

Година XII

Книга 1, 2003 година

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Лилия Чанкова</i> – Социалната инфраструктура на България: национални и регионални измерения	3
<i>Ирена Мишева</i> – Организационно поведение на агента в застраховането	25
<i>Аделина Проданова</i> – Институционалната определеност като фактор при взаимодействията между икономика и политика	54
<i>Снежана Найденова</i> – Икономически идеи и ценности на християнството – фундамент на социално-икономическия модел на обществото	77
<i>Румен Лазаров</i> – Относно модернизацията на икономиката в светлината на интегрирането на институционалния подход към неокласическата теория	110
<i>Асен Радев</i> – Монетарен суверенитет и икономическо развитие	130
Резюмета на английски език	150

РЕДАКЦИОННА
КОЛЕГИЯ

CONTENTS

Ст.н.с. д-р МИТКО ДИМИТРОВ (Главен редактор)	<i>Lilia Chankova</i> – Social Infrastructure of Bulgaria: National and Regional Dimensions	3
Проф. д. ик.н. ДИМИТЪР ПАНАЙОТОВ (Зам. главен редактор)	<i>Irena Misheva</i> – Organizational Behavior of the Agent in Insurance	25
Проф. д. ик.н. БОЙКО АТАНАСОВ Проф. д. ик.н. КАЛЪО ДОНЕВ Проф. д. ик.н. ИВАН СТОЙКОВ Проф. д. ик.н. МЕТОДИ КЪНЕВ Проф. д. ик.н. НИКОЛА ВЪЛЧЕВ Доц. д-р НЕНО ПАВЛОВ Доц. д-р СВЕТЛА РАКАДЖИЙСКА Ст.н.с. д-р ГЕОРГИ ШОПОВ Ст.н.с. д-р МАЛИНКА КОПАРАНОВА Ст.н.с. д-р ТАТЯНА ХУБЕНОВА	<i>Adelina Mladenova</i> – Institutional Determination as a Factor in the Interrelations between Economy and Policy	54
ДИАНА ДИМИТРОВА – секретар	<i>Snejana Naidenova</i> – Economic Ideas and Values of the Christianity – Fundament of the Social Economic Model of the Society	77
Редактори: Христо Ангелов Ноемзар Маринова	<i>Rumen Lazarov</i> – Concerning the Role of the Institutions in Modernization of Economy	110
	<i>Asen Radev</i> – Monetary Sovereignty and Economic Development	130
	Summaries in English	150

Списание “Икономически изследвания” се индексира и реферира от ***Journal of Economic Literature/EconLit***, издания на ***Американската икономическа асоциация (АИА)***.

Economic Studies is indexed and abstracted by ***Journal of Economic Literature/EconLit***.

Адрес: Икономически институт на БАН, ул. “Аксаков” № 3, София 1040
 Главен редактор: (02) 9875 879, e-mail: m.dimitrov@iki.bas.bg;
 Секретар: (02) 9875 879; 9890 595 (в. 815), e-mail: diana@iki.bas.bg

ISSN 0205-3292

© Икономически институт на Българска академия на науките, 2003

СОЦИАЛНАТА ИНФРАСТРУКТУРА НА БЪЛГАРИЯ: НАЦИОНАЛНИ И РЕГИОНАЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ

Представени са резултатите от проведено изследване в областта на социалната инфраструктура, която е една от деветте приоритетни направления на Националния план за регионално развитие (2000-2006 г.). Анализирано е състоянието на нейни ключови сектори (образование и здравеопазване) на национално равнище, а също и на равнище райони за планиране. Разкрити са тенденциите в тяхното развитие, основните проблеми и причините, които са ги породили. Характеризирани са различията в мрежата от учебни заведения (за основно, средно и висше образование) и от лечебни заведения, осигурена със съответния персонал, както и от специализирани центрове за оказване на социални услуги. Въз основа на анализа са представени обобщени изводи и виждания за решаване на проблемите в тези два сектора.
JEL: I18; I21; I 28

Социалната инфраструктура е едно от деветте приоритетни направления на Националния план за регионално развитие (2000-2006г.), който беше актуализиран и одобрен през март 2001г.² Тя включва сектори, които имат особено важно значение за социално-икономическото развитие на страната в неговите национални и особено регионални измерения.

На първо място, това е образованието, вкл. и професионалното, което играе активна роля за развитието на човешките ресурси и поради това е много важна област на участие на Структурните фондове на Европейския съюз³. На второ място е здравеопазването, чиято основна задача е подобряване на здравния статус на населението чрез осигуряване на качествено обслужване при оказване на здравна помощ във всяка географска точка на страната и съответно в нейните области и райони за планиране. В този контекст съществено значение, особено в регионален аспект, има състоянието и насоките на развитие на сектора за оказване на социални услуги в обособените специализирани заведения.

Социалната инфраструктура е включена в групата на базисната инфраструктура като област на развитие на програмни инициативи, които могат да бъдат финансирани чрез Структурните фондове на Европейския съюз.⁴ Вниманието към нея в регионален аспект се определя от ролята, която нейното усъвършенстване може да изиграе за намаляване на

¹ Лилия Чанкова е ст.н.с. II ст. д-р в Икономически институт на БАН, тел: 9875879, факс: 9882108, e-mail: L.Chankova@iki.bas.bg.

² Държавен вестник, No 24, 13 февруари 2001г.

³ Вж. Annex 1: Categorisation of Fields of Intervention of the Structural Funds based on Article 36 of the General Regulation.

⁴ Пак там.

съществуващите проблеми, на социалните и икономическите различия между отделните общини, области и райони за планиране. При оценката на състоянието и очертаването на насоките на изменение на социалната инфраструктура, в национален и особено в регионален аспект, трябва да се има предвид нейната специфична роля и взаимозависимост с другите направления на общественно-икономическото развитие.

От една страна, състоянието на социалната инфраструктура е следствие от дългогодишни традиции, провеждани политики и съответни ресурсни натрупвания в течение на няколко десетилетия, от характера на провежданите реформи през последните тринадесет години и протичащите процеси в сферата на икономиката и обществения живот. В немалка степен то е следствие и от продължителното отсъствие на цялостни стратегии, ясно дефинирани и хармонизирани политики със съответно установени приоритети, механизми и законодателства в отделните сектори на социалната инфраструктура.

В резултат на забавянето на реформите в страната и на начина на тяхното провеждане се задълбочиха основни икономически и социални проблеми, които се проявяват както на национално, така и на регионално равнище. Нарастна безработицата и миграцията, силно се влоши възрастовата структура и квалификационното равнище на населението в някои общини и населени места, настъпи демографски срив. Причина за него е както отрицателният естествен прираст на населението, така и засилените миграционни процеси. При това не става дума само за външните аспекти на тези процеси, т.е. за потока на емигранти в чужбина (близо 650 хил. души за периода 1989г. – 1995г.), а за вътрешни миграции, от които през последните тринадесет години сериозно са засегнати някои общини и области, намиращи се основно в Северния централен и Североизточния райони за планиране. В по-големите градове на Югозападния район (най-вече столицата) и на Южния централен район към 2001г. е съсредоточена преобладаващата част от трудоспособното население на страната (около 52%).⁵

Всичко това оказва своето неблагоприятно влияние върху състоянието на социалната инфраструктура в сегашния момент, в т.ч. и в нейните регионални измерения, което налага необходимостта от извършването на съответни анализи, оценки и обосновани предложения за адекватни промени в различните нейни сектори, по отделни области и райони на планиране. По-конкретно тези оценки са свързани с определяне степента на запазване на техни обекти или съответно изграждане на нови, от гледна точка на мащаба и качеството на осъществяваните дейности, на която основа могат да се разработват проекти за финансиране по линия на фондовете на Европейския съюз. При това, тези анализи и оценки трябва да бъдат комплексни, съобразно посочената специфика на социалната инфраструктура, което означава да се отчита взаимодействието между процесите в икономиката, нейното състояние и възможностите за въздействие и развитие на социалната инфраструктура в цялост и по отделни нейни сектори в регионален аспект.

⁵ Резултатите от преброяването през 2001г. сочат, че близо 70% от цялото население на страната живее в градовете.

От друга страна, състоянието и насоката на изменение на социалната инфраструктура са фактор с важно значение за общественото развитие на страната и особено за неговата хармонизация в регионален план. Благоприятното влияние на този фактор се изразява в затишването на миграционните процеси, в създаването на условия за активизиране на стопанската дейност и съответно повишаване на икономическата заетост на населението в отделните общини и области, във възраждането и комплексното развитие на населените места.

Тази специфична особеност на социалната инфраструктура предопределя сложността на решенията на нейните проблеми в контекста на търсене баланс между националните и регионални интереси. Тя обуславя необходимостта от прилагането на интегрален подход при анализа и обосноваване на решенията за нейното развитие, особено на регионално равнище. Това означава да се отчита взаимнообвързаността и взаимодействието на нейните сектори в цялост и поотделно с останалите приоритетни области на социално-икономическо развитие във всяка една регионална структура. Вземайки предвид посочената особеност, в сегашния момент изпъква необходимостта от създаване на механизъм за координация по линия на политиките и програмите в отделните сектори на социалната инфраструктура от гледна точка постигането на по-добро съчетаване на приоритетите в национален и регионален аспект.⁶

I. ОБРАЗОВАНИЕ

1. Състояние, оценки и проблеми

Първостепенното място и важното значение на системата на образование в социалната инфраструктура както в национален, така и в регионален аспект се определят от ролята ѝ на съществен фактор за икономически растеж, социален просперитет и хармонично регионално развитие. Върху нейното състояние оказват влияние два процеса, характеризиращи се с известна противоречивост. От една страна, това е инерционният процес, при който се следват традиции и практики, свързани с прилагания десетилетия наред модел на образователна система, присъщ на централизираната планова икономика, осигурен със съответна материална база. От друга страна, това е процесът на реформи, който цели да пригоди системата на образование за условията на пазарна икономика.

Отличителна особеност на реформата в образованието е, че стартира със закъснение при отсъствие на цялостна стратегия и прилагане на комплексен подход, в условията на протичащи неблагоприятни тенденции от икономически, социален и демографски характер и ограничени възможности за ресурсно осигуряване на образователната система. Разходите за образование у нас за 2001г. представляват 4.02% от БВП, докато средно за Европейския съюз те са 5,5% от БВП. За отделните години на периода 1995-1997г. за нашата страна тези разходи са съответно 3,8% (1995), 3,2% (1996),

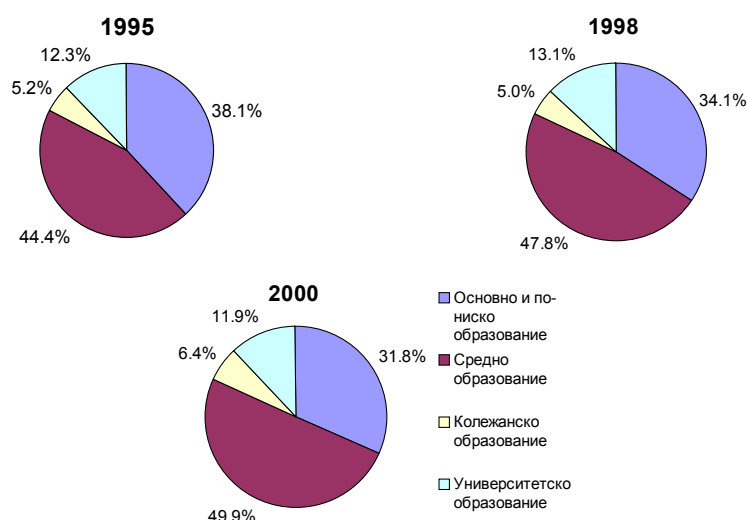
⁶ На необходимостта от такава координация, но в по-широк контекст, се обръща внимание в Предварителна оценка на НПИР, ECODES Consortium, 30 април 2001г.

3,9% (1997). За сравнение може да се посочи, че през 1997г. Франция е отделила за образованието 6,3% от БВП, Германия – 5,7%, Австрия – 6,5%, Швеция – 6,9%, Чехия и Унгария – по 5,2%.⁷

Посочените два процеса, които влияят върху състоянието и развитието на образованието, имат своето неравностойно участие за формирането на образователното равнище на населението на страната за последните няколко години, което е възприето статистически да се представя чрез структурата на пълнолетното население (или групи от него) по степени на завършено образование.⁸ Анализът на равнището и динамиката на този показател за България, през периода 1995-2000г. за възрастовата група от 25 до 64 г. очертава положителната тенденция към намаляване относителния дял на лицата с основно и по-ниско образование и увеличаването на тези със средно образование (вж. фиг.1).

Фигура 1

Образователна структура на населението на България на възраст от 25 до 64 г. за 1995, 1998 и 2000 г.



Източник: Социално-икономическо развитие, 2000г., НСИ

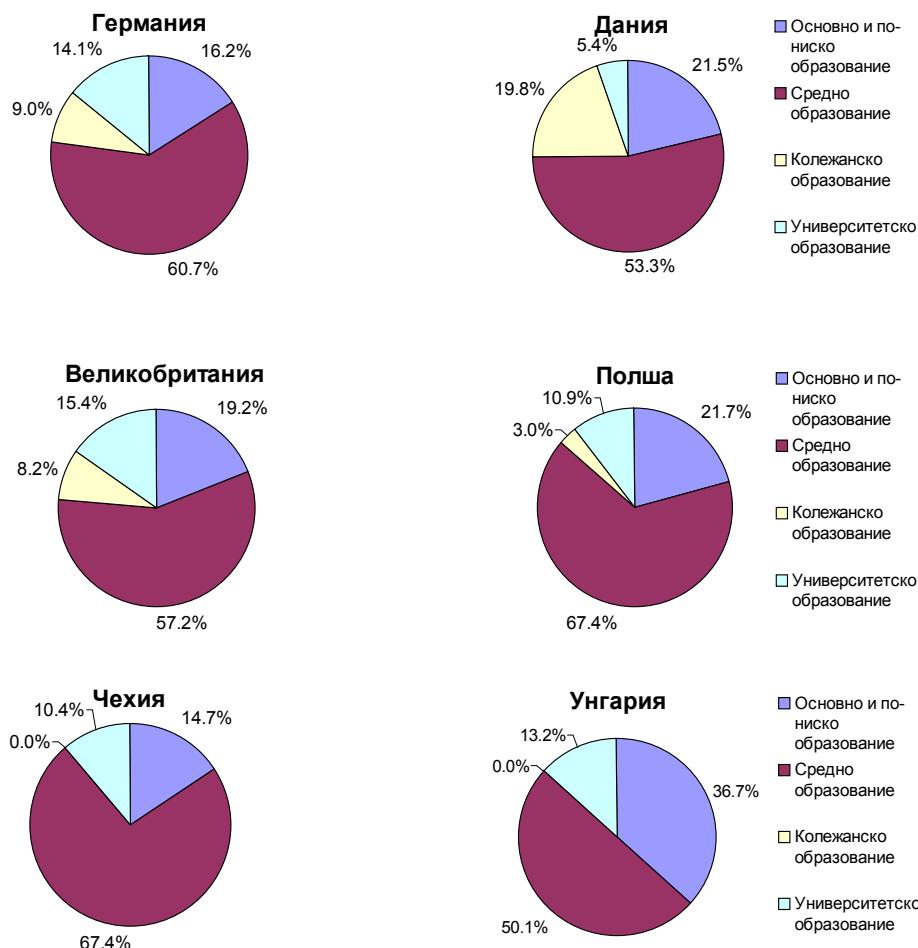
Оценката на този показател може да се направи въз основа на сравнителния анализ с някои европейски страни, вкл. от Централна и Източна Европа (фиг.2).

⁷ По данни от Социално-икономическо развитие, България, 2000г., НСИ.

⁸ Трябва да се отбележи, че в този показател качеството на образованието и на придобитите умения в отделните негови степени не може да се прояви непосредствено.

Фигура 2

Образователна структура на населението на някои европейски страни на възраст от 25 до 64 г. за 1998 г.



Източник: Социално-икономическо развитие на България 2000г., НСИ, стр.255

Сравненията показват, че по отношение на образователната структура на пълнолетното население, оценката за България има противоречив характер. От една страна, тя се отличава от избраните европейски страни с по-високия относителен дял на лицата с основно и по-ниско образователно равнище (изключение прави само Унгария, която има близки до нашите стойности), за което не може да й се даде добра оценка. Направени проучвания на образователното равнище на етническите малцинства у нас показват, че най-голям дял от населението в трудоспособна възраст с основно и по-ниско образование имат ромите (37%), следвани от етническите

турци (16%). Относителният дял на българите с основно и по-ниско образование е 8%.⁹

По отношение на дяла на придобилите университетско образование, България се приближава до такива развити страни като Германия и Великобритания и изпреварва Дания, Полша и Чехия, което е основание за даване на добра оценка. Когато сравненията се правят със средните стойности на показателите, характеризиращи образователната структура за ЕС, тогава България се нарежда на по-предни позиции.¹⁰

Неблагоприятните тенденции в демографското развитие на страната породиха изменения във възрастовата структура на учащите се и съответно проблеми в образователния процес, свързани основно с планирането и използването на ресурсите, с оптимизирането на училищната мрежа, с възможностите за модернизиране на системата и съответно с повишаване качеството на обучение. Тези тенденции променят обхвата на населението в образователната система, като постепенно водят до намаляването на неговото относително участие в основното и особено в средното образование.

Негативно влияние в това отношение оказва и очертаващият се тревожен проблем с непостъпващите в училище и отпадащите от него ученици, причина за което е тежкото социално и материално положение на голяма част от семействата, особено от етническите малцинства. Броят на отпадащите ученици за периода 1995–2000 г. се движи средно за учебна година в границите на 30–40 хил. души, т.е. между 2,6 и 3,6% от общо учащите се в страната.¹¹ По данни на МОН през учебната 1999–2000г. техният относителен дял в броя на обучаващите се до 16 годишна възраст (задължителното образование) е близо 7%. Основните причини, които се посочват за това напускане са нежелание и семейни проблеми. При направения сравнителния анализ с някои европейски страни, вкл. и от ЦИЕ, се откроява влиянието на този проблем (табл. 1).

Относителният дял на учащите се във възрастовите групи, съответно 5 – 14 год. и 15-19 год. от населението в тези групи (т.нар. нетен коефициент на записване) в нашата страна е по-нисък както средно за страните от ЕС, така и за всяка от тях поотделно, в т.ч. и за страните-кандидатки за членство (Чехия, Полша и Унгария). По данни на МОН за учебната 1999/2000г. у нас най-голям е делът на учащите се в началното образование от възрастовата група 6-10 години (96%). След това той намалява, като учащите се в прогимназиалното образование са 81% от съответната възрастова група (11 – 14 год.), в средното образование – 62% (от 15 до 19 г.). Откроява се сравнително ниско равнище на участие в средното образование от съответната възрастова група. Сравненията със страните от ЕС показват, че за България се очертава неблагоприятна позиция в перспектива по отношение на образователното равнище на по-младите поколения.

⁹ В: Тематичен преглед на националните политики по образованието, България, 2002г., ОИСР.

¹⁰ Вж. Социално-икономическо развитие на България, 2000г., НСИ, стр. 61.

¹¹ Пак там, стр. 257.

Таблица 1

Участие на отделните възрастови групи от населението на избрани европейски страни в образователния процес през 1998г. (%)

Избрани европейски страни	Учащи се от 5 до 14 г. като относителен дял от населението в тази възрастова група	Учащи се от 15 до 19 г. като относителен дял от населението в тази възрастова група	Учащи се от 20 до 29 г. като относителен дял от населението в тази възрастова група
От ЕС			
Австрия	98,9	76,2	17,4
Белгия	96,2	86,1	19,5
Великобритания	98,9	69,5	18,1
Германия	97,5	88,3	21,7
Дания	98,4	80,1	27,9
Италия	99,1	69,8	16,8
Франция	99,9	87,8	19,1
Средно за страните от ЕС	98,8	80,2	21,6
От страни-кандидатки за членство в ЕС			
България	93,8	61,5	16,8
Полша	93,2	81,4	20,6
Унгария	99,8	75,4	14,8
Чехия	99,2	74,9	13,2

Източник: Социално-икономическо развитие 2000г., НСИ, с. 256.

Направените оценки и посочените проблеми са свързани с неблагоприятните демографски тенденции, проявяващи се под влияние на отрицателния естествен прираст и миграционните процеси. Тези тенденции се засилват в последните десет и повече години и постепенно влияят за намаляване броя на учащите се в предучилищната, основната и средната степен на образование. През периода на 1995-1996 – 2000-2001 учебна година той е намалял съответно в предучилищното образование – с 21,1%, в основното – с 19,4%, в средното – с 10,6%. За същия период голям спад бележи и колежанската степен на висшето образование “специалист” – с 35,2%, като се увеличава броят на студентите, обучаващи се в степените “бакалавър” и “магистър” – с 1,8%.¹² В резултат на това структурата на учащите се по степени на образование за учебната 2000/2001г. у нас има следния вид: 13,2% – в предучилищно образование; 48,7% – в начално и прогимназиално образование; 22,1% – в средното образование; 16,0% – във висшето образование.

Тези промени намират отражение в намаляването на преподавателския персонал, което за разглеждания период е с 11% (за общия им брой, вкл. и университетския). Поради отбелязаните тенденции, това намаление е по-голямо в по-ниските степени на образование.¹³ Като резултат намалява и общият брой на учебните институции. За периода 1995-1996 – 1999-2000 учебна година това намаление е със 7,8%, като най-силно е в предучилищното и основното образование, което е свързано с неблагоприятните демографски тенденции. В предучилищното то е с 21,8%; в

¹² Социално-икономическо развитие, България, 2000г., НСИ.

¹³ Пак там.

началното – с 11,3%; в прогимназиалното – с 10,4%; в средното – със 6,2%; във висшето – със 7,9%.¹⁴

При тези изменения, въпрос на образователна политика на държавата е поддържането на такова съотношение между учащи се и преподаватели, със съответната училищна мрежа, с което при сегашните условия и в близка перспектива да може да се постигне баланс между налагащите се изисквания в контекста на присъединяването ни към ЕС за повишаване качеството на обучението и бюджетните възможности на държавата. Сравнителният анализ показва, че за 1998г. средният брой учащи се на един преподавател в нашата страна е по-малък за всички степени на образованието, отколкото средно в страните от ЕС.¹⁵ Трябва да се отчита обаче равнището на заплатите на преподавателите у нас и състоянието на материалната база, които влияят върху тяхната мотивация и съответно върху качеството на образователния процес. Тяхното заплащане е сравнително ниско, което не привлича интереса на по-добри преподаватели.

Разкритите тенденции и проблеми на образованието в България за последния дванадесетгодишен период са резултат от комбинираното действие на много фактори с различен характер. С основно значение сред тях са отрицателният естествен прираст на населението, миграционните процеси и нарушената балансираност по отношение на училищната мрежа, социално-икономическите трудности на страната и свързаният с тях хроничен недостиг на ресурси, закъснялите реформи и отсъствието на цялостна стратегия за развитието и модернизацията на образователната система. Комплексният характер на тези факторни влияния предопределя и подхода, който трябва да се прилага при търсенето на решения в сектора на образование.

2. Регионални различия (по райони за планиране)

Посочените тенденции в социално-икономическото и демографското развитие на страната от 1989г. насам се проявяват не в еднаква степен в отделните общини и области. Също не в еднаква степен бе развита отпреди и мрежата от учебни заведения (за основно, средно и висше образование) в отделните региони. Всичко това намира своето отражение във формиралите се различия в сектора на образованието между шестте района за планиране на страната. Тези различия се характеризират с броя на учащите се в различните степени на образование, съответно със заетите преподаватели, действащите учебни институции, както и с някои производни показатели, какъвто е например брой на учащите се на един преподавател.

От табл. 2 може да се види броя учащи се по райони за планиране, който се обуславя преди всичко от живеещото в тях население и неговата възрастова структура. При сравняване с данните от табл. 3 се добива представа за съотношението учащи/преподаватели по райони за планиране. Този показател се характеризира с по-ниски стойности за Южния централен и за Югозападния район (съответно 14,3 бр. и 13,1 бр.), където има относително повече учебни заведения, съответно учащи се и където е

¹⁴ Статистически годишник, 2000г., НСИ, стр. 364.

¹⁵ Вж. Социално-икономическо развитие, България, 2000 г., НСИ, табл. 18, стр. 256.

съсредоточен по-голям брой преподавателски персонал. За останалите райони този показател е в рамките на 14,5 –15,5 броя. По данни на НСИ (към 31.12.2002г.) повече от половината от населението на страната (под и в трудоспособна възраст) живее в Южния централен и Югозападния район за планиране (съответно 50,7% и 52,6%) и в тях съответно се обучават 53,3% от общия брой на учащите се в страната.

Таблица 2

Учащи през учебната 2000/2001г. в заведения за предучилищно, основно, средно и висше образование по райони за планиране

Райони за планиране	Общ брой	Предучилищно образование	Основ. образование	Средно образование	Висше образование	В това число	
						Колежи	Университети и специализирани институти
Северозападен	88435	14321	52050	20583	1481	220	1261
Северен централен	219870	28041	104483	49144	38202	1285	36917
Североизточен	256665	36130	130214	50982	39339	2129	37210
Югоизточен	144991	21146	78483	32799	12563	1750	10813
Южен централен	356916	48313	191871	84079	32653	3049	29604
Югозападен	452110	52498	183307	96951	119354	7936	111418
БЪЛГАРИЯ	1518987	200449	740408	334538	243592	16369	227223

Източник: НСИ

Таблица 3

Преподаватели през учебната 2000/2001г. по видове учебни заведения и по райони за планиране

Райони за планиране	Общ брой	В това число						
		Общо-образователни училища	Специални училища	Средни професионално-технически училища	Техникуми, професионални гимназии и училища по изкуствата	Професионални училища след средно образование	Колежи	Университети и специализирани институти
Северозападен	5957	4472	206	215	873	13	62	109
Северен централен	15300	8633	362	464	2670	22	383	2745
Североизточен	17029	10927	428	500	2256	12	457	2440
Югоизточен	9432	6333	212	368	1400	14	325	776
Южен централен	25026	16423	543	829	3652	100	438	3004
Югозападен	34611	16964	517	481	3928	131	502	12088
БЪЛГАРИЯ	107355	63752	2268	2857	14779	292	2167	21162

* Източник: НСИ

Направеният сравнителен структурен анализ разкрива наличието на определен дисбаланс в броя на обучаващите се в различните степени на образование по райони за планиране (фиг. 3). Както се вижда, техният брой във висшата степен на образование (колежи, университети и специализирани институти) в Северния централен район е 10 пъти по-голям, отколкото в Северозападния. В Югозападния район този брой е близо три пъти по-голям

отколкото в Южния централен район, а в Североизточния – три пъти по-голям от Югоизточния район.

Фигура 3

Структура на учащите се през учебната 2000/2001г. по степени на образование за шестте района на планиране



*Източник: НСИ

Тези различия имат своето обяснение и то е свързано с развитата отпреди десетилетия мрежа от висши учебни заведения, с изградени традиции, среда и преподавателски персонал в тях, намиращи се в отделните големи градове на повечето райони за планиране. Както може да се види от табл. 2, в резултат и на промените във висшето образование през последните дванадесет години, се е получило едно доста неравномерно разпределение на висшите учебни институции по райони.

Тези промени започнаха през 1990г. с приемането на Закона за академичната автономия, като по този начин се отвориха възможности за разкриване на нови университети и факултети, в резултат на което през учебната 1995-1996г. броят на студентите беше двойно по-голям в сравнение с приетите през 1988-1989г. Новите университети и факултети бяха открити в големи градове, представляващи академични центрове с дългогодишни традиции като София, Варна, Бургас и др. С приемането на Закона за висшето образование през 1995г. и последващите негови изменения през

1999г. се целеше да се въведат средства и механизми за регулиране на този процес. Неговото развитие в регионален аспект обаче продължава в същата насока, макар и не с такива темпове.

На фиг. 3 се проявява, макар и не в такава степен, определена несъразмерност при учащите се и в другите степени на образование, разпределени по райони за планиране. По-силно тя е изразена при основното образование, което е свързано с неблагоприятното демографско развитие и по-точно със засилените миграционните процеси в някои региони на страната. Макар по райони за планиране да не се открояват такива различия по отношение на учащите се в средното образование, известен е дисбалансът в неговата училищна мрежа по отделни общини. Трябва да се отбележи, че той може да се задълбочи с провежданата политика на оптимизиране броя на училищата, съобразно намаления брой ученици и от гледна точка на бюджетните ограничения. Това създава допълнителни мотиви у някои категории учащи се за отказване от средно образование, което е свързано с неудобствата и разходите за придвижването им до съответните училища в други населени места. Ето защо при рационализацията на училищната мрежа, съобразно намаления брой ученици, трябва да се отчита социалният аспект, особено в общини, където има проблеми с използване на удобен транспорт.

Различията между районите за планиране по отношение на предучилищното образование се обуславят както от демографските процеси, така и от изградената мрежа от детски градини, където то основно се осъществява (табл. 3). В границите на всеки един от районите, главно поради неблагоприятния характер на тези процеси, се проявяват големи различия в броя на децата, които посещават една детска градина между градовете и селата. Те се изразяват в четирикратно по-големия им брой в градовете в сравнение със селата. Ролята на тази първа степен на образование ще се засилва поради приетите изменения в Закона за народната просвета, съгласно които тя става задължителна, за да може да се включат отрано в процеса на образование деца от етническите малцинства. Това от своя страна изисква разработване на програми и проекти за финансиране с оглед модернизиране на материалната база на детските градини и училищата, където тази първа степен на образование ще се провежда и то за общини, в които живеят по-голяма част от тези малцинства.

Професионалното образование се осъществява в няколко форми, определени със Закона за народната просвета от 1991г. и направените поправки в него през 1998г. Разграничителният признак между тях е придобитата квалификация, включваща професионални умения с определена сложност в съчетание със степента на образование. С приемането на Закона за професионалното образование и обучение през 1999г. системата на това образование беше децентрализирана, като се прехвърлиха правомощията от МОН на общините и училищата. По този начин се създаде възможност местните образователни органи да могат по-гъвкаво да реагират на потребностите на пазара на труда в съответната община и област, като приспособяват учебни планове и програми, оптимизират, съобразно демографските и икономическите промени, училищната мрежа, респ. и преподавателския състав.

За учебната 2000-2001г. мрежата от училища за професионално образование и обучение включва 128 броя средни професионално-технически училища, 366 броя техникуми и професионални гимназии и 18 професионални училища. Нейното разположение по райони за планиране не е равномерно – близо половината от тях са съсредоточени в Южния централен и Югозападния район, предимно в по-големите градове, докато в Северозападния и Югоизточния техният брой е относително много малък (табл. 4).

Таблица 4
Детски градини и педагогически персонал през 2000г. по райони за планиране

Райони за планиране	Общо		В градовете			В селата		
	Детски градини	Педагогически персонал	Детски градини	Педагогически персонал	Деца	Детски градини	Педагогически персонал	Деца
Северо-западен	271	1427	116	971	10277	155	456	4044
Северен централен	498	2655	205	1862	20703	293	793	7338
Северо-Източен	691	3419	214	2117	23710	477	1302	12220
Югоизточен	359	1849	147	1357	15738	212	492	5408
Южен централен	836	4538	365	3115	34237	471	1423	14076
Югозападен	594	4805	385	4033	44022	209	772	8476
БЪЛГАРИЯ	3249	18693	1432	13455	148887	1817	5238	51562

Източник: НСИ

Таблица 5
Учебни заведения през учебната 2000-2001г. по райони за планиране

Райони за планиране	Общ брой	В това число						
		Общообразователни училища	Специални училища	Средни професионално-технически училища	Техникуми, професионални гимназии, училища по изкуства	Професионални училища след средно образование	Колежи	Университети и специализирани институти
Северо-западен	289	235	10	16	25	1	2	-
Северен централен	550	412	27	25	70	2	6	7
Северо-източен	675	548	28	20	60	1	10	7
Югоизточен	377	311	12	12	32	2	6	2
Южен централен	929	752	33	37	85	5	9	6
Югозападен	765	585	28	18	94	7	14	19
БЪЛГАРИЯ	3585	2834	138	128	366	18	47	41

* Източник: НСИ

По данни на МОН за последните четири години броят на техникумите и професионалните гимназии изпреварващо нараства в сравнение със средните професионално-технически училища. Интересът към този вид професионално образование не е голям, поради ограничените възможности за практическо обучение в предприятия, в които след това да се приложат придобитите умения и да се заеме работно място. Поради протичащия процес на реструктуриране на икономиката от началото на реформите,

традицията на поддържане на трайни връзки между професионалните училища и предприятията беше нарушена, което оказва негативно влияние върху качеството и развитието на професионалното обучение.

Извършеният анализ показва наличието на изразени регионални различия в образователната система, или по-точно мрежа. По-голяма е концентрацията на учебни заведения в Южния централен и Югозападния райони за планиране, което се свързва с ролята на големите градове в тях, за разлика от Северозападния и Югоизточния район.

Териториалното разпределение на мрежата от професионални училища трябва да е адекватна на структурата на населението и на нуждите на пазара на труда. Засега липсва стратегия и ясна връзка между предвидената оптимизация и децентрализацията на системата на професионалното образование. Необходимо е да се даде приоритет на развитието на професионалното образование на регионално равнище.

В сферата на висшето образование бъдещите промени в териториалното разпределение на учебните институции са свързани от една страна с провежданата реформа, а от друга, с тенденциите на намаляване на младите възрастови групи от населението, както и с измененията в пазара на труда, което налага промени в отделните специалности. С въвеждането на системата на делегираните бюджети, т.е. финансиране на общинските бюджети от МОН въз основа броя на учениците, се очаква да се повиши ефективността на образователната система.

II. ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ

1. Общо състояние и проблеми

Като следствие от създалите са неблагоприятни икономически и социални условия през последните дванадесет години в страната се очертава тенденция към влошаване на здравния статус на населението, проявяващо се в нееднаква степен за отделните негови групи, живеещи в различни области и райони за планиране. Трайно се намалява раждаемостта и се увеличава смъртността под влияние на такива рискови фактори като постоянна несигурност и тревожност за работа и доходи, злоупотреба с цигари, алкохол, наркотици, недостатъчно и небалансирано хранене, нарастващи опасности от злоупотреки и други. Проявява се тенденция към поддържане на сравнително високо равнище на детската смъртност, по-силно изразена при селското население и етническите малцинства, дължаща се основно на състояния, възникващи в периода след раждането, вследствие на вродени аномалии, болести на дихателната система, а напоследък все по-често и в резултат на недохранване и инфекции поради нехигиенични условия на живот. Висока е смъртността и при деца до една годишна възраст – 44% от всички случаи в тази възрастова група (за 2000г.).

Анализът на статистическите данни за смъртността на населението в страната за периода 1995-2000г. показва, че водещо място сред причините заемат болестите на сърдечно-съдовата система, или по международните стандарти – болести на органите на кръвообръщението (относителният им

дял е 66,3%, който при мъжете е по-голям).¹⁶ На второ място сред причините за смъртността са новообразуванията, т.е. раковите заболявания (13,3%), които бележат тенденция към увеличение, в т.ч. и за възрастта между 0 и 17-годишна възраст. Следващите по интензитет причини са: “симптоми, признаци и недобре определени състояния” (4,8%); “травми и отравяния” (4,0%); болести на дихателната система (3,9); болести на храносмилателната система (2,6%).¹⁷

Данните за регистрираната заболеваемост в лечебните заведения за извънболнична помощ през 2000г. показват, че 85,6% от заболяванията са свързани с дихателната, нервната, сърдечно-съдовата и храносмилателната система. За състоянието на здравния статус на населението може да се съди и от тенденцията към увеличаване заболяванията от туберкулоза и различни инфекции, а също и на честотата на психическите заболявания и самоубийствата. Сериозните проблеми със здравето състояние на населението поставят като първи приоритет в Националната здравна стратегия ограничаването на очертаните негативни тенденции в него, т.е. намаляване на заболеваемостта, смъртността и инвалидността от социално значимите болести. Вторият приоритет е повишаването на ефективността на здравната система и качеството на здравните услуги както в областта на профилактиката, така и на лечението и рехабилитацията, предоставяни на населението, като стемежът е постепенното приближаване до стандартите на развитите страни в сферата на здравеопазването. За реализирането на това важно значение има стабилизирането на системата за финансиране на здравеопазването и адаптирането на човешкия фактор (обслужващ персонал и граждани) към налагащите се структурни и институционални промени.

С провежданата реформа в здравния сектор, която стартира в края на 90-те години с приемането на Закона за здравеопазването (1998г.), са свързани до голяма степен очакванията за осъществяване на тези приоритети. Съгласно нормативната уредба, в тази сфера се формират икономически взаимоотношения върху основата на договорното начало между извършителите на здравни услуги (в лицето на Българския лекарски съюз), техните потребители (населението с гарантирани права и свобода на избор) и финансиращия орган (Националната здравно-осигурителна каса – НЗОК).

От юли 2000г. доболничната медицинска помощ премина на финансиране от НЗОК, а от средата на 2001г. – и част от болничната помощ. Предвижда се постепенно увеличаване дела на нейните разходи, финансирани от НЗОК. Този дял в общите разходи за здравеопазване на консолидирания бюджет засега е по-малко от половината (42% през 2002г.), като се предвижда през 2005г. той да нарасне на 85%.¹⁸ С влизането в сила на Закона за лечебните заведения се промени техният статут, като бяха регистрирани по Търговския закон или по Закона за кооперациите. С постигнатата по този начин децентрализация на управлението им се преследва целта за по-ефективното използване на всички налични

¹⁶ Съгласно международната класификация на болестите на Световната здравна организация.

¹⁷ По информация от Социално-икономическо развитие, България, 2000г., НСИ, стр. 58.

¹⁸ Република България. Предприсъединителна икономическа програма (2002-2005г.), АИАП, август, 2002г., стр. 84.

материални и интелектуални ресурси при осигуряване на по-високо качество на здравното обслужване на населението с гарантирана свобода на избор.

В съответствие с тези промени в законодателната уредба на здравеопазването и извършената регистрация, броят на лечебните заведения за извънболнична помощ в страната към края на 2000г. е 1003, от които 860 са диагностично-консултативни, медицински центрове и медико-диагностични лаборатории. Лечебните заведения за болнична помощ в страната са 299, оборудвани с 60,5 хил. легла, а многопрофилните болници за активно лечение са 127 с близо 37,5 хил. легла. Статистическите данни сочат, че осигуреността на 100 хил. души от населението с болнични легла за последния петгодишен период бележи тенденция към намаляване – от 1282 бр. през 1995г. на 743 бр. в края на 2000г. Данните показват и намаляване осигуреността на населението с лекари – от 347 на 100 х. души през 1995г. на 338 през 2000г.¹⁹

От сравнителния анализ по този показател с Европейския съюз и със страни-кандидатки за членство в него става ясно, че в България осигуреността на населението с лекари и болнични легла е по-висока от страни като Чехия, Полша, Словения, Словакия и др. (табл. 6).

Таблица 6

Брой лекари и болнични легла на 100 хил. души от населението на страни в Европа за периода 1995-1999г.

Страни	Лекари			Болнични легла		
	1995 г.	1998 г.	1999 г.	1995 г.	1998 г.	1999 г.
Европа	360, 0	361, 3	362, 6	870, 9	790, 3	779, 0
Европейски съюз	345, 8	353, 0	-	709, 3	674, 6	-
Страни-кандидатки за членство в ЕС						
БЪЛГАРИЯ	345, 8	344, 9	345, 0	1036, 7	840, 8	749, 5
Естония	309, 0	297, 4	306, 9	808, 2	725, 0	718, 1
Латвия	294, 0	301, 3	312, 7	1105, 4	925, 8	888, 0
Литва	396, 7	394, 9	394, 0	1083, 8	962, 0	938, 3
Малта	-	260, 7	263, 1	542, 9	561, 3	557, 3
Полша	231, 7	233, 0	-	629, 2	595, 8	-
Румъния	176, 9	183, 6	191, 4	764, 1	731, 1	731, 0
Словакия	302, 0	305, 1	322, 2	856, 2	820, 2	810, 4
Словения	212, 0	217, 8	215, 2	575, 4	562, 1	554, 5
Турция	114, 4	122, 0	127, 4	250, 7	260, 1	263, 2
Унгария	338, 6	357, 4	361, 4	910, 6	832, 9	838, 8
Чехия	299, 5	303, 0	307, 8	921, 7	862, 0	847, 2

*Източник: НСИ, Социално-икономическо развитие, България, 2000 г., стр. 252

Показателят за осигуреността на населението с лекари и болнични легла представя количествени съотношения и не дава ясна и пълна представа за качественото равнище на медицинското обслужване в лечебното заведение както от гледна точка на използваните методи, апаратури, консумативи, така и от гледище на квалификацията на лекарите и другия персонал. Намаляването на този показател може да е свързан с по-малката честота на хоспитализация на населението в този период (от 17,7 през 1995г. на 15,8 през 1999г. на 100 души от средногодишния брой на съответното население).²⁰ Причините за това могат да имат различен характер, но в повечето случаи те са свързани с икономическите трудности

¹⁹ Информация от Социално-икономическо развитие, България, 2000г., НСИ.

²⁰ Пак там.

на голяма част от населението и с хроничния недостиг на финансови и съответно материални ресурси за болничните заведения.

2. Регионални различия (по райони за планиране)

Изградената в страната в течение на няколко десетилетия здравна мрежа е сложила своя отпечатък върху нейното териториално разпределение, не само от гледна точка на общини и области, но и на големите регионални структури за планиране. Наред с това, направените промени, съгласно Закона за лечебните заведения са оказали определено влияние върху териториалната им структура за болнична и извънболнична помощ. Сравнителният анализ на здравната мрежа в шестте района за планиране в страната към края на 2000 г. показва определени различия в наситеността им с лечебни заведения и болнични легла, които обаче могат да бъдат оценени при използването на производните показатели – болнични легла и лечебни заведения за извънболнична помощ на 100 хил. души от населението (табл. 7).

Таблица 7

Лечебни заведения по райони за планиране към 31.12.2000г.

Райони за планиране	Лечебни заведения за болнична помощ			Лечебни заведения за извънболнична помощ		
	Брой	Легла	Брой легла на 100 хил. души от населението	Брой	Брой на 100 хил. души от населен.	Легла
Северозападен	20	3 978	710, 5	78	13,9	-
Северен централен	43	8 969	728, 2	109	8,8	7
Североизточен	41	8 261	619, 4	190	14,2	44
Югоизточен	27	4 934	601, 7	85	10,2	10
Южен централен	70	14 530	705, 0	229	11,1	75
Югозападен	87	17 425	813, 1	298	13,9	21
БЪЛГАРИЯ (вкл. ведомствени лечеб. заведения)	299	60 552	743, 0	1003	12,3	285

* Източник: НСИ

При анализа и оценката на състоянието на здравната мрежа в регионален аспект трябва да се вземе предвид специфичната особеност на медицинската помощ, оказвана от болнични заведения. Тя е подчинена на определена специализация и в зависимост от възприетите принципи лечебните заведения за болнична помощ обслужват населението на една или няколко общини или цяла област. Данните от табл. 7 показват сравнително висока осигуреност на Югозападния район с болнични легла, падащи се на 100 хил. души от населението, което се дължи основно на столицата и нейната наситеност, особено със специализирани лечебни заведения. В София е съсредоточена повече от една трета от легловия фонд на специализираните болници в страната (37%). Най-ниска е осигуреността с болнични легла на населението в Югоизточния и Североизточния райони и според НСИ – в Кърджали и Разград. Същият дисбаланс проличава и от анализа на осигуреността на населението на шестте района за планиране с медицински персонал – лекари, стоматолози, сестри с колежанско образование (табл.8).

Таблица 8

Медицински персонал в лечебните заведения по райони за планиране към
31.12.2000г.

Райони за планиране	Лекари		Стоматолози		Персонал със средно специално медицинско образование и със степен "специалист", завършили медицински колеж	
	Общ брой	Брой на 100х.души население	Общ брой	Брой на 100х.души население	Общ брой	Брой на 100х.души население
Северозападен	1 707	304, 9	342	61, 1	3 148	562, 3
Северен централен	3 909	317, 4	774	62, 8	7 408	601, 5
Североизточен	3 649	273, 6	854	64, 0	6 767	507, 4
Югоизточен	2 257	275, 1	522	63, 6	4 202	512, 2
Южен централен	6 289	305, 2	1 675	82, 3	12 402	601, 8
Югозападен	8 825	411, 8	2 515	117, 3	14 534	678, 6
БЪЛГАРИЯ	27 526	337, 8	6 778	83, 2	49 840	611, 6

*Източник: НСИ

От представените данни става ясно, че по осигуреност на населението на районите за планиране с лекари и среден медицински персонал на първо място е Югозападния район, главно поради равнището на този показател в столицата. За останалите райони, с изключение на Североизточния и Югоизточния, той има близки стойности. По отношение осигуреността със стоматолози в неблагоприятна позиция са Северозападния и Северния централен район.

В сферата на здравеопазването са включени и заведенията за отглеждане на деца в ранна възраст, в т.ч. такива с проблеми при тяхното отглеждане. Това са детските ясли и домовете за медико-социални грижи. Тяхната мрежа на територията на страната по райони за планиране е представена в табл. 9.

Таблица 9

Детски ясли и домове за медико-социални грижи (МСГД) по райони за планиране към 31.12.2000г.

Райони за планиране	Детски ясли			Домове за МСГД		
	Брой	Места	Деца	Брой	Места	Деца
Северозападен	64	1777	1514	3	564	345
Северен централен	93	3453	3249	5	882	645
Североизточен	73	3678	3306	6	1045	724
Югоизточен	45	1665	1734	3	513	375
Южен централен	139	4295	4206	8	1077	803
Югозападен	222	6428	6140	7	645	483
БЪЛГАРИЯ	636	21296	20149	32	4726	3375

*Източник на информацията: НСИ

Изградената мрежа от тези заведения на територията на страната е от предходни периоди, когато демографските проблеми и по отделни общини и области не бяха толкова остри, особено при най-малките възрастови групи. Всъщност по райони за планиране тези проблеми в голяма степен се проявяват при сравняване броя на местата и броя на децата в детските ясли, т.е. степента на използване на техния капацитет. Разбира се, тук влияние оказва и изборът, който прави семейството за отглеждане на децата си в детски ясли. Става ясно, че в тях с най-малко запълнени места са Северозападния и Североизточния район, където социално-икономическите и

демографските процеси, в т.ч. и миграционните, са по-силно изразени. Подобен дисбаланс се проявява и при анализа на броя на местата и на децата в домовете за медико-социални грижи по райони за планиране, което свидетелства за наличието на неблагоприятни демографски проблеми. Очакваното задълбочаване на тези проблеми поставя въпроса за оптимизирането на тяхната мрежа по райони и разработване на проекти за финансиране на реконструирането на материалната им база за други социални цели, за което е необходимо да се осъществи координация в действията на междуведомствени и регионални структури.

Балансирането на здравната мрежа на територията на страната от гледна точка на демографските промени в отделните общини, области и райони и принципите на здравната реформа е проблем, който изисква прилагането на интегрален подход при анализа на състоянието и обосноваването на решенията за подобряване. Това означава комплексно разглеждане на проблемите по обслужването на населението на дадена регионална структура (здравно, транспортно, комуникационно) и отчитане възможностите на отделните инфраструктури за взаимозаменяеми решения, което може да се осъществи върху основата на ефективна координация между ведомствени и регионални структури. Особено важно е това да стане в етапа на подготовка за използване на Структурните фондове на Европейския съюз, които след присъединяването трябва ефективно да се управляват. В това отношение административните регионални структури ще изпълняват важна роля, която ще се изразява в разработването, оценката и изпълнението на програмни инициативи за финансиране от европейските фондове, в партньорство със стопански и граждански структури.

При районите за планиране установяването на дисбалансите в инфраструктурен аспект, в т.ч. и в социален е първата стъпка. Преодоляването на тези дисбаланси чрез вземане на адекватни решения за разработване на проекти и осигуряване на финансирането е свързано на първо място с извършване на комплексни изследвания по общини и области, райони за планиране, за което са необходими действия с цел обогатяване на регионалната статистика. В областта на здравеопазването това означава мониторинг върху здравния статус на населението на дадена регионална структура (заболеваемост, смъртност и причини) по отделни негови групи, особено рисковите (на етнически малцинства, инвалиди, социално слаби) и формиране на база данни. В това отношение активна роля на регионално равнище могат да играят неправителствените организации.

На трето място по важност в социалната инфраструктура, от гледна точка на състоянието и развитието на населените места и общините, е секторът на социалните грижи. Неговото значение нараства при сегашните трудни социално-икономически условия в страната за голяма част от населението, особено в по-малките и отдалечени населени места, което обуславя вниманието към проблемите в този сектор, специално при неговото развитие в регионален план. Необходимо е да се отбележи, че ролята на социалните грижи в съвременния обществен живот става все по-значима, което е свързано с динамичните промени в бита, начина на живот, ценностната система на хората, произтичащи от процеса на цивилизация.

Това е областта, в която се оказват социални услуги в специализирани заведения, които се обособяват в две основни основни групи. Като разграничителен критерий при тяхната класификация се възприема обстановката, в която се извършват тези услуги, т.е. в обичайната домашна среда (напълно или частично) или извън нея. Анализът на информацията от НСИ разкрива ролята на двете групи заведения и местата, които те осигуряват за оказване на социални услуги (табл.10).

Таблица 10

Заведения за социални услуги по райони за планиране към 31.12.2000 г.

Райони за планиране	Общо		Заведения за социални услуги, извършвани в обичайна домашна среда		Заведения за социални услуги, извършвани в извън домашна среда	
	Брой	Места	Брой	Места	Брой	Места
Северозападен	54	8165	28	6457	26	1708
Северен централен	54	10978	20	8144	34	2834
Североизточен	50	9110	20	6421	30	2689
Югоизточен	31	5397	5	2939	26	2458
Южен централен	57	10409	20	7129	37	3280
Югозападен	59	11775	28	8469	31	3306
БЪЛГАРИЯ	305	55834	121	39559	184	16275

* Източник: НСИ

Местата в заведенията за социални услуги, извършвани в обичайна домашна среда са 2,5 пъти повече, отколкото в другия вид заведения. Разпределението на техните места по райони за планиране е свързано с броя на населението и неговата възрастова структура. Сравнително най-малко са местата (около 3 пъти) в заведенията за социални услуги в обичайна домашна среда в Югоизточния район. Причина за това са по-масовите миграционни процеси в последните дванадесет години. По обясними причини най-голям е броят на местата в заведенията за социални услуги, извършвани в обичайна домашна среда в Югозападния район.

В тези заведения попадат т.нар. дневни домове, в които се оказват услуги на деца с умствени затруднения, на възрастни с умствени увреждания, на стари хора в дневни домове и при домашен патронаж, в бюро за социални услуги и обществени трапезарии. Разпределението на местата в тях и други социални заведения и звена за оказване на социални услуги по райони за планиране се вижда от данните в табл. 11.

При анализа на данните се проявява доминиращата роля на услугите, свързани с домашния социален патронаж, широко разпространени при възрастните хора в по-големите градове. Поради това броят на местата в тези заведения е най-голям в Югозападния район. Другите видове услуги, извършвани от тях, освен обществените трапезарии, са с относително по-малко места и разпределението им по райони е свързано с броя заболявания и получени увреждания за различни възрастови групи.

Таблица 11

Заведения за социални услуги, извършвани в обичайна домашна среда по райони за планиране към 31.12.2000г.

Райони за планиране	Дневни домове за деца с умствени затруднения		Дневни домове за възрастни с умствени увреждания		Дневни домове за стари хора		Домашен социален патронаж	Бюра за социални услуги		Обществени трапезарии	
	Брой	Места	Брой	Места	Брой	Места		Брой	Места	Брой	Места
Северозападен	2	65	-	-	1	3	4612	-	-	21	1750
Северен централен	1	30	-	-	-	-	7382	1	82	6	650
Североизточен	3	94	-	-	1	30	5845	-	-	5	428
Югоизточен	1	30	1	20	1	30	2824	-	-	-	-
Южен централен	3	110	-	-	2	60	6163	1	20	10	746
Югозападен	5	141	2	80	1	40	7565	2	-	7	393
БЪЛГАРИЯ	15	470	3	100	6	190	34391	4	102	49	3967

* Източник: НСИ

Анализът на социалната инфраструктура в нейните национални и регионални измерения и с акцент върху основните ѝ два сектора (образование и здравеопазване) позволява да се обобщят следните **изводи**:

- Тя е фактор с важно значение за общественото развитие на страната и особено за неговата хармонизация в регионален план, чието благоприятно влияние се изразява в затишването на миграционните процеси, в създаването на условия за активизиране на стопанската дейност в отделни общини и области, във възраждането и комплексното развитие на населените места.
- При анализа на нейното състояние и обосноваване на предложения за адекватни промени в основните ѝ сектори (образование, здравеопазване, социални грижи) за отделни области и райони за планиране е необходимо прилагането на интегрален подход. Това означава да се отчита взаимообвързаността и взаимодействието на тези сектори в цялост и поотделно с останалите области на социално-икономическо развитие в районите и областите, на която основа да се разработват проекти за финансиране по линия на фондовете на ЕС. На сегашния етап изпква необходимостта от създаване на механизъм за координация на стратегии и програми в трите основни сектора на социалната инфраструктура от гледна точка постигането на по-добро съчетаване на приоритетите в национален и регионален аспект.
- Образователната структура на пълнолетното население на България се характеризира с по-висок, в сравнение със страните на ЕС и някои страни-кандидати, относителен дял на лицата с основно и по-ниско образование. По отношение на придобилите университетско образование обаче в България се приближава до такива развити страни като Германия и Великобритания, като изпреварва Дания, Полша, Чехия.
- Негативните тенденции в демографското развитие на страната и очертаващия се тревожен проблем на непостъпващи в училище и

отпадащи от него ученици създават условия в перспектива България да изпадне в неблагоприятна позиция по отношение на образователното равнище на по-младите поколения, в сравнение със страните от ЕС. Това изисква по-голямо внимание към образованието и съобразяване с комбинираното влияние на много фактори. При рационализацията на училищната мрежа, съобразно намаления брой ученици, трябва да се отчита социалният ефект, особено в общини, където има проблеми с използването на удобен транспорт, защото иначе съществува опасност да се увеличи потока на отпадащите от училище ученици и да се задълбочи процеса на обезлюдяване на населени места и територии, поради миграцията на труоспособни родители.

- Сравнителният анализ показва наличието на определени различия в броя на обучаващите се в различните степени на образование по райони за планиране. По-силно той се проявява при висшето и основното образование. При средното, по райони за планиране не се открояват големи различия, но известен е дисбалансът в неговата училищна мрежа по отделни общини. По-голяма е концентрацията на учебни заведения в Югозападния и Южния централен райони. Другата крайност в това отношение са Северозападния и Югоизточния райони.
- Необходимо е повече внимание към разработването на проекти със съответно финансиране за извършване на изследвания за установяване причините за несъразмерността при разпределението на общообразователните училища по области и райони и за незаписването и отпадането на ученици от училище, за да могат да се вземат решения за преодоляването на тези проблеми. В това отношение могат да се използват неправителствените организации. Професионалното образование трябва да има приоритет на регионално равнище, като развитието на неговата мрежа да е в съответствие със структурата на населението и нуждите на пазара на труда по отделни райони.
- Анализът показва влошаване на здравния статус на населението – висока смъртност, в т.ч. детска, увеличаване на рисковите фактори, които влияят за нарастване на сърдечно-съдовите, раковите и психическите заболявания. Осигуреността на населението с болнични легла и лекари за периода 1995-2000г. бележи тенденция към намаляване, като въпреки това тя остава по-висока от тази на Чехия, Полша, Словения, Словакия и др.
- Сравнителният анализ на здравната мрежа по райони за планиране показва различия в наситеността им с лечебни заведения и болнични легла. При анализа и оценката на нейното състояние в регионален аспект трябва да се вземе предвид обаче специфичната особеност на медицинската помощ, оказвана от болнични заведения. Тя е подчинена на определена специализация и в зависимост от възприетите принципи лечебните заведения за болнична помощ да обслужват населението на една или няколко общини или цяла област. Сравнително висока е осигуреността на Югозападния район с

болнични легла, падащи се на 100 хил. души, което се дължи основно на столицата и нейната наситеност, особено със специализирани лечебни заведения. Най-ниска е осигуреността с болнични легла в Югоизточния и Североизточния райони. Същият дисбаланс проличава и от анализа на осигуреността на населението на шестте района за планиране с медицински персонал – лекари, стоматолози, сестри с колежанско образование.

- Балансирането на здравната мрежа на територията на страната от гледна точка на демографските промени в отделните общини, области и райони и принципите на здравната реформа е проблем, който изисква прилагането на интегрален подход при анализа на състоянието и обосноваването на решенията за подобряване. Това означава комплексно разглеждане на проблемите по обслужването на населението на дадена регионална структура (здравно, транспортно, комуникационно) и отчитане възможностите на отделните инфраструктури за взаимозаменяеми решения, което може да се осъществи върху основата на ефективна координация между ведомствени и регионални структури. Особено важно е това да стане в етапа на подготовка за усвояване на структурните фондове на ЕС, които след присъединяването трябва ефективно да се управляват. В това отношение административните регионални структури ще изпълняват важна роля, която ще се изразява в разработването, оценката и изпълнението на програмни инициативи за финансиране от европейските фондове, в партньорство със стопански и граждански структури.
- При районите за планиране установяването на дисбалансите в инфраструктурен аспект, в т.ч. и в социален е първата стъпка. Преодоляването на тези дисбаланси чрез вземане на адекватни решения за разработване на проекти и осигуряване на финансираня е свързано предимно с извършване на комплексни изследвания по общини и области, райони за планиране, за което са необходими действия с цел обогатяване на регионалната статистика. В областта на здравеопазването това означава мониторинг върху здравния статус на населението на дадена регионална структура (заболеваемост, смъртност и причини) по отделни негови групи, особено рисковите (на етнически малцинства, инвалиди, социално слаби) и формиране на база данни.

Социалните грижи имат важно значение за състоянието и развитието на населените места и общините, особено в сегашните трудни условия в страната за голяма част от населението, предимно в по-малките и отдалечени населени места. Това обуславя необходимостта от по-голямо внимание към проблемите на този сектор на социалната инфраструктура и търсене на възможности за финансиране с цел подобряване на извършваните от него услуги.

ОРГАНИЗАЦИОННО ПОВЕДЕНИЕ НА АГЕНТА В ЗАСТРАХОВАНЕТО

В студията е отразена спецификата в организационното поведение на застрахователния агент като професионален посредник на застрахователното дружество. Обособени са основните и допълнителните функции, които застрахователният агент трябва да изпълнява в хода на посредническата дейност в областта на застраховането. Акцентирано е на професионалните знания, които агентът трябва да притежава с оглед на особеностите на застрахователната дейност и на промените в пазарната и социално-икономическата среда. Разгледани са изискванията към професионалните и личностните качества на застрахователния агент, които стоят в основата на успешната пласментна дейност в застраховането. Изследвано е влиянието на корпоративната култура върху организационното поведение на застрахователния агент. Анализирани са състоянието и перспективите на агентската дейност на националния застрахователен пазар.
JEL: G22

Въведение

Организационното поведение е ново научно направление с интердисциплинарен характер, в основата на което стоят достиженията на психологията, социологията, социалната психология, мениджмънта, икономиката, политологията и др.

Неговата същност се свежда до изучаването на човешкото поведение и възможностите за неговото управление. С други думи, организационното поведение се свързва и с термина “поведенческа наука” (behavioural science), който изразява “систематизирана съвкупност от знания за поведението на хората”.² На тази основа то се определя като научна област, която разглежда “устойчивите характеристики на поведението на човека и човешките общности от гледна точка на организирания труд и управлението”.³

При изучаване на организационното поведение на застрахователния агент трябва да се изходи както от длъжностното, така и от личностното поведение на отделния човек. Тук трябва да се има предвид, че организационното поведение се занимава с една от най-съществените страни на човешкото поведение, а именно с “трудовете поведение на

¹ Ирена Мишева е гл. ас. д-р в катедра “Застраховане и социално дело”, СА “Д. А. Ценов” – Свищов, тел: (0631) 279269, 279252, e-mail: irena_misheva@mail.bg.

² Паунов, М. Организационно поведение. С., ИК “СИЕЛА”, 1998, с.11.

³ Пак там, с.10.

индивида в организацията”.⁴ Това означава, че организационното поведение на застрахователния агент трябва да се изследва от гледна точка на взаимовръзките му със застрахователното дружество – като специализиран субект, в чиято система функционира и застрахователният агент.

Като представител на застрахователното дружество и негов основен пласментен орган застрахователният агент притежава специфично длъжностно поведение. Това е поведението, което личността проявява в социалната среда в зависимост от мястото си в социалната йерархия на застрахователното дружество, респ. от мястото на заеманата длъжност – професионален посредник на застрахователното дружество. На тази база ръководните кадри в застрахователното дружество правят оценки относно съответствието между изискванията на длъжността и качествата на личността, която заема.

Личностното поведение на отделния човек е това поведение, което се проявява извън средата на длъжностното поведение. Личностното поведение на застрахователния агент има тясна връзка с неговото длъжностно поведение при осъществяване на посредническата дейност в застраховането. Във връзка с това “най-добре би било за обществото, а защо не и за личността, ако е налице съответствие между личностното и длъжностното поведение”.⁵

При изследване на организационното поведение на застрахователния агент от значение е изучаването на няколко основни вида взаимоотношения, които се пораждат в процеса на посредническата дейност в застраховането:

- а) между застрахователния агент и управленския персонал на застрахователното дружество;
- б) между застрахователния агент и застрахователните специалисти в местния офис от клоновата мрежа на дружеството;
- в) в групата от застрахователни агенти на дружеството на местно равнище;
- г) между застрахователния агент и потребителите на застрахователни услуги и подукти.

В контекста на посредническата дейност в застраховането вниманието трябва да се насочи към проучване на причините и факторите за формиране на поведение, към анализиране на промените в поведението му в условията на непроделеност на пазарната среда, както и към изследване на поведението му в мотивацията на потребителите на застрахователна услуга.

Изучаването на организационното поведение на застрахователния агент изисква акцентът да бъде поставен върху някои основни въпроси. В тази насока в студията обект на изследване са:

- професионалните знания на застрахователния агент;
- неговите функции;
- професионалните му качества;
- личностните му качества;
- влиянието на корпоративната култура върху неговото поведение;

⁴ Близнаков, Й., Н. Даскалова, Т. Томов. Организационно поведение. С., ИИОМ “ОКОМ”, 1996, с. 3.

⁵ Каменов, К., Е. Захариев. Организационно поведение. Свищов, АИ “Ценов”, 1998, с. 244-245.

- състоянието и перспективите на агентската дейност на националния застрахователен пазар.

1. Професионални знания на застрахователния агент

Посредническата дейност на застрахователния агент се отличава с висока динамичност, движение и делови контакти. В условията на неопределеност на пазарната среда и на промени в потребителското търсене неговата работа изисква притежаване на специфични професионални знания и умения.

Професионалните знания на застрахователния агент са основата за успех в посредническата дейност. Спецификата на тази дейност в областта на застраховането предполага високо равнище на подготовка на застрахователния агент и придобиване на знания в две направления – общи и специални (вж. схема 1).

Професията на застрахователния агент се отнася към категорията на служителите. За неговата работа не е необходимо висше образование и няма изисквания за стаж.⁶ По правило обаче застрахователните дружества осъществяват подготовка на застрахователни агенти по собствени учебни програми. Въпреки това редица застрахователни дружества предпочитат да привличат за посредническата дейност хора, които притежават известен опит при продажбата на стоки и услуги или имат навици в деловото общуване и работата с клиенти.

Дейността на посредника в застраховането изисква преди всичко определен минимум от **специални знания** по основни застрахователни въпроси. В тази насока застрахователният агент трябва да познава механизмите на застрахователната защита и да владее перфектно застрахователната терминология. Той трябва да познава добре застрахователните продукти, които предлага, както и възможностите, опита и традициите на дружеството, за което работи. Не на последно място от значение са познанията относно процедурата по сключване на застрахователен договор.

Общите знания на застрахователния агент са групирани в три направления:

- правни;
- икономически;
- социално-психологически.

Знанията за трудовото законодателство са свързани преди всичко с интересите на самия агент и по-малко с неговата професионална дейност. Знанията за застрахователното законодателство обаче имат пряко отношение към трудовата дейност на застрахователния агент. Що се отнася до знанията относно правилата и нормите за охрана на труда, то те трябва да бъдат залегнали в агентския договор, сключван между дружеството и агента.

⁶ В Русия длъжността на застрахователния агент е указана в Квалификационен справочник за длъжностите на ръководителите, специалистите и други служители, утвърден от Министерството на труда и социалното развитие на РФ №37 от 21 август 1998 г. В него са посочени изискванията към общата и специалната подготовка на застрахователния агент.

Професионални знания на застрахователния агент



Застрахователният агент трябва да има общи познания по микроикономика, да извършва собствени маркетингови проучвания на основни макроикономически показатели (доколкото това е във възможностите му) и да отчита промените в социално-икономическата обстановка в страната.

По отношение на **социално-психологическите знания** той трябва да познава предимно критериите за сегментиране на потребителите на застрахователни услуги и продукти. Във връзка с това агентът трябва да проучва търсенето на застрахователна защита на различни категории клиенти и да изучава нагласата на хората да застраховат. За целта трябва да прилага демографските и психологическите критерии за разграничаване на клиентите, като отчита потребителската активност на населението. В процеса на общуване с евентуалните и реалните застраховани лица агентът трябва да притежава и общи познания по психология, което би улеснило съществено комуникациите с клиента.

В условията на социално-икономически промени в страната застрахователният агент трябва да отчита и промените в търсенето на застрахователна защита. Необходимо е той да притежава знания за затрудняващите фактори при сключване на застрахователен договор с клиента. На тази база трябва да се имат предвид три равнища на затруднения на клиента при осъществяване на застрахователната сделка.⁷

На първото равнище се отчита *старият стереотип на социално-психологическо поведение на клиента*. Това означава, че клиентът се въздържа от самостоятелно решение за "покупка" на застраховка и се наблюдава отсъствие на самостоятелни действия за управление на риска. С други думи, на този етап системата на социална защита в страната не възпитава у хората навика да се занимават с финансово планиране на загубите от възможните рискове. Това поведение на клиентите е характерно за периода на държавен монопол в застраховането, но неговите корени се крият и в сегашните типове поведение на хората. За по-бързото преодоляване на съществуващите бариери са нужни професионалните знания и опит на застрахователния агент, който може да подпомогне клиента в осъзнаването на ползата от сключването на застрахователен договор.

На второто равнище хората срещат *прегради от информационно-психологически характер*. Тук става въпрос за избор на стратегия за преодоляване на загубите от проявлението на риска. Възможните стратегии, от които човек може да избира, са следните:

- възстановяване на загубите със собствени средства;
- помощ от членове на семейството или близка социална група;
- компенсиране на загубите за сметка на държавата;
- компенсиране на загубите за сметка на виновника;
- използване на защитни механизми срещу риска;
- застраховане;
- пасивно поведение, основано на незнание за риска или нежелание за опознаване на риска.

⁷ Соловьев, П. Роль информационной среды в период становления страхового рынка. – Страховое дело, июнь 1999, с. 26-28.

В тази насока важен е големият потенциал от знания на застрахователни агент за стимулиране на търсенето на застрахователна защита. Следователно основните подбудителни мотиви в полза на застраховането могат и трябва да бъдат създадени от знанията на застрахователния агент на базата на информацията и доверието.

На третото равнище са препятствията от информационно-методически характер. Тук застрахователният агент чрез своите знания трябва да подпомогне потенциалния клиент да осъзнае предимствата на застраховането. На тази база клиентът ще може да:

- оцени възможностите на застрахователното дружество;
- види предимствата на предлаганите застрахователни продукти;
- придобие увереност в правотата на направения избор относно конкретна застраховка.

Професионалната дейност на застрахователния агент изисква качествена и всестранна подготовка за получаване на знания и възможности за тяхното актуализиране. Знаещият и опитният застрахователен агент е "важно звено в системата на продажбите на всяка застрахователна компания и същовременно необходим човешки ресурс за по-нататъшното развитие на застрахователния пазар".⁸

2. Функции на застрахователния агент

От юридическа гледна точка според застрахователното законодателство в България застрахователният агент е физическо лице, натоварено и упълномощено от застраховател да извършва срещу възнаграждение посочените в пълномощното действия от името и с последици за застрахователя.

В нашата страна застрахователното агентство е свободна професия. Застрахователният агент обикновено работи от името и за сметка на един застраховател. Законодателството у нас разрешава той да работи и за няколко застрахователи, но само при изричното им писмено съгласие.

В пороцеса на подготовката, сключването и изпълнението на застрахователния договор застрахователният агент изпълнява редица функции. По този въпрос в застрахователната литература съществуват редица становища, някои от които ще бъдат обект на разглеждане.

От българската застрахователна литература са известни няколко основни функции, които застрахователният агент изпълнява в процеса на професионалната си дейност. Те са:⁹

- информационна;
- консултантска;
- пласментна (аквизационна);
- инкасова;
- ликвидационна;
- контролна;
- рекламна.

⁸ Сухоруков, М., М. Сухорукова. Квалификационные требования к профессиональным знаниям страхового агента. – Страховое дело, август 2000, с. 35.

⁹ Драганов, Хр., Близнаков, Й., Г. Димитрова. Застрахователен пазар. С., "Тракия-М", 2001, с. 206.

Според друго становище в нашата специална литература основната функция на застрахователния агент е аквизиционната, респ. пласментната. Като други функции се посочват:¹⁰

- информационна;
- консултантска;
- контролна;
- рекламна.

Според руската застрахователна литература на съвременния етап от развитието на пазарните отношения в Русия застрахователният агент изпълнява следните основни функции:¹¹

- търсене на клиенти за сключване на застрахователен договор от името на застрахователя;
- разясняване на застрахованото лице на застрахователните условия, оказване на помощ при избора на оптимален вариант при сключване на застрахователен договор, позволяващ осигуряване на максимална застрахователна защита при наличните финансови възможности на застрахования;
- съгласуване със застрахователя въпросите за приемане на рискове със значителен обем на застрахователна отговорност и регулиране на тарифите;
- получаване от застрахования на застрахователните премии (в установените норми) и предаването (превеждането) им на застрахователя;
- консултиране на застрахованите след сключване на застрахователния договор и съдействие за изпълнението на всяко условие от договора.

Според някои руски автори функциите на застрахователния агент са четири:¹²

- професионално-техническа (изпълнителна);
- познавателно-аналитична;
- комуникативна;
- регулираща.

В посочените становища няма съществени различия. Не всички функции, които изпълнява застрахователният агент, обаче са основни. На тази база смятаме, че застрахователният агент има две основни и две допълнителни функции (вж. схема 2).

Обосновката на основната **пласментна функция** на застрахователния агент произлиза от факта, че неговото основно задължение е да пласира застрахователните договори. Пласментната функция е тази, чрез която най-ясно се откроява смисълът на посредническата дейност в застраховането. Преди всичко тя се свежда до осигуряването на постоянен нов приток от

¹⁰ Габровски, Р. Основи на презастраховането. В. Търново, "Абагар", 1998, с. 209-211.

¹¹ Сухорукова, М., М. Сухоруков. Как нас воспринимают окружающие. – Страховое дело, ноябрь 2000, с.60.

¹² Сухорукова, М., М. Сухоруков. К вопросу о должностных обязанностях страхового агента. – Страховое дело, сентябрь 2000, с. 56.

застраховани лица в застрахователната съвкупност. В този смисъл тя се нарича *аквизиционна функция*.

Схема 2



Пласментната функция на застрахователния агент се свежда не само до привличане на застраховани лица, но и до задържане на стария застрахован състав. Това се постига чрез поддържане на дълготрайни връзки със застрахованите лица и чрез набиране на застрахователните премии, респ. чрез осъществяване на *инкасовата функция* на застрахователния агент. Известен факт е, че в животозастраховането застрахователният срок е в рамките на 10, 15, 20 и повече години. Това налага инкасирането на застрахователните премии ежегодно, през целия срок на застрахователния договор.

Посредническата дейност в застраховането не би могла да се осъществи без изпълнението на **комуникационната функция** на застрахователния агент. То е гаранция за увеличаване на обема продажбите на застрахователя. В този смисъл комуникационната функция на застрахователния агент се свежда до изпълнение на следните дейности:

- провеждане на беседи с потенциални застраховани лица;
- съдействие за формиране на застрахователните интереси;
- поддържане на делови отношения със застрахованите лица по време на застрахователния договор;

- осъществяване на връзки с други застрахователни агенти;
- контакти със застрахователното дружество.

Необходимо е да се посочи, че застрахователният агент е да ключова фигура както на пласментната, така и на комуникационната политика на застрахователя. С други думи, той е не само основен пласментен орган, но и доверено лице на застрахователя при осъществяване на *личните продажби*, които от своя страна са основен инструмент на комуникационната политика на дружеството.¹³

При осъществяване на комуникационната политика на застрахователя във възможностите на застрахователния агент е да осъществява *директна реклама* на застрахователни услуги и продукти. С помощта на рекламата той допринася не само за популяризиране на застрахователната защита, но и за издигане на икономическия и обществения имидж на застрахователното дружество.

В рамките на широкоспектрната комуникационна функция застрахователният агент е длъжен да информира и да консултира евентуалните и реалните клиенти по основни застрахователни въпроси.

Информационната му дейност се изразява в набирането и обработването на информация, която се насочва в две направления – от една страна, към клиентите и от друга, към застрахователното дружество.

Информацията, която застрахователният агент предава на потребителите, се свежда до:

- застрахователното законодателство;
- застрахователните условия и тарифи;
- пласментните цели на застрахователното дружество;
- финансовите възможности на застрахователя;
- ценовата политика на застрахователното дружество;
- ползата от сключването на застрахователните договори;
- новите застрахователни продукти и др.

Информацията, която застрахователният агент предава на застрахователното дружество с помощта на обратната връзка от застрахователния пазар, се отнася до:

- условията на местния застрахователен пазар;
- необходимите промени в условията на застраховките;
- измененията в потребителското търсене;
- статистиката на застрахователните случаи и др.

Консултантската дейност на застрахователния агент се изразява в оказване на помощ, съвети и препоръки по редица застрахователни проблеми на клиента, а именно:

- оценка на риска;
- насочване към конкретни застрахователни продукти;
- разясняване на застрахователните условия и тарифи;
- оформяне на документите;
- ликвидационна дейност и др.

¹³ Вж. Мишева, И. Застрахователен маркетинг. С., "Тракия-М", 2001.

Успех от консултирането на клиента, застрахователният агент може да постигне с помощта на убедителни и мотивирани доводи и аргументи. В този смисъл съществува тясна връзка между информационната и консултантската дейност на агента. Действително последната зависи до голяма степен и от информираността и застрахователната култура на клиента, но при всички случаи има пряка връзка с пласирането на застраховки.

Проучвателната функция на застрахователния агент е допълнителна функция и по косвен път съдейства за продажбата на застраховки. Тя намира израз в редица дейности на агента и във връзка с това той трябва да:

- изучава развитието на местния застрахователен пазар;
- анализира търсенето на застрахователни услуги и продукти;
- установява наличието на пазарни ниши;
- изследва неусвоените видове застрахователни услуги и продукти;
- провежда наблюдение върху потребителското поведение на реалните застраховани лица;
- проучва възможностите за привличане на нови застраховни лица;
- установява обхвата на застрахователното поле;
- определя степента на риска на подлежащите на застраховане субекти и обекти;
- провежда маркетингово сегментиране на потребителите на застрахователна защита;
- оценява особеностите на възприятията и социалната ориентация на клиента;
- отчита причините за нарушаване на застрахователните договори;
- анализира причините за сторниране на застраховките;
- отчита степента на въздействие на комуникационните инструменти на застрахователя;
- установява степента на нагаждане на застрахователните условия и тарифи към индивидуалните потребности на застрахованите лица и пр.

Регулационната функция може да се приеме като допълнителна, защото е свързана с дейности, които произтичат от основните функции на агента. В контекста на регулационната функция застрахователният агент трябва да:

- осигурява изпълнението на застрахователния договор;
- регулира отношенията между застрахования и застрахователя;
- дава оценка на стойността на застрахования обект;
- гарантира правилното оформяне на документите и попълването на застрахователната полица;
- обезпечава правилното изчисляване на застрахователната премия;
- следи за изменения в рисковата ситуация;
- контролира редовността на плащанията на застрахователните премии;
- следи за провеждането на превантивна дейност.

За разлика от практиката в някои страни у нас застрахователният агент не се занимава с разглеждането на жалби на клиенти и не може да взема

мерки при нарушаване на застрахователния договор. Той не е страна в застрахователния договор и може единствено да констатира нарушенията по него. Също така застрахователният агент не може да участва в разрешаването на спорове между застрахования и застрахователя, защото няма такива пълномощия от правна гледна точка.

Що се отнася до *ликвидационната функция*, то тя не е характерна за застрахователния агент в нашата страна. В агентските договори обикновено не съществува клауза за участие в установяването на размера на загубата или изплащането на размера на щетите. Следователно застрахователният агент няма такива правомощия и не е длъжен да участва в ликвидацията на щетите.

3. Професионални качества на застрахователния агент

Застрахователните агенти като нещатни сътрудници на застрахователното дружество трябва да се ръководят в своята работа от специфични квалификационни изисквания към тяхната дейност. По правило пълномощията, правата, задълженията и отговорностите на застрахователния агент се излагат в агентския договор, сключен между него и застрахователя. Това на практика обаче се оказва недостатъчно. Така е, защото у нас все още няма официално утвърдени професионални изисквания към агентската дейност на национално равнище. Във връзка с това тук ще разгледаме някои основни положения, свързани с професионалните качества и подготовката на застрахователния агент.

Професионалните качества на застрахователния агент са свързани преди всичко с подобряване на посредническата дейност в резултат от:

- осъществяване на контрол и самоконтрол;
- поддържане на висока работоспособност;
- анализ на грешките от дейността.

Контролът в застраховането се разглежда като “комплекс от словестно-логически, сензорно-перцептивни и двигателни действия”.¹⁴ Преобладаването на някой от тези елементи зависи от особеностите на контролируемия обект и от личните предпочитания на човека.

За да може застрахователният агент да концентрира вниманието си към конкретните задачи, той трябва да осъществява контрол и самоконтрол. Това може да се постигне с помощта на различни способи, в т. ч. и чрез провеждане на различни видове тренинг.

Професионалният тренинг е “система от въздействия и упражнения за развитие, формиране или корекция у специалиста на необходимите професионални качества”.¹⁵ Към функциите на тренинга се отнасят преобразуващата, корегирателната, профилактичната и др.

Професионалният тренинг в застраховането има различни задачи. По-важните от тях са:

- формиране на личността и изграждане на професионализъм в застрахователната област;

¹⁴ Сухоруков, М., М. Сухорукова. Ошибки в страховом деле и их предупреждение. – Страховое дело, февраль 2002, с. 9.

¹⁵ Пак там.

- развитие на мотивацията в търсене на нови мотиви за успех в застрахователната дейност;
- развитие на оперативната дейност чрез овладяване на нови професионални техники за продажба на застрахователни продукти;
- усъвършенстване на механизмите на застрахователната защита и др.

В резултат от професионалния тренинг, новите или обновени професионални качества на специалиста, респективно на застрахователния агент, първоначално възникват под формата на нови психически състояния. После те се проявяват в условни ситуации и накрая се пренасят в реални професионални ситуации в застраховането.¹⁶

Работоспособността е друг елемент от професионалните качества на застрахователния агент. Поддържането на високо равнище на работоспособност зависи от редица вътрешни и външни фактори, основните сред които са:

- състояние на здравето;
- съчетаване на режима на труд и отдих;
- удовлетвореност от условията на труд;
- удовлетвореност от резултатите от посредническата дейност и др.

Повишаването на работоспособността на застрахователния агент зависи от редица важни личностни и психофизиологически качества. Те влияят върху достигането на необходимите резултати от неговата дейност. Към тях се отнасят:

- емоционална устойчивост;
- стремеж към избягване на стресовите ситуации;
- стремеж към прилагане на метода на релаксацията.

Емоционалната устойчивост е “способността да се устои – без емоционални срывове и психологическо напрежение – на дълги емоциогенни и стресогенни въздействия, които се отнасят към важните професионални качества на застрахователния агент”.¹⁷

Поддържането на необходимото равнище на работоспособност се постига чрез *преодоляване на стресовите ситуации*. В този смисъл признаците за стресово напрежение са:¹⁸

- невъзможност за съсредоточаване;
- доста чести грешки в работата;
- отслабване на паметта;
- честа поява на умора;
- много бърз говор;
- невъзможност за адаптиране към нова ситуация и др.

За повишаване работоспособността на застрахователния агент е необходимо *прилагането на метода на релаксацията*. Тя е “метод, с

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Сухорукова, М., М. Сухоруков. Как стать результативным страховым агентом. – Страховое дело, апрель 2001, с. 43.

¹⁸ Пак там.

помощта на който може частично или напълно да се преодолее физическото или психологическото напрежение”.¹⁹

Този метод обаче трябва да се усвои навреме, за да може в критичен момент да има необходимия ефект за работоспособността на застрахователния агент. При регулирано прилагане на релаксиращи упражнения последните се превръщат в добър навик, който трябва да се усвои от всеки застрахователен агент.

Анализът на грешките в посредническата дейност е друг важен момент в комплекса от изисквания към професионалните качества на застрахователния агент. Той се свързва преди всичко с разпознаването на грешките, както и с възможностите за по-нататъшното им избягване. Най-общо грешките, които възникват в дейността на агента, се делят на:

- външни – причините за тяхното проявление се търсят в ситуациите, които произтичат от застрахователната дейност;
- вътрешни – дължат се на индивидуалните качества на специалиста, респ. на застрахователния агент.

Алгоритъмът на действие при анализа и профилактиката на грешките в застраховането е представен на схема 3.²⁰

Независимо от това каква е причината за допускане на грешка в дейността на застрахователния агент, е целесъобразно да се анализира ситуацията и да се вземе правилно управленско решение за нейното отстраняване. Ако причината за грешки се крие в проявлението на външни фактори, е необходимо да се вземе решение за профилактика и за обучение на застрахователния агент с оглед преодоляване на грешките в определени ситуации в бъдеще. При положение, че грешката се дължи на вътрешни фактори, вниманието трябва да се насочи към подобряване на професионалния и психофизиологичния подбор на застрахователните агенти.

В специалната литература се открояват две основни направления за намаляване броя на грешките в застраховането и на последиците от тях. Те се намират в тясна връзка и взаимодействие и същевременно всяко от тях има свои особености. Те са следните:²¹

- изключване по възможност на условията, които водят до грешно изпълнение на действията;
- отчитане на особеностите на психиката и личностните качества на специалиста в застраховането при нормални условия и ситуации в работата.

Освен посочените съществуват и други изисквания към професионалните качества на застрахователния агент. Те са следните:

- висока квалификация;
- приспособяване към корпоративната култура на дружеството;
- отговорност към поетите задължения;
- използване на чуждия опит;
- поддържане на висок имидж;

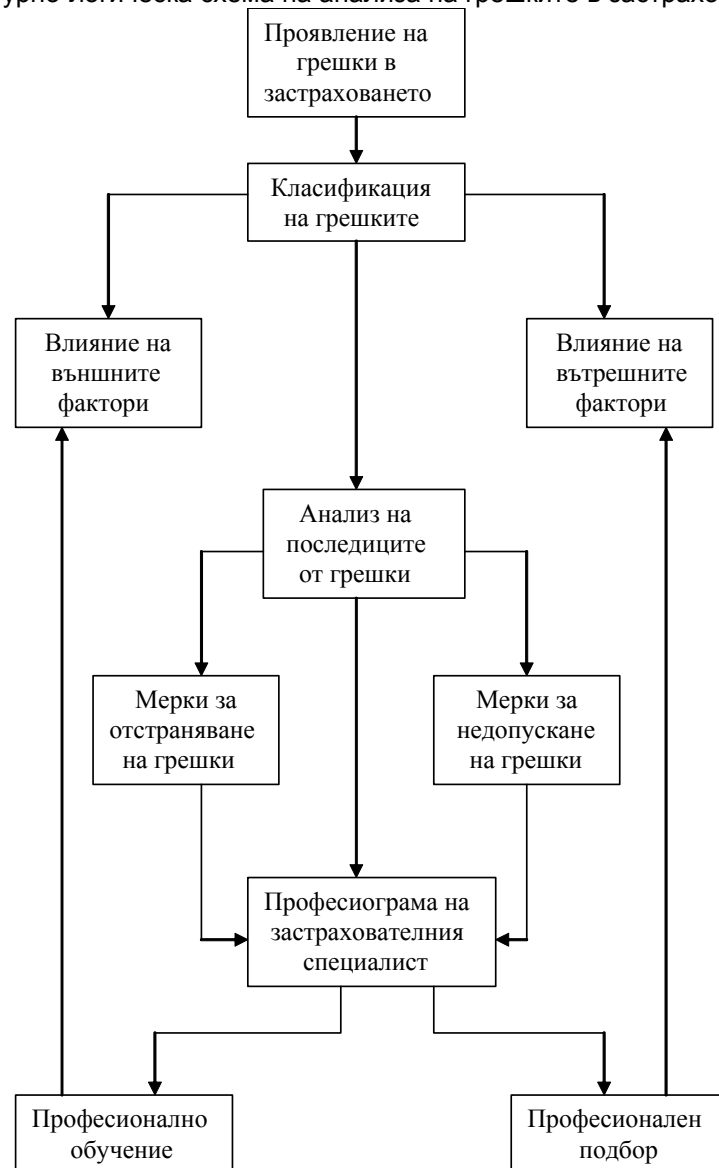
¹⁹ Пак там.

²⁰ Сухоруков, М., М. Сухорукова. Ошибки в страховом деле и их предупреждение..., с. 9-10.

²¹ Пак там. с. 10.

Схема 3

Структурно-логическа схема на анализа на грешките в застраховането



- умения за делова комуникация;
- етика и морал в общуването;
- поддържане на високи резултати от посредничката дейност;
- стремеж към избягване на междуличностни конфликти;
- стремеж към поддържане на дълготрайни делови контакти;

- умения за вербално и невербално общуване (психолозите потвърждават, че в първите минути на общуването между застрахователния агент и клиента 93% от цялата получавана информация за събеседника се падат на несловестните сигнали и само 7% – на думите, които събеседникът през това време произнася)²² и др.

В специалната литература съществува мнение, че ефективно работят 7-10% от общия брой на набраните застрахователни агенти. Други автори смятат, че тези цифри са завишени, но при непрекъснат подбор и обучение на агентите около 3-4% от общия им брой могат да постигнат ръст на ефективност в геометрична прогресия.²³

4. Личностни качества на застрахователния агент

За успешното осъществяване на професионалната дейност на застрахователните агенти е необходимо да се имат предвид техните личностни качества. Това трябва да помогне за правилния подбор на застрахователните агенти, а също и за внасянето на корекции в професионалната им дейност. В този смисъл вниманието трябва да се насочи към тези личностни качества на агента, които са важни за осъществяване на специфичната посредническа дейност в застраховането. Въпреки това рязка граница между изискванията към някои личностни и професионални качества на застрахователния агент. Например изискването за висока работоспособност и емоционална устойчивост е основен момент за ефективната посредническа дейност в застраховането. Но това са както свойства на личността, така и предпоставка за висок професионализъм на застрахователния агент.

Подобряването на професионалната дейност на застрахователния агент е тясно свързано с изучаването на структурата на неговата личност. Под понятието "структура на личността" в общ смисъл се разбира "система от психични свойства, характеризиращи дадена личност или тип личност".²⁴

Една от утвърдените в социалната психология био-социална структура на личността, която се използва доста често в организационното поведение за обяснение на индивидуалното и трудовото поведение на хората, е т. нар. йерархична структура на руския учен Константин Платонов. Тя се състои от следните няколко подструктури или равнища, подредени във възходяща градация.²⁵

- биологична подструктура;
- психологическа подструктура;
- подструктура на социалното познание;
- подструктура на социалната ориентация.

В **биологичната подструктура** на личността се включват главно темпераментът, възрастта и полът.

²² Сухорукова, М., М. Сухоруков. Как нас възприемат околните..., с. 53.

²³ Перемолотов, В., Р. Хайкин. С чем едят страховые продукты. – Страховое дело, май 2000, с.37.

²⁴ Андреева, М. Организационно поведение. Ямбол, ИК "ГАЛАКТИКА", 1998, с. 20.

²⁵ Пак там, с. 21-22.

При маркетингово проучване в Русия, поведено от сп. "Експерт", са получени статистически данни относно възрастта и пола на действащите застрахователни агенти. Информацията сочи, че 70% от застрахователните агенти са жени. Най-продуктивната възраст е от 30 до 60 години. Тази професия практикуват студенти, някои категории служители с ниско заплащане и пенсионери. С посредническа дейност в застраховането се занимават още лекари, учители и други, като по-голяма част от застрахователните агенти са инженери.²⁶

Що се отнася да темперамента на личността, трябва да се посочи, че той е основна черта на емоционалното състояние на човека. Темпераментът представлява "съвкупност от индивидуалните особености на личността, която характеризира динамиката на нейната психична дейност. Той се проявява в силата на чувствата, в тяхната дълбочина или повърхностност, в бързината на протичането им, в устойчивостта или бързата им смяна, т.е. темпераментът представлява начинът на реагиране на хората на заобикалящата ги действителност".²⁷

От психологията е известно типизирането на темперамента на хората в четири основни групи: холеричен; сангвиничен; флегматичен и меланхоличен.

Като се изхожда от спецификата на всеки тип темперамент, може да се отбележи, че по-голям успех в посредническата дейност ще имат застрахователните агенти, които са със сангвиничен или флегматичен темперамент.

В хода на продажбата на застраховки е важно застрахователният агент да притежава качества, присъщи на сангвиника, като: енергичност, повишена работоспособност, бързо съсредоточаване на вниманието, лесно установяване на контакти с нови хора, лесно приспособяване към нова обстановка, гъвкав ум и находчивост.

В процеса на общуване с клиента застрахователният агент трябва да притежава и някои качества, присъщи на флегматика, като: търпеливост, издръжливост, самообладание и работоспособност.

Качествата, присъщи за холерика, не са подходящи за осъществяване на посредническа дейност в застраховането. Това е така, защото необузданият, нетърпелив и избухлив човек трудно може да осъществи контакт с потенциалните клиенти и да предизвика положително отношение към себе си и своята дейност.

Трудности при пласмента на застраховки би имал и меланхоликът. Понижената му активност би попречила при осъществяването на посредническата дейност в застраховането. Това е така, защото агентската работа е динамична и изисква гъвкавост и адаптивност. Хората с тих глас и лесна умора, каквито са обикновено флегматиците, не могат да направят впечатление у евентуалния потребител на застрахователна услуга и да предизвикат благоприятна нагласа към агентската работа.

²⁶ Сухорукова, М., М. Сухоруков. Как нас воспринимают окружающие..., с. 60.

²⁷ Андреева, М. Цит. съч., с. 33.

В **психологическата подструктура** на личността се включват възприятия, емоции, мислене, въображение, творчество, памет, реч, воля и съзнание.

Изхождайки от тази подструктура, за осъществяването на застрахователната дейност са необходими някои важни личностни качества. В застрахователната литература се посочват три групи основни изисквания към личностните качества на застрахователните специалисти.²⁸

- към индивидуалните качества (вж. схема 4);
- към психологическите свойства;
- към психофизиологическите свойства.

Схема 4

Индивидуални качества на застрахователния агент



Притежаването на посочените в схемата общи и комуникативни качества от застрахователния агент е съществена предпоставка за успешната посредническа дейност в застраховането.

От всички *психологически свойства* на личността изискванията спрямо застрахователния агент се насочват предимно към мисълта, паметта и вниманието на агента като особено важни за посредническата му дейност.

²⁸ Сухоруков, М., М. Сухорукова. Ошибки в страховом деле и их предупреждение..., с. 11-12.

По отношение на мислителните свойства изискванията се свеждат до притежаването на:

- аналитично мислене (способност да се формулира проблемът);
- съобразителност (оперативност при решаването на проблема);
- критично мислене (осъществяване на самоконтрол);
- изпреварващо мислене (предвиждане на по-нататъшните действия на клиента).

По отношение на паметта на застрахователния агент изискването е за бързо запомняне на информацията за застрахователните услуги и продукти, за точност и трайност на запаметяването, за умение за бързо възпроизвеждане на информацията и т.н.

На следващо място от съществено значение за застрахователния агент е повишеното внимание в работата. Това означава умение да се концентрира, устойчивост на вниманието и умението да се разпределя между няколко изпълняеми функции в зависимост от ситуацията.

Изискванията към *психофизиологическите свойства* на застрахователния агент се разделят на два основни вида (схема 5).

Схема 5

Психофизиологически свойства на застрахователния агент



Всяко от посочените свойства има пряко отношение към посредническата дейност на застрахователния агент. Те са важни качества

при формиране на неговата личност и при осъществяване на пласментната му дейност.

В **подструктурата на социалното познание и опит** на личността влизат знания, умения, опитност, квалификация, навици и сръчност, а към **подструктурата на социалната ориентация** се отнасят ценности, нагласа, мотиви, мотивация, желания, потребности, интереси, влечения, склонност, призвание и убеждения.

Казаното дотук показва, че ефективната работа на застрахователния агент зависи до голяма степен от индивидуалността на личността, изразена най-общо в неговия характер и способности. В отношенията си към хората той трябва да проявява внимание при осъществяване на деловите си контакти, да се стреми да изгражда у себе си качества на предприемчивост и инициативност, което е от значение при продажбата на застраховки. Застрахователният агент трябва да проявява творческо отношение при изпълнението на оперативните задачи. Това би му помогнало да реагира бързо на измененията в ситуациите и да се адаптира към тях. В крайна сметка застрахователният агент трябва да се стреми да постигне удовлетворение от своята дейност, както и да осъзнае и оцени ролята си в обществото.

5. Влияние на корпоративната култура върху поведението на застрахователния агент

Понятието “култура на застрахователния бизнес” е едно от базовите в управлението на застрахователното дружество и би трябвало да се признава като основен показател, необходим за правилното разбиране и управление на организационното поведение в пазарните условия.

В специалната литература съществуват няколко сходни понятия за обясняване на културата на група от хора, обединени в изпълнението на общи задачи. Те са “организационна култура”, “корпоративна култура”, “фирмена култура” и “култура на бизнеса”.

Едгар Шайн определя организационната култура като “съвкупност от основни убеждения – открити самостоятелно, усвоени или развити от дадена група в процеса на научаването да се справя с проблемите при адаптиране към външната среда или при вътрешната си интеграция, които се оказват достатъчно ефективни, за да се смятат за значими и да бъдат внушавани на новите членове на групата като правилен начин на възприемане, мислене и отношения към конкретни проблеми”.²⁹

Ако се излезе от факта, че “всяка фирма е организация, но не всяка организация е фирма”, трябва да се приеме, че организационната култура е по-широкото от изброените понятия.³⁰

Обикновено културата на бизнеса се отъждествява с понятията “фирмена” или “корпоративна култура”. От нашата специална литература е известно определянето на фирмената култура като “съвкупност от ценности, норми, модели на субординация, комуникация и професионално поведение, които са в състояние да осигурят приемственост в развитието на

²⁹ Schein, E., H. Organizational Culture and Leadership. Jossey-Bass, San Francisco, 1985, p. 9.

³⁰ Паунов, М. Цит.съч., с. 12.

организационната структура, стабилност, виталност, иновативност и прогрес”.³¹

Въпреки че някои автори са склонни да разграничават фирмената от корпоративната култура, от гледна точка на семантиката ще премем, че това са понятия-синоними.

От гледна точка на застраховането по-приемливо е да се използва понятието корпоративна (фирмена) култура, защото всяко застрахователно дружество представлява специализиран субект под формата на юридическо лице, което осъществява застрахователна дейност чрез предлагане на застрахователни услуги и продукти.

Корпоративната култура изразява идентичността на застрахователното дружество, неговата уникалност, традиции и значимост като важна стопанска единица в икономиката на страната. Културата на застрахователното дружество представлява съчетание от ценности и норми на поведение, изградени на основата на спецификата на застрахователната дейност. Тя се изразява чрез стила на професионалното поведение в рамките на една общност от застрахователни специалисти, ангажирани с постигането на определени трудови цели.

Корпоративната култура в застраховането включва човешките и професионалните взаимоотношения в колектива и работната среда. Тя стои в основата на усъвършенстването на деловите контакти с клиента, който се поставя в центъра на вниманието както от застрахователните специалисти, така и от застрахователните агенти.

Културата на застрахователното дружество може съзнателно да се създава от водещи членове на колектива или да се формира произволно под влиянието на различни външни и вътрешни фактори. Това обяснява факта, че всяко застрахователно дружество е уникално, тоест има собствена история, фирмена философия, организационна структура, системи и процедури при решаване на задачите и т.н., които в своята съвкупност образуват идентичната корпоративна култура.

Значението на корпоративната култура за развитието на застрахователното дружество се определя от редица обстоятелства. По-важните от тях са:³²

Първо, тя придава на застрахователните специалисти, респ. на агентите, идентичност, определя вътрешнофирмената представа за застрахователното дружество, представлява източник на стабилност и приемственост.

Второ, помага на новите застрахователни специалисти, респ. на агентите, правилно да интерпретират настъпващите в застрахователното дружество събития, да определят най-важните и съществени от тях.

Трето, стимулира самосъзнанието и високата отговорност на застрахователните специалисти и агенти при изпълнението на посатвените задачи.

Корпоративната култура в застраховането въплъщава специфичната духовна атмосфера на застрахователното дружество. В този смисъл тя се

³¹ Стойков, Л. Фирмена култура и комуникация. С., УИ “СТОПАНСТВО”, 1995, с. 14.

³² Сухорукова, М., М. Сухоруков. Корпоративная культура и ее влияние на работу страхового агента. – Страховое дело, март 2001, с. 59.

изразява в споделянето на идеи, ценности, знания и умения между служителите от вътрешната служба и външната мрежа.

Корпоративната култура в застраховането съдейства, от една страна, за реализиране на стратегиите на застрахователното дружество и от друга, за повишаване на застрахователната култура на населението. В същото време е ориентирана към спечелване на доверието на хората и стимулиране на търсенето на застрахователна защита.

Корпоративната култура формира "еталонни образци" на поведение на застрахователните служители спрямо клиентите на дружеството. От гледна точка на социологията персоналът в застрахователната компания се разглежда като "група от работници, всеки от които приема и разделя общи цели, ценности и норми на организация, има определени личностни ценностни ориентации, притежава необходим набор от качества и навици, които му позволяват да заема определена позиция в социалната структура на компанията и да играе съответната социална роля".³³

Корпоративната култура в застраховането не трябва да се приема само като система от норми и правила, които, веднъж създадени, трябва механично да се спазват и прилагат. Застрахователното дружество е структура с динамично развитите. Следователно културата на дружеството трябва да бъде гъвкава, да се адаптира към промените в пазарната среда, да се обновява и усъвършенства.

Корпоративната култура заема своето място в организацията и управлението на застрахователното дружество. Тя притежава някои основни функции, които са идентични с тези на организационната култура, известни от специалната литература. Те са следните: социализираща, комуникативна, идентификационна, интегративна, възпитателна, адаптационна, властно-ролева, генетична и регулативна функция.³⁴

Социализиращата функция на корпоративната култура в застраховането осигурява единство в действията на персонала на застрахователното дружество и в потребностите на застрахователните служители за принадлежност към дружеството.

Комуникативната функция се изразява в координирането на действията на работещите в застрахователното дружество и в начините на общуване и обмен на информация между застрахователните специалисти на всички йерархични равнища на работа и управление.

Идентификационната функция се проявява в неповторимостта и диференцирането на застрахователното дружество от всички останали конкурентни застрахователи в съответния застрахователен бранш. Тя намира израз преди всичко в емблемата, девиза и наименованието на компанията.

Интегративната функция на културата на застрахователното дружество се изразява придимно във вътрешното единство на колектива.

Възпитателната функция се откроява като общественополезна дейност с голям социален ефект за икономиката на страната и обществото.

³³ Пак там, с.61.

³⁴ Паунов, М. Цит. съч., с. 190-193.

Адаптационната функция осигурява постигането на съгласие между членовете в колектива и осъществяване на логическа последователност в действията, без това да означава автоматичност при вземането на решения и механично прилагане на застрахователните операции без необходимата гъвкавост.

Властно-ролевата функция се изразява в разпределянето на длъжностите в йерархичната структура на застрахователното дружество, респ. в определяне на статута на членовете на колектива, каквито са застрахователните специалисти на всички равнища на управление.

Генетичната функция намира израз в приемствеността или наследствеността на традициите на застрахователното дружество, които запазват неговите уникални характеристики.

Регулативната функция подпомага контролирането на “силните емоции и опасните поведения” в колектива, което води до утвърждаване на застрахователното дружество като конструктивен стопански субект.

Корпоративната култура в застраховането намира своето отражение върху организационното поведение на застрахователния агент. Като “инструмент за мотивация” тя насочва агента и поощрява неговата дейност с различни рационални и емоционални стимули, като придава значимост на ежедневната му работа и съдейства за реализация на неговите функции. Следователно значението на корпоративната култура се изразява в укрепване на доверието на застрахователния агент към дружеството. Тя създава условия за развитието му като част от колектива и съдейства за изява на неговите лични и професионални качества.

Застрахователният агент се приобщава към застрахователното дружество по силата на гражданския си договор формално и неформално – по силата на т. нар. психологически контакт с него. Това поражда взаимоотношения между ценностите на застрахователния агент като личност и ценностите на застрахователното дружество като икономически субект. С други думи, в основата на корпоративната култура стоят ценностите. На тази основа се изработват нормите на поведение в застрахователното дружество. Ето защо ценностите са ключова категория, от която зависи успехът и имиджът на всяка компания.

Като израз на културата на застрахователното дружество те респектират хората и ги подтикват към потребяване на застрахователните услуги и продукти.

Тълкуването на понятието “ценност” се свързва със синоними като стойност, значимост, благо, достойнство, полза и др. Ценността се определя още като “индикатор, който показва характера и спецификата на фирмената култура, приоритетите, които следва фирменото управление”.³⁵

Ценностите се разглеждат и “като нагласи, и като ключови признаци за типологизиране на личностите, и като индивидуални или групови идеи, стандартизиращи поведението”.³⁶

Руският психолог Д. А. Леонтиев определя три основни форми на съществуване на корпоративните ценности:

³⁵ Стойков, Л. Цит. съч., с. 23.

³⁶ Паунов, М. Цит. съч., с. 62.

- идеали;
- въплъщение на идеалите в дейността и поведението на сътрудниците в рамките на организацията;
- вътрешномотивационни структури на личността на сътрудниците в организацията, подбуждащи към въплъщаване в тяхното поведение и дейност на корпоративните ценностни идеали.

Във връзка с това системата по формиране и развитие на корпоративната култура се представя чрез т. нар. пирамида на ценностите (вж. фигурата).³⁷

Фигура 1

Иерархическа структура на корпоративната култура (“пирамида на ценностите”)



Пирамидата на ценностите в застраховането означава, че организационно-културните идеали се усвояват както от ръководните кадри, така и от служителите в застрахователното дружество, а също и от застрахователните агенти като нещатни сътрудници в дружеството. Тези идеали подтиква персонала към активност при изпълнението на определени задачи и застрахователни операции, което изисква съблюдаване на определени норми и правила за поведение. В крайна сметка ценностите на застрахователното дружество се формират на базата на личностните

³⁷ Сухорукова, М., М. Сухоруков. Корпоративная культура и ее влияние на работу страхового агента..., с. 61.

ценности на сътрудниците. Те заемат важно място в мотивационната структура на отделната личност в колектива.

Ценностите се проявяват и в официално утвърдените технологии на работа, процедура по сключване на застрахователните договори, наредби и методологии за осъществяване на застрахователната дейност и т.н. Представа за корпоративната култура на дружеството дават публикуваните годишни отчети и баланси, рекламни материали и др.

Ценностите на застрахователното дружество са свързани и с определени изисквания към посредническата дейност. На тази основа корпоративната култура формира и развива такива морални качества у застрахователния агент, които имат важно значение при осъществяването на застрахователната, респ. посредническата дейност. Основните от тях са трудолюбие, съзнателност, услужливост, отзивчивост, справедливост, толерантност, инициативност, състезателност, амбициозност, колегиалност, професионална чест и т.н.

Спецификата на посредническата дейност изисква още застрахователният агент да притежава качества като всеотдайност и уважение към клиента. Той трябва задължително да развива чувство за дълг и отговорност в посредническата си дейност, респ. да формира у себе си основните ценности, характерни за корпоративната култура в застраховането. В стремежа си да мотивира клиента да се предпази от случайните събития чрез застраховането агентът трябва да бъде усърден и последователен в действията си. Освен това корпоративните ценности мотивират застрахователния агент да популяризира застрахователната идея. Те го стимулират да работи с ентузиазъм за постигане на пазарните цели на застрахователя – привличане на клиенти, увеличаване обема на продажбите на застраховки и на печалбата. Следователно корпоративната култура съдейства за стимулиране на застрахователния агент към повишаване качеството на обслужването и подобряване на операциите по сключване на застрахователния договор.

Не на последно място, израз на корпоративната култура в застраховането е доверието и лоялността. Тук, от една страна, става въпрос за проявление на открити и лоялни взаимоотношения между членовете на колектива, а от друга, за доверие и лоялност на застрахователния агент както към застрахователното дружество, така и към клиента.

Лоялността може да се стимулира от застрахователното дружество в следните насоки:

- създаване на условия за професионална изява;
- усъвършенстване на формите на заплащане на труда;
- формиране на самочувствие за принадлежност към застрахователното дружество;
- обучение и квалификация;
- приобщаване на застрахователния агент към генералните цели на дружеството;
- издигане на неговия имидж като ключова фигура в пласментната дейност на дружеството;
- поддържане на положителна нагласа у агента към иновациите на застрахователното дружество;

- съдействие от страна на застрахователя за бързо набиране и обработка на необходимата информация и др.

Основно качество в ценностната система на застрахователния агент е лоялността му не само към застрахователното дружество, но и към клиента. Същевременно той има възможност да провокира доверието и лоялността на клиента към застрахователното дружество. Доверието между клиента и застрахователния агент се проявява по време на общуването. Това означава, че доверието на евентуалния потребител може да се спечели, ако застрахователният агент е внимателен и принципен в деловите контакти. С други думи, доверието между партньорите при реализиране на застрахователната сделка стои в основата на лоялността на клиента към застрахователното дружество.

Моралните ценности на застрахователния агент проличават в основните етапи по сключване на застрахователния договор – неговата подготовка, сключване и изпълнение.³⁸

При *първоначалния контакт* с клиента застрахователният агент трябва да прояви почтеност, респ. да даде вярна и точна информация за застрахователното дружество и за застрахователните продукти, да не се допуска премълчаване на факти по основни застрахователни въпроси, да не се злоупотребява с конкурентни дружества и т.н.

При *сключването на застрахователния договор* трябва да се прояви професионализъм на застрахователния агент. Това означава да се направи точна и вярна оценка на риска, да се изчисли правилно размерът на застрахователната премия, да се представят преференциите за клиента, да се удовлетворят взаимно интересите на страните в застрахователния договор, като се спазва принципът за доброволността в застраховането.

При *изпълнението на застрахователния договор* е необходимо да се прояви преди всичко етичността на застрахователния агент. На този етап трябва да се засили регулиращата функция на агента, а именно: да съблюдава за правилното изпълнение на задълженията между страните в застрахователния договор, респ. навременното плащане на застрахователната премия, прилагането на системата “бонус-малус” при промени в рисковата ситуация, спазване на задължението за превантивна дейност от клиента, спазване на гаранциите на дружеството и т.н.

6. Състояние и перспективи на агенската дейност на националния застрахователен пазар

В новите икономически условия са налице обективни обществени предпоставки за развитие на доброволното застраховане, респ. на застрахователното посредничество. Те са следните:³⁹

- развитието на икономическата свобода, съпроводено с повишаване степента на отговорност на членовете на обществото;

³⁸ Тук изключваме етапа “ликвидация на щетите”, защото правният статут на застрахователния агент не позволява участие в оценката на щетите, изчисляването на размера на загубите и изплащането на застрахователната сума или обезщетение.

³⁹ Соловьев, П. Цит. съч., с. 25.

- висока степен на разделение на труда и осигуряване на развита система на правно регулиране;
- формиране на социално-психологически модели на поведение на членовете на обществото.

Между тези предпоставки има сложна комплексна зависимост. Повишаването на степента на отговорност стимулира активността на населението в търсене на средства за защита от негативното влияние на съществуващите рискове. Наличието на действаща система за правно регулиране прави възможно използването на застраховането като ефективен механизъм за защита срещу неблагоприятните последици от случайните събития. В същото време се наблюдават редица социално-психологически бариери, които възпрепятстват развитието на застрахователния пазар.

В този смисъл все повече нараства ролята на застрахователния агент, като се имат предвид възможностите на неговите функции, професионални знания и специализация.

Доскоро застрахователите възприемаха неправилно ролята на застрахователното агентство. От една страна, дружествата очакваха, че агентската мрежа сама по себе си може и трябва да носи приходи, от друга, редица ръководните кадри разглеждаха външната мрежа като отделен, самостоятелен елемент от застрахователното дружество. По този въпрос в застрахователната литература съществува становище, че застрахователните агенти могат да станат ефективно звено в застрахователната компания, ако "се осъзнае фактът, че не агентската мрежа спасява застрахователната компания, а компанията трябва да се нагоди към застрахователните агенти".⁴⁰ Това означава, че агентската мрежа като съвкупност от застрахователни агенти е важен пласментен канал, който застрахователното дружество би трябвало да обслужва и подпомага. Подкрепата на външната мрежа може да се осъществи чрез осигуряване на съвременни информационни системи и технологии, квалифицирани застрахователни служители и ефективна организация на труда в дружеството.

В условията на пазарна икономика застрахователното агентство все повече се превръща в привлекателна и доходоносна професия. *Предимствата* на агентската дейност са:⁴¹

- позволява на застрахователния агент да работи по гъвкав график, управлявайки работното си време по свое желание;
- предоставя му реална възможност за получаване на по-висок доход в сравнение с работниците на фиксирана работна заплата;
- позволява установяване и поддържане на голям брой междуличностни контакти с клиенти, много от които могат да бъдат полезни в работата, и в живота – познанства с адвокати, стоматолози, техници и др.;
- включва в себе си предприемаческа дейност и делово общуване, което е от значение за усъвършенстване на професионалните и личностните качества на застрахователния агент;

⁴⁰ Перемолотов, В., Р. Хайкин. Цит. съч., с. 35.

⁴¹ Сухорукова, М., М. Сухоруков. Как нас воспринимают окружающие..., с.61.

- винаги е търсена и необходима, доколкото практически всички застрахователни дружества ползват услугите на посредниците при сключването на застрахователните договори;
- позволява на агента ежедневно, без намесата на ръководни кадри, да проявява самоинициатива, творчество и да прилага нови прийоми и методи на работа с клиентите;
- дава възможност да се придобие увереност и при известна настойчивост и старание, да се постигне високо професионално утвърждаване.

Перспективите за развитие на застрахователното агентство се изразяват в повишаването на неговите възможности за подпомагане на нормалното функциониране на застрахователния пазар. Съществуват обаче редица обективни и субективни фактори, които определят тенденциите в развитието на агентската дейност в застраховането. Преди всичко в периода на развитие на националния застрахователен пазар се откроява процесът на глобализация в застрахователната дейност. Рязко намалява броят на застрахователните дружества в сравнение с първите години на формиране на пазара. Това се дължи, от една страна, на появата на обединения (с оглед изпълнението на завишените изисквания за минимален изискуем капитал за осъществяване на застрахователна дейност), а от друга, на прекратяването на дейността на редица застрахователи (вследствие отказ на лиценз за застрахователна дейност от страна на държавата). Тези условия доведоха до рязко съкращаване броя на застрахователните агенти на национално равнище. *Причините* за отлив от агентската дейност могат да се конкретизират и да се открият по-важните от тях:

- намаляване броя на действащите застрахователи;
- недостатъчно развитие на националния застрахователен пазар;
- намалено търсене на застрахователни услуги и продукти;
- неудовлетвореност на застрахователните агенти от посредническата дейност;
- нормативни изисквания за работа на застрахователния агент само за един застраховател освен при изричното съгласие на застрахователя агента да работи за конкурентно дружество;
- недостатъчно доверие на клиентите към застрахователните агенти и застрахователните дружества;
- използване от застрахователните дружества на други алтернативни пласменти органи за сметка на застрахователните агенти, например на банковата мрежа за пласмент на застраховки;
- създаване на външна мрежа от някои застрахователни дружества за сметка на привличането на агенти на конкурентите.

През последните няколко години обаче ситуацията на застрахователния пазар се променя. Наблюдава се засилване на интереса към агентската дейност както от страна на застрахователите, така и на кандидатите за застраховане. През периода 2000-2001г. значително нараства броят на застрахователните агенти (вж. таблицата).⁴²

⁴² Годишник на Агенцията за застрахователен надзор. С., 2000 и 2001, с. 37-38 и с.38.

Таблица

Брой на застрахователните агенти за периода 2000-2001г.

Година	Брой на застрахователните агенти, работещи за един застраховател	Брой на застрахователните агенти, работещи за повече от един застраховател	ОБЩО
2000	29 101	8 763	37 864
2001	45 999	13 124	59 123

Данните показват, че само за една година общият брой на застрахователните агенти в абсолютна сума нараства с 21259 човека. В същото време се увеличава и броят на застрахователните агенти, работещи за повече от един застраховател – съответно с 4361 агента.

Въпреки благоприятните тенденции в развитието на застрахователното агентство все още съществуват някои *проблеми*, които възпрепятстват успешното разгръщане на агентската дейност. На тази база вниманието трябва да се концентрира в следните насоки:

- повишаване квалификацията на застрахователните агенти като фактор за провеждане на ефективна посредническа дейност;
- разработване на вътрешна инструкция на застрахователното дружество за квалификационните изисквания към застрахователния агент, която не противоречи на законодателната база и ще позволи адекватно управление на агентската мрежа;
- разширяване правата и отговорностите на застрахователния агент, което би позволило в по-широка степен да се разгърне регулиращата функция на застрахователния агент и той да има възможност да взема мерки за контрол върху застрахователните отношения;
- подобряване подбора на застрахователните агенти на равнище застрахователно дружество. За работа като посредници е "целесъобразно да се използват агенти, получили специална подготовка, овладели организаторски способности, съвременни знания за условията по сключване на застрахователни договори, навици в деловото общуване с ръководители на организации и предприятия",⁴³
- разработване на квалификационен справочник за професионалните изисквания към дейността на застрахователния агент по примера на чуждия опит;
- набиране на достатъчна по обем статистическа информация относно дейността на застрахователните агенти на национално равнище;
- прилагане на принципа на специализация на застрахователните агенти по видове застрахователни продукти, местни пазари и групи клиенти;⁴⁴
- застраховане на гражданската отговорност на застрахователните агенти по примера на някои страни.

⁴³ Галагуза, Н. Ф. Перспективы повышения роли страховых агентов в развитии национального страхового рынка. – Страховое дело, октябрь 2001, с. 31.

⁴⁴ Вж. Мишева, И. Цит. съч.

Заклучение

Изброените проблеми пред застрахователното агентство показват необходимостта от обединяването на усилията на застрахователните дружества в решаването на голяма част от тях. Поставянето на проблемно-перспективните въпроси относно агентската дейност в застраховането може да бъде предпоставка за по-нататъшното разрешаване на проблемите, свързани с икономическия и правния статут на застрахователния агент, с неговата операционно-технологична дейност и в крайна сметка – с неговото организационно поведение.

ИНСТИТУЦИОНАЛНАТА ОПРЕДЕЛЕНОСТ КАТО ФАКТОР ПРИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯТА МЕЖДУ ИКОНОМИКА И ПОЛИТИКА

Анализът на взаимодействията между икономика и политика е от съществено значение при разработване на съвременни модели в концептуален план, приложими на макро-, мезо- и микроравнище.

Икономистите трябва да отделят привилегировано място на приложенията на икономическата теория на политиката и на теорията за общественния избор, за да се обогатят и актуализират икономическите изследвания и да се оптимизира връзката между цели, анализи и оценки. Необходимо е институционалният фактор да бъде представен през призмата на ценностната и нормативната система на обществото и да се обвърже с институционалната определеност и политическата рационалност.

Изследването потвърждава, че политическите програми и политическите последици не трябва да бъдат пренебрегвани и че икономистите трябва да ги включват систематично в анализите си.

Отстоява се тезата, че аналитичното обновяване на традиционни постановки и въвеждането на интердисциплинарността ще спомогнат за оптимизиране на институционалната политика при проявленията ѝ на различни равнища.

JEL: B25

Периодът на преход към пазарна икономика и анализът на резултатите от него налагат осмислянето и интегриране на актуални теоретични постановки и модели при функционирането на пазарните структури с цел тяхното оптимизиране.

Факт е, че вътрешната политическа ситуация е решаващ фактор за равнището на структурните промени и за нагласите и избора на чуждестранните инвеститори. Самата ситуация е резултат от проявената степен на политическа рационалност и от институционалната определеност.

Анализът на взаимодействията между икономика и политика е от съществено значение при разработването на съвременни модели в концептуален план и при извеждането на показатели и параметри, приложими на макро-, мезо- и микроравнище. Доказателство за това и в теоретичен, и в чисто прагматичен аспект дават редицата разработки и модели в развитите индустриални държави. Правени са опити и за прилагане на някои изводи, отнасящи се до по-слабо развити или до стартиращи своето развитие пазарни икономики.

¹ Аделина Младенова е н.с. д-р в Икономически институт на БАН, тел: 271250, 098 347575, e-mail: nalidea@yahoo.com.

Съществен научен проблем е анализирането на институционалния фактор глобално и декомпозиран (независимо че не съществува прецизно тълкуване на понятието “институция”), както и на взаимодействията между икономика и политика, което дава възможност за нов поглед и преценка под друг ъгъл на програмите за структурно преустройство и на намеренията на управляващите. Резултатите и направените изводи могат да претендират за научност и аналитична обоснованост и се различават от популизма или в най-добрия случай – от популярните коментари. Тези резултати потвърждават, че политическите програми и преди всичко политическите последици не битрябвало да се пренебрегват и че е необходимо икономистите да ги включват систематично в анализите си.

Изграждането на политико-икономическите системи изисква осмисляне на основополагащи категории като политическа рационалност и институционална определеност. Този процес логично ще резултира във възможността да се преодолеят слабите места при досегашните модели и да се оптимизира икономическата политика като цяло и на отделни равнища, тъй като институционалната среда се обвързва със стопанската рационалност, без да остава само в обсега на макропроблематиката.

Интерпретирането на политико-икономическия модел на Morrisson – Lafaye – Dessus, разгледан не толкова като формален апарат за анализ, а от гледна точка на съдържателната му страна, **като израз на определена социална философия на процесите**, доказва необходимостта от обвързване на икономическите и политическите анализи с ролята и влиянието на институционалния фактор. Резюмирането на насоките, изведени от посекторния модел, води до разсъждения относно възможностите за оптимизиране на институционалната среда в България.

Институционалният фактор – роля и значение за икономическия климат в съвременните демокрации

Икономистите невинно са склонни да отделят необходимото внимание на ценностите и нормите в обществото и тяхното влияние върху поведението на индивидите и стопанските субекти. Теза, която отдавна вече не е само с хипотетичен заряд, е че именно тези системи на ценности и норми, споделяни от членовете на обществото, влияят върху неговите институции.

В традиционната неокласическа икономическа теория се приема, че институционалната рамка е даденост, чиято адекватност се предполага имплицитно. През последните десетилетия абсолютната стойност на тази гледна точка беше оспорена с възникването и развитието на нови теоретични предизвикателства, каквито са например теориите за правата на собственост или за общественния избор.

В основни линии обаче икономическите анализи обхващат рационалните решения на стопанските агенти в рамките на една институционална определеност. В този смисъл, както е добре известно, тези агенти (индивиди) се представят като “икономически същества” (*homines oeconomici*), които се стремят да максимизират собствената си полза и действат по рационален начин. Но различията в икономическите избори и икономическото развитие се обясняват не само с технологичните нововъведения и ресурсната среда, а в значителна степен и с ценностната

система на индивидите. Дори и споровете за това доколко би могло да се уеднакви икономическото развитие, ако институциите, управляващи по принцип индивидуалните транзакции, се приспособят и в икономики, където те не действат в необходимата степен, доказват важността на институционалния фактор като цяло. Що се отнася до съответствието ѝ с рационалния избор, трябва да се има предвид посланието на Джеймс Бюканън (J. Buchanan), един от създателите на школата за обществен избор, че стопанските субекти проявяват не само "избор с правилата", но и "избор на правилата".

Групата от ценности, дефинирани като "желателно, селективно поведение" (International Encyclopedia of the Social Sciences), формира ценностната система. Когато една ценностна система въздейства върху избирателното поведение на личността, се предполага, че субектът, който вече е интернализирал определени ценности, ще изключи други теоретични възможни начини за действие. Ако обаче друг субект, споделящ ценностната система, за която става дума, действа по някой от изключените от първия субект начини, то тогава той ще се е ориентирал към една различна ситуация, т.е. споделяните ценности включват не само споделяни **нормативни концепции**, но и споделяни **познавателни възприятия**.²

Нормите за поведение се разграничават от ценностите. Последните са стандартите при постигането на цели и са в по-голяма степен независими от специфичните ситуации. Конкретната норма може да представлява едновременно прилагане на отделни ценности.

Ако нормите са признати, взаимодействията субекти формират поведенческите си очаквания при специфична ситуация.

По принцип **ценностите** влияят особено силно върху **изграждането и формата на институционалната среда** – както при възникването, така и при изменението ѝ. След като се отнасят до структурирането на човешкото взаимодействие, то следва, че те се отнасят до групи от хора, които съставляват народ в съвременните общества. Още Д. Хюм през XVIII век остро поставя въпроса за явните ограничения пред самия законодател, произтичащи от нормите и ценностите на съответния народ. Освен това нормите (и интересите) се проявяват опосредствено при различните групи (партии, медии, лобиращи групи). Създава се една цяла теория в модерната икономическа наука, която обяснява преминаването на нормите в институции.

Интегрирането на изследванията за ценностите и нормите, водещи до анализ на стопанската рационалност в условията на институционална определеност, става възможно след навлизането в икономическата мисъл на т.нар. **нова икономическа школа**, която се утвърждава в края на 70-те години на XX век и включва различни направления в рамките на модерния либерализъм като: теорията за човешкия капитал, теорията (движението) за права на собственост, школата за обществен избор и др. За да се изяснят въпросите за политическия пазар и за типологизацията на гражданските и икономическите свободи, е необходим един теоретичен преход от проследяване на оригиналността на тази школа към посланията ѝ и тяхната

² Voight, S. Values, norms, institutions. JEEU, vol. 4/4. Paris / Aix-en- Provence, 1993, p. 5-32.

конкретизация (в смисъл на конкретни постановки, нов поглед върху известни модели и парадигми и т.н.).

Оригиналните послания на **новата икономическа школа** биха могли да се изследват на няколко равнища.

В научен план става въпрос за едно творческо обновление на неокласическата теория.

По традиция се противопоставят микроикономиката на макроикономиката. Оригиналността в този случай е в налагането на микроикономиката, но се правят опити да се надскочат границите на проблематиката в традиционния ѝ вид и да се създаде цялостна теория, изградена върху човешкото поведение в система на социални взаимодействия. В много по-категорично очертани параметри микроикономиката се превръща в праксеология. Неокласическата теория се оказва недостатъчно адекватна на сложната еволюция в реалния свят, а неокласическите модели – отдалечени от него.

С реабилитирането на функцията и ролята на предприемача се реабилитира ролята и отговорността на “вземащите решение”. Проблемите за пазара все повече се разглеждат в динамика, а не в рамките на статично равновесие. Вземат се под внимание и нетипично рационалните явления като необходимостта от общност между хората, алтруистичните вкусове и др.

Микроикономическата теория се превръща в научно средство, чиито параметри надминават обикновената, ограничена сфера на икономиката. Парадигмата за “*homo oeconomicus*”, който трябва да има относително рационално поведение, се използва не за да бъде обяснено икономическото поведение (свързано конкретно с производството и потреблението), но и общественно-ориентираното, социално изразеното поведение.

Под влияние на този нов поглед се обособяват различни лъчове на концептуализация и се дава възможност за по-широко и многостранно интерпретиране на икономическите проблеми. Особен интерес представляват новата теория за потребителя; движението за права на собственост, включващо както концепцията за “транзакционната цена”, влияеща съществено върху анализите на концентрацията в икономиката, така и икономическата теория на правото; сравнителният анализ на организациите и, разбира се, школата за общественния избор.

Широкият и многопластов анализ става възможен при въвеждането на **интердисциплинарния подход** – тенденция, която все повече се утвърждава, особено след 70-те години на XX век. Тя става все по-актуална през последните десетилетия, когато съществено внимание се отделя на институционалния фактор, на неговата роля при концептуалното моделиране на едни традиционни взаимодействия, които във времето бяха подлагани на анализ под различни ъгли – става въпрос за взаимодействията между икономика и политика.

Оригиналността на интерпретацията на “новите икономисти” днес се обяснява в голяма степен с интегрирането в чисто икономическите анализи на икономическата теория на правото и на приносите на школата за общественния избор.

Икономическата теория на правото се включва към широкото по своя обхват движение за права на собственост (теория за права на собственост),

включваща освен икономическата теория на правото сравнителния анализ на организациите, новия подход към историята и новата историческа икономика и др.

Пазарната размяна по дефиниция предполага откриването на възможно най-ефективния механизъм за разпределение на ресурсите за обществото. Правото в този случай се разглежда като обществена дейност, чиято крайна цел е да понижи транзакционните разходи в периметъра на цялото общество. (В съответствие с концепцията за "транзакционната цена" и възникването на предприятието (фирмата) в качеството му на институционална форма с организация и структура, "заместваща" в определени рамки пазара, т.е. там, където цените на сделките биха били изключително високи, ако се прибягва до класическата размяна (R. Coase, 1937). За обществото то е източник на икономия и допринася по специфичен начин за увеличаването на общественото благосъстояние).

В икономическата теория на правото появата на закона се анализира като "производство" на институция, чиято роля е да позволи на субектите (гражданите) да осъществяват икономия на ресурсите, която те биха пожелвали в условията на анархия.

Според привържениците на **школата за общественния избор**, възникнала още през 50-те години на XX век, напълно оправдано и целесъобразно е да се разкрият несъвършенствата на пазара, да бъдат задълбочени изследванията върху логиката на колективните намеси и да се усъвършенстват средствата, с които разполага обществената власт. Възниква обаче въпросът дали можем да сме сигурни, че държавата прави всичко възможно за оптималното използване на инструментите, с които разполага, или кое гарантира, че решенията, които взема, са в името на общия интерес или че тяхното приложение е в съответствие с намеренията на законодателя.

По думите на един от основателите на тази школа James Buchanan в "Теория на общественния избор", самият обществен избор е усилие да се формулира обща теория за обществената икономика. Теорията за производството и размяната на блага и услуги трябва да бъде допълнена с "еквивалентна теория", съпоставима, доколкото е възможно с функционирането на политическите пазари.³

Акцентът, който поставя тази школа в своите изследвания, е върху установяването на връзка между политическите институции и икономическия оптимум. Школата за общественния избор позволява чрез използването на икономическия анализ да се проникне в динамиката на държавния институт и причините за нея. Възможните "репозиционирания" при изследване на институционалния фактор и на неговите компоненти целят гарантирането на демократичност и естествено протичане на икономическите процеси, защитени от последиците от ирационалните в обществен план или асоциалните действия на силовите групи (лоби и бюрократична машина).

³ Buchanan, J. Theory of Public Choice. In: Lepage, H. Demain le capitalisme, 1978.

Политическият пазар и типология на свободите

Показателят за свободите, който най-често се използва, е разработен от Raymond Gastil в началото на 80-те години на XX век. При него се тръгва от класирането на 160 страни според два критерия – политически и граждански свободи. Първият тип е пряко свързан с развитието и функционирането на политическия пазар в страните с различна степен на икономическо развитие. При втория показател се има предвид не само свободата на медиите и на съдебната система, но също и свободата при образуване на нови политически формации, лоби, синдикати, равенство пред закона, религиозната свобода, уважението към частната собственост.

По принцип двата показателя са тясно свързани, но по-голям интерес представлява измерването на гражданските свободи, защото при него се дава възможност за по-точна класификация на страните съобразно ролята на държавата.

При прилагането на този показател възниква въпросът за връзката между гражданските и икономическите свободи. Измерването на последните може да се осъществи чрез определяне на частта на частния сектор в икономиката или чрез общата сума на задължителните удръжки. Специално внимание се отделя и на ролята на обществения сектор чрез анализ на ролята на държавните предприятия в икономиката.

Преценката на отделните показатели води до извода, че демократичността в развитието (съотнесено към икономиката) е не само съвместима, но и изисква уважение и ефективна защита на гражданските свободи. **Страните, където политическите свободи са запазени и където политическият пазар функционира свободно, са тези, в които гражданските свободи са защитени.**

Интерпретацията на показателя на Gastil е да се “стимулира” приближаването между право и икономика. Такава връзка би могла да потвърди емпирично постулатите на школата за обществения избор или да заависимостта между гражданските и икономическите свободи. Естеството на конституцията е от съществено значение при обясняване на дейността на държавата. Фактически това е още едно допълнение към модерния напоследък икономически анализ на правото. Главните оси при него, които вече са разработени в някаква степен, са анализите на политическите институции, процесите на правно производство, ефективността на нормите на гражданското право, смисъла и съдържанието на конституцията. Съществен елемент към тези анализи е и проверката на резултатите, с която биха били преодолен евентуални несъответствия.

При изследване на влиянието на институционалните фактори върху икономиката е необходимо като начало да се “измери” продължителността на демократичните процеси в страната. Именно тя обяснява поведението на държавата в сферата на икономиката. Продължителността на демокрацията в исторически план формира един точен показател за влиянието на политическия пазар за дълъг период.

Обясненията от институционален характер са свързани с характера на действащата конституция и изискват изясняване на функционирането на политическия пазар. Икономическите явления се отнасят пряко до размера на

националното богатство, което е по-важен фактор от логически обвързаната с него причина – социалния климат, т.е. социалните неравенства, изискващи преразпределение.

Дава се възможност за придвижване на икономико-институционалния анализ по-напред, основавайки се на типовете демокрация, които се срещат, по отношение на дейността на държавата. Въпреки че показателите за измерване на свободите са доста общи и невинаги позволяват да се прецени истинското разнообразие от политически структури, които предоставят различна степен на свобода в действията, необходимо е при този тип анализи да се въвежда институционалният фактор в неговия декомпозиран вид. В противен случай, използването му при обясняване на мястото на държавата в икономиката, както и при моделирането на взаимоотношенията **икономика/политика**, остава недействено поради непрецизност при дефинирането на понятието институция. За тази цел институционалният фактор се подразделя на три компонента, изясняването на които *de facto* идентифицира смисъла и ролята на всеки от тях. Това са:

- **политическият пазар;**
- **гражданските свободи;**
- **икономическите свободи.**

На политическия пазар избирателят отговаря на потребителя на дадено колективно благо, а производителят е самата държава.

Както частният предприемач се старее да максимизира своята печалба, предлагайки най-добрите продукти, така и политикът (*political entrepreneur*) се старее да увеличи гласовете си, предлагайки на своите избиратели повече колективни блага. Тук се появява и един технически посредник, който не е неутрален – избирателният режим. Затова, когато се изследва политическият пазар, трябва да има адекватни познания върху избирателните режими.

При извеждане на показатели, отнасящи се до политическия пазар (например измерване на съотношението между представените в парламента партии и реално съществуващите), може да се интерпретира специфичният тип конкуренция на този пазар – конкуренция както между политици, така и между някои категории потребители за получаване на повече предимства и облагодетелствания. Съществуват редица мерки, които биха облагодетелствали определена група, и именно тук са заложили мотивите и подходите при нейното определяне.

Образуван са групи – лоби с нарастващо влияние и пряко или косвено проявяващи се предимства. Те изпълняват определена роля пред държавата, провокирайки понякога нарастване на разходите ѝ – например, за да се възползват от това тези, чиито интереси са защитавани.

Съществува и още една голяма група, която се възпроизвежда и е мотивирана да действа на политическия пазар. Тя принадлежи към държавното тяло – това са държавните служители. При тях се наблюдава следната зависимост – личният им интерес е свързан с нарастване на обществените разходи.

Очевидно не може да се говори за абсолютни “равенства” на политическия пазар, така както те не съществуват и на икономическия. Налагат се конкретни мерки за намаляване на неравенствата при разпределението на относителната власт на социо-структурите, например

установяване в повечето случаи на квалитетно мнозинство, за да се избегне "парламентарното пазарене"; децентрализация на икономическата власт и дейност; избягване на законодателство, легализиращо даден монопол или силова група.

В крайна сметка чрез използването на икономическия анализ става възможно проследяването на динамиката на държавната институция с цел изтъкването на предположения за евентуалното ѝ "репозициониране" в обществото.

По отношение на гражданските свободи се предлагат и разработват различни показатели при съблюдаване на икономическия анализ. Например автори като Spindler (Still, 1990) разработват показател, отнасящ се до военната повинност. Военната служба се разглежда като данък, плащан в натура. Службата се възприема като предоставяне на разположение, разбира се, относително и временно, на част от населението, в името на общата сигурност.

Следователно става дума за трансфер от особен род. По подобен начин могат да бъдат интерпретирани и други характерни граждански свободи.

Изчисленията на икономическите свободи и съответните изводи от тях са детайлно разработени чрез иконометричен анализ от автори като J. Gwartney; W. Block, R. Lawson, D. Laband и др. през 80-те и главно 90-те години на XX век. Ако се вземат предвид тезите на A. H. Meltzer (1991), демокрацията би довела една страна до икономико-политическо равновесие. Действително в тях съжителстват икономическа организация, която е източник както на доходи, така и на неравенства, и политическа организация, притежаваща властта да преразпределя ресурсите. Принципът на функциониране на двете организационни структури е различен, защото при първата насочването на ресурсите се осъществява на основата на **свободно доброволно** договаряне, докато вторият тип се подчинява на демократичен принцип, основаващ се на мажоритарно правило. Политическият пазар обуславя някакво равновесие поради съществуването на две групи субекти (граждани):

- които биха желали увеличение на трансферите и на данъчната тежест на по-богатите, за да се осъществи преразпределение към по-бедните;
- които смятат обществените трансфери за високи и са за редукция на данъчната тежест, която по принцип вреди на стимулите за производство.

Всяка група защитава и отстоява своя интерес и гласува, с което се оформя мнозинство, фаворизиращо една от двете опции. Разбира се, заемането на позиция от един или друг избирател е зависима от личния му интерес и от мястото му в скалата на доходите.

Различните тестове доказват устойчива връзка между институциите и икономическите свободи. Икономическата роля на държавата и обхватът на икономическите свободи могат да бъдат осмислени чрез проучване на институциите и на институционалната среда. Някои показатели, например обединяващите граждански свободи, са съществени, но недостатъчни, за да бъдат отразени функциите на държавата. Ако анализът се стесни, може да се

достигне дори до парадокси. Следователно по-прецизно трябва да се използват данните и фактите, свързани с природата на конституцията и с обхвата на някои свободи, засягащи конкретно стопанската дейност.

Моделиране на политико-икономическите системи

Както в развитите индустриални държави, така и в новите демокрации и пазарни икономики взаимодействията между икономика и политика заемат все по-важно място.

Като се имат предвид ролята и значението на институционалния фактор за икономическия климат, както и новият поглед върху икономическата теория на правото напълно логично е икономистите от по-слабо развитите държави и новите пазарни икономики да отделят привилегировано място на приложенията на икономическата теория на политиката и на теорията за общественния избор.

Вярно е, и това е констатирано и анализирано от редица автори (J. D. Lafaye, 1993) в специални изследвания, че самите икономисти поставят граница между икономиката и политическата наука, било поради недостатъчно оправдан респект към дисциплинарната специализация, било поради загриженост към научната "неутралност", изхождайки от презумпцията, че не може да се изследва политическо поведение, без да се прави политика.

Тази нагласа има и съответни последици. Ако перефразираме думите на Lafaye (1986), всичко, което в рамките на обществената икономика и теорията за икономическата политика е свързано с изясняване на действителното поведение на държавата (в позитивната теория), е в общи линии оставено встрани за сметка на изследването на оптималните принципи на действие (в нормативната теория).

В този смисъл правителствата се разглеждат като структури, чиято основна цел е нарастването (максимизацията) на абстрактната функция на общото благо, където преценката на личния интерес и на "играта", водена от съперничаещи си коалиции, се изключва по принцип.

Фактически изследванията в сферата на общественния избор и на икономическата теория на политиката се налагат през втората половина на 70-те години на XX век (Frey, 1978).

Анализът на общественния сектор, на неговото поведение при определена конюнктура се внедрява в общите макроикономически модели чрез специфичен тип политикоикономически модели, в които държавата се представя като съвкупност от субекти (агенти), притежаващи определени цели и адекватно поведение. Емпиричните изводи от тези модели (Schneider Frey, 1988; Alesina, 1988; Norpoth – Lewis – Lafaye, 1991⁴ и др.) показват, че:

- Поведението на държавата може да се изследва и да бъде обяснено подобно на поведението на частните агенти (производители и потребители).
- Това поведение в значителна степен се основава върху изследването на политическите цели.

⁴ Norpoth, H., M. A. Lewis – Beck & J. D., Lafaye. Economics & Politics: The Calculs of Support. The University of Michigan Press, 1991.

- Икономистите не могат да не вземат под внимание взаимодействията между икономика и политика, които са резултат от горните два пункта.

Доста дълго време тези модели са се прилагали главно в развитите държави, т.е. в утвърдените пазарни икономики. В развиващите се пазарни икономики те са или игнорирани, като се прави аналогия, но не особено основателна, с известни парадигми, или се поставя акцент върху конкретни политики, които трябва да се прилагат в определени ситуации (в чисто нормативен план), или върху “приносите” на държавата или на пазара. Много по-рядко се пристъпва към позитивен анализ на политикоикономическото поведение на държавата и на социалните групи.

Чисто техническият анализ, претендиращ за научна безпристрастност и точност, в много случаи води до приемането на неадекватни мерки, тъй като не се отчитат политическите реакции на частните агенти, а самите мерки са съобразени единствено с чисто теоретични цели (например увеличаване на благосъстоянието), които фактически се различават в немалка степен от действителните цели на правителството.

Разбира се, редно е да се отчетат и обективните предпоставки за по-късното пристъпване към този тип анализ в по-слабите и по-новите адаптационни процеси, за да се приложат политикоикономическите модели, разработени в развитите страни. Липсата на демократична традиция или прекъсването ѝ във времето, и още по-страшният факт – установяването на псевдодемократичен режим, налагат изучаване на функционирането им на теоретично и на практическо равнище. Трудност представляват и емпиричните данни, необходими при този модел, с които невинаги може да се разполага и чиято степен на точност е доста променлива. В такъв случай се прибегва до някои преки показатели, с което се увеличава несигурността на резултатите и се затруднява тяхната интерпретация.

Не трябва да се пренебрегва и фактът, че преценката на политикоикономическите взаимодействия е особено важна, за да се обяснят и предвидят икономическите явления, от една страна, и от друга, за да се разберат причините за успех или за провал на различните програми, задвижени през последните години. Става въпрос за тези, целящи преодоляване на проблеми като бюджетен дефицит, изключително висока степен на задлъжнялост и др.

Още от самото начало програмите, разработени в чисто техническа рамка, пренебрегват проблемите, свързани със социално-политическите реакции. На по-късен етап специалистите се опитват да интегрират в анализите последиците от взетите мерки върху социалното равновесие. Но този подход не е достатъчно точен. Оказва се, че категориите, които политически са най-подвижни, не са непременно най-бедните. Следователно една програма може да е в максимална степен съобразена със социалната справедливост и пак да предизвиква проблеми. Основният въпрос, който трябва да се има предвид и да бъде обект на изучаване, е за т.нар. “политическа изпълнимост” (J. D. Lafaye) на икономически оптималните програми и това е вече акцент, който *a priori* се различава от въпроса за социалната справедливост.

Наличните факти дават основание да се предполага, че ангажираните с изпълнението на програмите органи и институции са се опитвали в една или друга степен да предположат политическите реакции на различните групи и да приспособяват стратегиите им, но това "включване" се осъществява впоследствие, основано на практика, но без необходимия теоретичен фундамент. Интегрирането на функциите на поведение на държавата и на социалните групи в икономическите проблеми прави възможно едновременно изследване на икономическите и политическите аспекти. Своевременното прилагане на тези модели към развиващите се пазарни икономики би допринесло за по-адекватното и научно изследване на обществените дейности и политики. От макроравнище резултатите и изводите могат да се екстраполират както на мезо-, така и на микроравнище, за да се създаде научнопрогностична рамка за дейността на отделните стопански субекти.

Интерпретация на модела Morrisson – Lafaye – Dessus⁵

Политикоикономическите модели тръгват от представените връзки в традиционните макроикономически модели, включвайки системи от уравнения, които обясняват поведението на държавата и на различните социални групи.

Първите теоретични опити за прилагане на този модел (съотнесени главно към развиващите се страни) правят Frey/Eichenberger през 1992г. Върху тази теоретична база Morrisson – Lafaye – Dessus (1993) предлагат емпирично тествана система, която има всички основания да претендира за приложимост и адаптивност към случая на развиващите се пазарни икономики (или поне на някои от тях).

Авторите извеждат четири групи, чиито взаимоотношения са обект на изследване: **икономическите субекти или агенти (икономиката); социалните групи, чиито реакции могат да доведат до известни сътресения; правителството; външния фактор (международни финансови организации и др.).**

Икономическият сектор е представен чрез система от уравнения в съответствие със стандартната макроикономическа теория. Тези уравнения обясняват темпа на нарастване на БВП на човек от населението; процента на инфлация; вноса и износа; платежния баланс в текущи цени; равнището на външната задлъжнялост. За да се постигне известно опростяване (в известен смисъл, по аналогия с подхода "при други равни условия" на А. Маршал), очаквателните способности на агентите са разгледани като ограничена величина. Оригиналният момент е въвеждането на променливи от политически характер при определени връзки, например социалните сътресения. Чрез опасенията и дезорганизациите, които предизвикват те, могат да повлияят степента на растежа, притока на капитал, обема на чуждестранните инвестиции.

Социалните групи могат да действат по различни начини – лобиране, гласуване "за" и "против" властта, стачки, манифестиране на недоволство,

⁵ Morrisson, C., J. D. Lafaye et S. Dessus. La faisabilité politique de l'ajustement dans les pays africains. Document technique, '88. Paris, OCDE, Centre du développement.

неподчинение и т.н. Силата на някои групи е по-значителна. Емпирични изследвания показват, че градските групи са с по-малка цена по отношение на процеса на организация, чиито разходи са по-високи при селските групи; определени групи служители могат чрез селективното си поведение да улеснят или да навредят на прилагането на обществени мерки. С цел известно опростяване на анализа основните величини тук са сведени до стачките и демонстрациите. При липса на регулярни данни за популярността на правителството тези две функции играят близка роля до тази по политическата поддръжка (но с обратен знак) в политикоикономическите модели в развитите държави.

Правителството, както и социалните групи, частните производители и потребители, може да се разгледа също като политико-икономически агент. То има функция на полезност, отбелязана с U_g , чиято максимализация позволява да се изведат политикоикономическите функции на правителствена реакция.

Формулата в модела на Morrisson – Lafaye – Dessus има следния вид:

$$U_g = U_g (C_g, P_m),$$

където C_g е произволно обществено потребление (общите разполагаеми ресурси, насочени към потребление с цел лично удовлетворение и престиж на политическите управници) и P_m е възможността за поддръжка на властта.

$$U_g / C_g > 0 \text{ и } U_g / P_m > 0$$

За да се максимизира U_g , са необходими два типа инструменти – икономически (популярни и непопулярни) и политически (популярни – политическа либерализация, и непопулярни – силови, репресивни).

$$C_g = C_g / Rep., Lib., S /, \text{ при}$$

$C_g / Rep < 0$ – правителството, което прилага репресивни мерки, потребява ресурси и уронва своя национален и международен престиж;

$C_g / Lib > 0$ – резонно е да се мисли, че по-ниската цена на ресурсите при политическата либерализация се компенсира от нарасналия престиж.

$$P_m = P_m / Rep., Lib., S /, \text{ или}$$

P_m (вероятността за поддръжка на властта) зависи от:

политическите мерки на репресия или либерализация $P_m / Rep > 0$ и $P_m / Lib < 0$;

политическата поддръжка – $S = S_0 + (1/1 + R).S_1$, където S_0 е поддръжката в момента; S_1 е бъдещата поддръжка и R е политическата степен на актуализация при $P_m / S > 0$.

S_0 и S_1 зависят от икономическата и от политическата ситуация. Предприемането на икономически мерки, които са непопулярни, води до нарастване на ефективността в производството, но при определена отсрочка във времето (например намаляване на разходите и повишаване на данъците, за да се преодолеят дефицитите; премахване на субсидиите; закриване на предприятия в общественния сектор и др.), правителството намалява S_0 и увеличава S_1 (в този смисъл международната помощ и растежът в перспектива ще бъдат по-сигурни и по-големи).

Предприемането на популярни икономически мерки, към които се отнасят преразпределителните процеси в полза на т.нар. "целеви" политически групи (субсидии, целенасочени разходи, намаляване на

данъците, назначения в общественния сектор и др.) увеличава популярността на правителството, отбелязана с S_0 , но същевременно води до намаляване на S_1 , тъй като икономически неадекватните действия ще редуцират растежа в дългосрочен план и ще предизвикат оттегляне на капитали и по-малка от очакваната помощ.

Като променлива величина S е чувствителна и към политическите мерки – мерките от репресивен тип ще намалят S_0 и вероятно S_1 (това вече зависи конкретно от очакванията на правителството относно продължителността на неговото управление), докато споменатият процес на политическа либерализация ще има обратния ефект.

Максимизирането на U_g , осъществявано под различен натиск – икономически и политически, прави възможно извеждането на различните функции на правителствени реакции. При модела на Morrisson – Lafaye – Dessus, за да се опростят аналитичните изводи, от една страна, и от друга, имайки предвид отклоненията от тези функции, се предполага, че политиките разполагат и действат с “ограничена” рационалност. Първоначално правителството използва икономическа поддръжка. В зависимост от постигнатото то определя възможно най-ниското равнище на репресивност, съвместимо със съхранението на оптималната вероятност за поддръжка на властта до един предварително фиксиран праг.

Функциите на правителствена реакция са характерни за политикоикономическите модели и са с експлицитен заряд по отношение на държавата.

Влиянието на външните агенти се оказва особено важно за политикоикономическите системи на развиващите се пазарни икономики, тъй като тези страни основават своето развитие в голяма степен на инвестициите отвън и на финансовата помощ както на развитите пазарни икономики, така и на международните финансови институции. Като се имат предвид голямата им задължнялост и силно изявените несъответствия между пазара и институционалната среда, тази помощ по принцип е съобразена с различни програми, които понякога противоречат на конкретните ангажименти по отношение на провежданата икономическа политика.

В връзка с това се появява и още една променлива – “намеса на МВФ”, която обосновава в известна степен вземането на едни или други икономически решения от правителството. В този случай трябва да се има предвид и мултиплициращият ефект на съответното финансово подпомагане.

Оригиналният момент при този модел е, че се вземат под внимание не само традиционните макроикономически връзки, оформящи средата за функциониране на стопанските субекти, но се отчитат и други релации. С това се постига по-голяма завършеност при представяне на рамката, в която се осъществяват икономическите процеси на макро-, мезо- и микроравнище.

Моделът на Morrisson – Lafaye – Dessus е приложен в някои страни или групи от страни в развиващия се свят. Независимо от някои опростявания, главно поради липса на достоверни данни, затрудняваща и иконометричния анализ, се доказва, че подобно на развитите индустриални държави и пазарни икономики, и при развиващите се е налице тясна взаимообвързаност между секторите на икономиката и политиката. Този пряк извод от конкретния модел би могъл да претендира както за теоретични екстраполации, така и за

практически приложения в развиващите се пазарни икономики, по аналогия с развитите индустриални стопанства. Естествено има се предвид цялата условност на пренасянето на изводите от една страна върху друга, което понякога води и до методологически грешки. Отново ще припомним, че се концентрираме върху концептуалната страна на модела, което ни дава основания за предположения относно еднотипността на заключенията независимо от някои опростявания на анализа. Моделът дава възможност поведението на правителството да се представи като ендегенна величина. Налага се изводът, че политикоикономическите функции на реагиране са със същата устойчивост като тези, отразяващи поведението на частните производители и потребители. Политическите последици са твърде важни и икономистите биха допуснали грешка, ако не интегрират систематично политическото измерение в техните анализи.

Именно поради тази причина приложението на постановките на школата на общественния избор към проблемите на икономическото развитие би могло да бъде важна насока в изследователската дейност на икономистите.

Независимо от трудностите, която тази школа среща при прилагане на своите теоретични постулати, вкл. и в развитите държави, моделите, които се разработват съобразно основните й концепции, могат да претендират за прецизност и легитимност в необходимата степен.

Биха могли да бъдат направени забележки и допълнения към модела, но негово основно предимство е, че той не води до самоцелна интердисциплинарност, а дава възможност за разширяване на обхвата и задълбочаване на анализа на икономическите процеси, с което се повишава степента на достоверност и благонадежност на препоръките, визиращи икономическата политика на дадена страна.

Политическата рационалност и институционалната определеност в българския случай

Ценностите, както беше изтъкнато в първата част на студията, са стандарти при постигане на цели, влияещи върху изграждането на институционалната среда.

Нормативната база гарантира функционирането на тази среда с нейните компоненти. При действието на системата ценности – норми в кадъра на изградени адекватни институции (институционална детерминираност) би трябвало да се активизира обществената дейност, чиято цел е понижаване на транзакционните разходи. Политическата рационалност ще се синхронизира със стопанската, т.е. с поведението на стопанските субекти и с икономическите им избори в конкретната ситуация.

Ако се следва логиката в извеждането на показателите по Gastil, ако политическите свободи са създадени и съхранени и политическият пазар функционира свободно (което дава възможност да се потърси балансът между икономическия оптимум и политическата организация съгласно школата за общественния избор), гражданските свободи са защитени.

По-голям интерес представлява обвързаността на политическите и гражданските с икономическите свободи съобразно отделните индикатори за всеки тип.

Тук обаче се намесва и индикаторът “природа на конституцията”, който дава представа за природата на политическите институции, за ефективността на правните норми и за самите процеси на правно производство. Когато към тези индикатори се прибави измерената продължителност на демократичните процеси, т.е. индикаторът “възраст” на демокрацията, се създава пълна картина на влиянието на политическия пазар за дълъг период. По този начин политическата рационалност се свързва със стопанската и двете се проявяват в рамките на конкретната институционална определеност. Резултатът от този не само концептуален, но и практически процес е изграждането на “устройствена” политика, която може да бъде оптимизирана, но може и да деградира.

Анализът на основни показатели по отношение на българската стопанска действителност през последните години представя картина, която е с устойчива динамика, възпроизвежда се един сравнително незадоволителен икономически модел, включващ технология и резултати както относно макросредата, така и относно микроравнището. Динамиката на този модел може да бъде проследена и такива икономически анализи са правени (например поредицата изследвания на авторски колектив от Икономически институт на БАН – “Икономиката на България догодина”).

Тези, както и други изследвания, са на високо равнище, концептуално осмислени са и очертават определени насоки в икономическата политика, отчитайки дефектите на модела за пазарно развитие на България.

Още в “Икономиката на България до 1996 година” (1993) се отбелязва, че институционалните реформи са започнали, но се извършват бавно.⁶ От една страна, този извод и последващият анализ се основават на традиционното дефиниране на институцията и на институционалните фактори, но от друга страна, той е изключително важен и е база за политикоикономическа интерпретация на проявените и възпроизвеждани дефекти по икономическите показатели.

Години по-късно положението не се променя чувствително и това също се отчита. Показателни са данните, които могат да бъдат посочени за последните години независимо от степента на прецизност на статистическата информация. След като се има предвид период от дванадесет години, налага се изводът, че в разработваните икономически модели (които са доста еднотипни, с малки нюанси в зависимост от декларираната насоченост на съответните правителства за даден период), политикоикономическият компонент липсва или той се възприема като последица или фон. Неговата роля се отчита, но се предоставя на специалисти от други области. Естествено дисциплинарната специализация налага подобно “разделение на труда”, но като цяло икономическата прогностичност би спечелила от интегрирането на икономическата теория на политиката и на правото още в началото на самия анализ.

Икономическата ситуация в България би станала по-прогнозируема по отношение на прецизността в интерпретацията на институционалния фактор. Очевидно е символичното покачване на БВП на човек от населението за

⁶ Икономиката на България до 1996. С., ИИ на БАН, 1993, с. 5.

последните години – от 1189 USD през 1996г. до 1510 USD през 1999г.⁷ при нарастване на инфлацията за последните две години с около 4 пункта и постъпателно повишаване на брутния външен дълг – от 9601.6 през 1996г. до 10179.6 през 1999.⁸

Анализът на тези величини би спечелил откъм прогностична стойност и би допринесъл за по-голяма прецизност, ако се идентифицира ролята на институционалния фактор, което би позволило и извеждането на хипотези относно “репозиционирането” на държавата в стопанската ни действителност.

В крайна сметка самоцелният в много случаи спор за ролята на държавата в икономиката по принцип, би могъл да намери конкретен и прагматичен отговор. Именно тук е мястото да се интегрират постулатите на школата за обществен избор и на икономическата теория на правото, за да се намери икономическият оптимум, след което може да се помисли за конкретно и обосновано оптимизиране на институционалната политика.

Данните за икономическата динамика в България са красноречиви, а това още повече налага преосмисляне на организацията и техниката на стопанската политика. Това би могло да означава, че:

- идентифицирането на политическите и гражданските свободи и тяхната оценка се осъществява при анализ на състоянието на политическия пазар в страната;
- съпоставят се гражданските и икономическите свободи.

Възникват следните въпроси:

- Дали политическите свободи са реално запазени (как функционира политическият пазар) и дали гражданските свободи, съобразно направената констатация, са реално защитени?
- Дали в нашия случай националното богатство ще определи вида на държавна интервенция, или той ще се дефинира от природата на конституцията и “възрастта” на демокрацията? Възможно ли е двата фактора да са с идентичен заряд и тогава какъв пазарен стил на поведение могат да възприемат отделните стопански структури. Дали отделните предприятия, разгледани като институционална форма, заместваща и интегрирана в класическия пазар с цел намаляване на транзакционната цена (R.Coase, 1937), биха могли да претендират за стопанска рационалност при ценностна и нормативна системи, които са неадекватни на модерната институционална среда. Очевидно тук се крият и дълбоките причини за провала на реформите и на конкретната дейност в определени стопански структури, които по принцип следват някаква философия.

Следвайки логиката на политикоикономически взаимодействия, може да се пристъпи към теоретични екстраполации, което води до определени изводи, валидни за българската стопанска рамка. Предполага се, че на първо равнище икономическите променливи се оценяват чрез преплитането им с политикосоциални показатели, като в крайна сметка степента на точност е относително висока. От това равнище се преминава към анализ и оценка на

⁷ Статистически годишник. 2000, с. 569

⁸ Пак там, с. 210.

следващите три, където степента на точност варира и може да се отчита т.нар. "степен на съгласуваност" в случаите, когато се оперира с променливи, за които статистическата измерваемост не е характерна.

Факт е, че някои променливи имат значително по-обобщаващ и по-приблизителен характер, резултат от наблюдения или допитвания. Предполага се обаче, че този факт няма да се отрази негативно върху прецизността на анализа и изводите, отнасящи се до българската ситуация през последните години от прехода.

Изводите, които се налагат от анализа на ситуацията, могат да бъдат обобщени в следните насоки:⁹

- Отчита се пропорционална зависимост между провеждането на непопулярните мерки от правителството и социалните реакции. В повечето случаи главно икономическите мерки, които се провеждат по-бързо и по-твърдо, предизвикват реакции, които сами по себе си са с по-голям интензитет.
- В една или друга степен съществува влияние на международната среда. Върху БВП директно влияят износът, външната помощ и икономическите мерки (констатира се провокирани сблъсъци за кратък период, отнасящи се за популярните икономически мерки, и такива, отнасящи се за непопулярните икономически мерки).

Известен факт е, че инфлацията е тясно свързана с паричното нарастване и с динамиката на валутния курс. Тя от своя страна действа върху външните търговски потоци (внос и износ).

Може да се отбележи и фактът, че равнището на задлъжнялост зависи в голяма степен от критериите, влияещи върху решенията за заеми.

- Външната помощ се свързва с поведението на външните фактори и показва доста голяма инерция при разпределението на помощта.
- **Значението на предишната получена помощ действа също върху интензивността и честотата на изразеното обществено недоволство.**
- Функциите на реагиране при оценката на правителството и правителствената дейност отговарят на теоретичните очаквания и са по-точни, както статистическите данни, приложими при икономическия блок. Това потвърждава един наблюдаван и коментиран вече резултат за развитите пазарни икономики – емпирично поведението в общественния сектор се обяснява също като поведението на икономическите агенти в частния сектор (производители и потребители).

Непопулярните икономически мерки отговарят точно или на мотиви за икономическа стабилизация (нарастване на дълговете, обезценяване на валутата и др.), или на условия, поставени от МВФ.

Популярните икономически мерки се предприемат като се държи сметка за темпа на растежа (естествено при по-високи темпове се улесняват преразпределителните процеси); за процента на инфлацията (известен факт

⁹ На основа на статистическите данни и икономически обзори и съгласно проведено анкетно проучване сред представители на бизнеса и на административните органи, с относителна степен на репрезентативност за определяне на определени изводи и насоки.

е, че повишаването на цените цели компенсиране в определена степен на загубата на покупателната способност) и т.н., за да се тушират стачките или другите форми на недоволство. Тези мерки също би трябвало да са съпроводени с политическа либерализация, целяща избягването на евентуална възможност делегираните свободи да не се използват веднага за намаляване на недоволството.

- Паричната политика е в съответствие с паричното нарастване и реагира както на повишаването на цените, така и на реалния продукт. Тя се опитва да компенсира частично вътрешните ефекти от движенията на курсовете.

Монетарната дисциплина обаче независимо от валутния борд не може да се оформи като величина от особен род, още повече поради отсъствието на обществени реакции в тази област.

Динамиката на валутния курс се свързва и съгласува с два факта – с инфлационната динамика и с условията, поставяни от МВФ.

Силовите мерки представляват различните преки реакции на силните социални сътресения – от демонстрации до опити за политически смени.

В рамките на определения период опитите за налагане на силови мерки са последвани от либерализиращи. У нас става въпрос за опити за фактическа либерализация по отношение на обявената *de jure*. Естествено може да се очаква, че либерализиращите процеси са резултат от стратегически избор на правителството, още повече, че евентуалните фактически силови мерки (очевидно е, че в България трудно може да се говори за юридическа репресия) имат своята цена – директно свързана с ресурсната осигуреност, с риск за намаляване на помощта, със спад в национален и международен план на престижа на правителството, практикуващо подобна политика.

Както беше изтъкнато, дългият преход към пазарна икономика и нежеланите девиации, довели до дефекти в стопанската система, налагат осмисляне и интегриране на актуални теоретични постановки и модели при функционирането на пазарните структури с цел тяхното оптимизиране. След като се обоснова ролята на институционалния фактор, нашето виждане е, че устройствената политика би трябвало да интегрира в себе си институционалната по своя характер икономическа теория на правото и икономическата теория на политиката и да се разработват принципно или конюнктурно политикоикономически модели, чиито концептуален анализ води до определени изводи и насоки за оптимизиране.

В този смисъл, пречупени през призмата на българската икономическа и политическа среда, за последните години и в контекста на предложените тези, подобни **разсъждения и насоки могат да бъдат резюмирани в следните няколко пункта:**¹⁰

- Формирането на ценностната и на нормативната система в България се оказва фундамент за стопанските реформи. Съществен елемент на общественото реструктуриране, в т.ч. икономическото, е **административната реформа**, отнасяща се специално до съдебната система. В този случай, особено ярко се

¹⁰ Вж. резултатите от анкетно проучване

откроява необходимостта от интегрирането на икономическата теория на правото, според която юридическият фундамент се свежда до производство на институция с цел икономия на ресурси. Българската макросреда трябва да бъде осмислена чрез възприемането на производството на закон като обществена дейност, която трябва да снижи транзакционните разходи в периметъра на цялото общество. Ако досега на този проблем е обръщано фрагментарно внимание, или той се е дискутирал по-скоро на популярно равнище, време е да се разбере неговата тежест и значение за нормалното и пред всичко ефективно функциониране и на макросредата и на микроструктурите.

При този тип производство на институция пред законодателя възникват ограничения, свързани със системата от норми и ценности, която се залага на входа и трябва да бъде коментирана както в исторически план, така и концептуално (като принципен фактор).

- При настоящата ситуация у нас се налага изясняване на функционирането на политическия пазар. Неговата роля, съзнателно или несъзнателно пренебрегвана или дискутирана в публицистичен план, трябва да бъде пряко интегрирана в икономическите анализи, особено що се отнася до реформите за стопанско реструктуриране. Политическият пазар се свързва с пазара ("икономическия"), а оттам и с икономическия оптимум. Във всеки момент на хипотетично равновесие на пазара, трябва да се проследява динамиката в поддържката на правителството, изразена с променливите S_0 и S_1 , и да се изчислява каква стойност има необходимостта от политическа актуализация.

Изследването на частния сектор в българската икономика в качеството на общ индикатор трябва да се осъществява във функционална зависимост с два други показателя – природата на конституцията и възрастта на демокрацията, които определят типа на държавния организъм.

- При стартирането на икономическите анализи относно българската стопанска конкретика приоритетно място трябва да се отдели на изчисляването на гражданските свободи по методиката на Spindler (Still, 1990), определяща ги като своеобразни данъци, и икономическите свободи, за да могат да бъдат вплетени в анализа на функционирането на политическия пазар и предполагаемата политическа поддръжка (по S_0 , S_1 и R) и не на последно място при определянето на U_g и начините за максимизирането му.

Очевидно е, че някои от променливите нямат статистически измерим характер, което налага дефинирането им чрез различни интердисциплинарни изследвания, които за съжаление на този етап нямат добър прием и практика в България.

Тази методологическа постановка изисква съобразяване с известните връзки между четирите основни блока и разработване на конкретни политико-икономически модели. На следващ етап – след определянето на принципни постановки относно институционалната определеност и стопанската рационалност в България, се преминава към изследване на конкретните

параметри при позиционирането и функционирането на стопанските структури поотделно (в частни случаи) или блоково.

Досегашните анализи, по-детайлни или по-обща, върху хода на стопанската реформа у нас и наблюденията върху самата икономическа и политическа реалност дават основание да се предполага, че подобни стъпки на аналитично обновяване и интердисциплинарност ще оптимизират институционалната политика при проявленията ѝ на различни равнища и ще задълбочат вътрешното единство между анализи, оценки и полагане на цели.

Заклучение

Изследването на взаимодействията между икономика и политика в контекста на проявлението на институционалния фактор, под различни ъгли и в различни посоки се прави още в античния свят. По-късно, когато на основата на правния казус, положен и развит в древния Рим и налагащ ролята на юридическия фактор и на юридическия фундамент при изследването на стопанската дейност, се създава науката политическа икономия, проблемите за взаимодействията между икономика и политика остават актуални. Характерни за времето на големите доктрини са опитите за категоричното определяне на приоритетното място на икономиката или политиката. Тази особеност води логично до създаването на цели школи. Независимо от концептуалното разнообразие ролята на институционалния фактор, разглеждана в контекста на своето време, никога не е била пренебрегвана.

Днес, когато вече сме във времето на научната интердисциплинарност, този проблем придобива измерения, които биха могли да бъдат определени като нови не толкова в концептуален план, колкото като принцип и технология на представяне.

Например в доклада на Световната банка от 1997г. "Държавата в променящия се свят" се заявява, че за развитието не е достатъчно само създаването на необходимите икономически и технически условия. Съществен фактор е институционалната среда, включваща правилата и традициите, а същевременно и законодателните норми за поддържане на пазарните процеси, като всичко това се свързва конкретно с потенциала на държавния институт.¹¹

На основата на изведените акценти и фокуси на анализа се доказва:

- ролята на институционалния фактор и необходимостта от неговото измерване за изграждането на адекватни политикоикономически модели в условията на пазарна икономика;
- възможността и необходимостта за адаптиране на теоретичните постановки и направените изводи към българската стопанска действителност, за да се оптимизира икономическата политика като цяло и на отделни равнища.

Ако се приеме виждането, че политиката е вид индустрия (подобно на тезите на школата за обществения избор, на някои европейски икономисти като J. J. Rosa и др.) и политикът се възприеме като политически

¹¹ The State in a Changing World. World Bank. World Development Report, 1997, p. 5.

предприемач, действащ на политическия пазар, то тогава е възможно да се направи икономически анализ на политическите процеси. Ако същевременно самият икономически анализ обхване и приложи изследването и измерването на нетрадиционни икономически променливи, на категории, характерни за непазарния икономикс (ценности, нагласи и др.), тогава общата картина на институционалната среда ще бъде не само по-пълна, но и по-прецизна. Дори и при направената уговорка за известна неяснота при определянето на институцията, този тип “преплитане” на анализите и оттук – изграждането на политикоикономическите модели, би улеснил преценката на икономическия оптимум.

Очертаването на рамката на действие и разгръщане на институционалния фактор и на принципите на проявлението му би спомогнало за по-точна и по-конкретна преценка на въпроса минимална държава – оптимална държава – адекватна институционална среда, в която да се развиват стопанските структури.

Прилагането на универсални критерии може да доведе до парадокси, когато се пренебрегне относителността за конкретните икономики и особено за намиращите се в преход. Както беше писал един френски икономист по повод на изследваните промени в Централна и Източна Европа: “понякога логиката противоречи на философията на прехода” (Cherlonneix, B., 1992). За подобна констатация съществуват необходимите основания. Десет години по-късно тази фраза остава валидна, в частност за България, и дава повод да се предполага, че за да се гарантира необходимата институционална среда за успешно и резултативно осъществяване на реформите у нас, е необходим интердисциплинарен подход, при който да се тръгне от ценностната и нормативната система, да се изследва връзката им със съществуващата и формиращата се институционална среда, с проявлението на гражданските и икономическите свободи и с функционирането на политическия пазар. На следващ етап получените индикатори и факти биха могли да се интегрират в конкретни политикоикономически модели, чийто анализ ще изведе насоките за постигане на политическа и икономическа рационалност, при наличието на които на отделните стопански структури ще се гарантират условия за оптимално функциониране.

Анкетно проучване

Влияние на институционалния фактор върху макросредата и микроструктурите

	за 100%
	по един отговор
1. Съществува ли връзка между утвърждаването на граждански, политически, икономически свободи и предприетите икономически мерки в страната.	
1.1. да, силно изразена	- 17%
1.2. да, по принцип	- 25%
1.3. не, други са определящите фактори	- 58%
2. Кой фактор е определящ за тенденциите в националната икономика през последните години.	за 100% -
	по един отговор

2.1. вътрешното развитие на политическата структура и влиянието на институционалния фактор	- 25%
2.2. наследството на миналото	- 38%
2.3. външният фактор	- 35%
3. Определете степента на проявление и влияние по веригата МВФ – външна среда – външна помощ – управленски механизъм.	за 100% - по един отговор
3.1. силна и устойчива	- 19%
3.2. проявява се без голяма интензивност и устойчивост	- 53%
3.3. не се наблюдава	- 28%
4. Оптимизирането на институционалния фактор (дефинирано е какво да се разбира) води ли до оптимизиране на управлението и до какво равнище.	За 100% по един отговор
4.1. да, по отношение на макросредата и микропараметрите	- 56%
4.2. да, главно на макроравнище	- 16%
4.3. да, директно на микроравнище	- 28%
4.4. не	-
5. Определете зависимостта между силовите или либералните мерки, формираните лобита и националния престиж.	За 100% по един отговор
5.1. в полза на силовите мерки	- 15%
5.2. в полза на либералните мерки	- 18%
5.3. несъвместимост между действията на лобитата и национално отговорна икономика	- 35%
5.4. (допълнен) – не мога да направя коментар	- 32%
6. Съществува ли пряко влияние на политикоикономическите модели върху формирането на ново поведение на стопанските структури	За 100% по един отговор
6.1. да, в голяма степен	- 28%
6.2. да, относително	- 58%
6.3. не, не може да се открие пряка връзка	- 14%
7. Ако приемете тезата, че политиката е вид индустрия, възможно ли е да се предполага, че създаването на нормативната ситема (юридическият фундамент) е производство на институция.	За 100% – по един отговор
7.1. да, определено	- 25%
7.2. да, относително	- 25%
7.3. не	-
7.4. (допълнен) не мога да коментирам	- 50%

Предложеното анкетно проучване е проведено сред 73 представители на бизнеса и административните органи у нас и не може да претендира за

абсолютна представителност, но дава възможност за извеждането на определени насоки и служи като помощен апарат за анализа.

Използвана литература

- Икономиката на България до/серия изследвания на авторски колектив/ С., ИИ на БАН, 1993/ 2000г.
- Alesina, A. Macroeconomics and Politics, in Fisher ed., 1988.
- Buchanan, J. Constitutional Economics, Entry to the New Palgrave. London, Macmillan, 1987.
- Coulange, P. Le role du facteur institutionnel. JEEH, v.3/4. Paris/Aix-en-Provence, 1993.
- Frey, B.S. Economie politique moderne. Paris, PUF, 1985.
- Lafaye, J.D. Les apports de la theorie des choix publics a l'economie du developpement. Revue d'economie du developpement, 3/1993, pp. 103-123
- Lepage, H. Demain le capitalisme. Paris, LSF, 1978
- Morisson, C., Lafaye, J.D. et Dessus, S. La faisabilite politique de l'ajustement dans les pays africains. Document technique, '88. Paris,, OCDE, Centre du developpement.
- Norpoth, H., M.A. Lewis – Beck & J.D., Lafaye. Economics & Politics: The Calculs of Support. The University of Michigan Press, 1991.
- Tullock, G. Le marche politique, Paris, Economica, 1978.
- The State in a Changing World . World Bank. World Development report, 1997. Overview, БЭ/ 7/97.
- Voight,S. Values, norms, institutions. JEEU, v.4/4. Paris / Aix-en- Provence, 1993
- Wright, L.M. A Comparative Survey of Economic Freedom : in R.Gastil; Freedom in the World; Westport, Greenwood Press, 1982.

ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ИДЕИ И ЦЕННОСТИ НА ХРИСТИЯНСТВОТО – ФУНДАМЕНТ НА СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИЯ МОДЕЛ НА ОБЩЕСТВОТО

*Индустриалната революция предизвиква качествен скок в стремението на човек да се противопостави на природното господство. Така се създава машината за самоунищожение, която руши социалните ценности и опустошава физическата среда, в която човекът живее. Оказва се, че общественото-икономическото развитие трябва да се базира както на пазарни, така и на непазарни принципи, защото между тях има взаимна обусловеност. В студията са проследени проблемите на обществото, когато се разкъсват посочените принципи, за да се докаже, че индустриалното общество изгражда **развлекателен тип личност**, докато християн-социалният модел създава **хармонично ориентиран тип личност**, съобразяващ се както с ефективните, така и с **християнските ценности и норми на развитие**.*

JEL: B 25

През годините на тоталитаризма атеистичното възпитание на обществото попречи за изграждане на правилна представа за ролята и значението на религията и по-специално на християнството. Затова тук сме си поставили за задача да представим някои от неговите основополагащи институционални доктрини, имащи за цел да съдействат за разрешаване на “конфликта на интересите” между отделните общности. В съвременните доктрини е отделено място на жизненоважни аспекти от социално-икономическия живот, свързани с модела на икономическото развитие, християнските ценности, върху които той е основан, мястото на човека в този процес, отношението към собствеността, труда, капитала и т.н.

1. Икономическите идеи на християнството

Като опозиция на неокласицизма и като критика на финансовия капитализъм в края на XIX в. се заражда институционализмът. Той се стреми обосновава нуждата от контрол над общественото развитие чрез институции като държавата, църквата, политическите и икономическите организации и цели да разреши “конфликта на интересите” между отделните общности. Институционалистите се опитват да разработят теория, която да се използва като действащ инструмент за решаване на възникналите проблеми в обществото. В светлината на християнството подобни решения се търсят и от църквата. Тук ще разгледаме институционалния оттенък на редица икономически идеи в християнството. Деполитизирането на религията и

¹ Снежана Найденова е доц. д-р в СА “Д. А. Ценов” – Свищов, катедра “Обща теория на икономиката”, тел: (0631) 279201.

акцентът върху основните аспекти на живота прозират в нейните религиозни направления, обект на нашия интерес.

Кратка история

Първият период от развитието на Църквата е времето от основаването ѝ от **Иисус Христос до 313 г.**, когато се издава **Медиоланският едикт**. През тези години Църквата укрепва и християнството се разпространява в целия римски свят, а оттам и сред другите страни и народи. Най-ранните автентични езически свидетелства **“Анали” на Тацит** и **“Животът на император Клавдий” от Светоний**, не отричат историческото съществуване на Христос, но оспорват неговата божественост. Най-достоверни сведения за основателя на християнската религия и църква има в **Свещеното писание на Новия завет**, където земният живот на Иисус е проследен от четиримата евангелисти **Матей, Марк, Лука и Йоан**. Първите три евангелия се наричат **синоптични** заради приликата помежду им. Най-старо е **Евангелието на Марк** (около 70-та г.), а другите следват неговото изложение и използват още един източник, наречен **Q**.

През целия си земен живот и по време на проповедите сред хората Иисус показва пълна незаинтересуваност спрямо светските власти и техните проблеми. **Диференциацията**, която прави **между божествените и светските дела**, е ясно изразена в известния израз “Отдайте кесаревото Кесарю, а божието Богу”. Христос дава главните насоки на християнското учение, затова не може да се смята, че той идва като разрушител на Стария завет. Всъщност е обновител и е за **свободно тълкуване на закона** в името на любовта. Но освен любов към ближния, Христос разширява понятието и проповядва за **любов към всички** /Мат. 5:20-27/. Това е свидетелство, че още в раннохристиянската древност любовта е поставена в основата на християнската нравственост и самоусъвършенстването на християнина. “По това ще ви познаят всички, че сте Мои ученици, ако любов имате помежду си” /Йоан 13:35/.

Първият смут в Църквата е предизвикан от отношението към еврейския закон. Дали да се спазва Мойсеевият закон от християните и от тези, които са приели христовата вяра, но не са от еврейски произход? Различното тълкуване води до обособяването на първите **две групи в християнската Църква** – на бившите езичници и на юдеохристияните от Палестина.

През 49-50 г. в Йерусалим се провежда **първият Апостолски църковен събор**, на който апостолите оценяват свършената работа и определят бъдещите задачи на Църквата. С това се слага началото на публичността при вземането на решения от Църквата и **те стават задължителни както за клириците, така и за миряните**.

Християнската догма е резултат от процес, продължил почти три века и половина. Първият интелектуалец, спомогнал за самоопределянето на догмата чрез разграничаването от противниците ѝ, е **Маркион от Синопа /ок. 80-155/**, богат собственик на кораби. Той стига до извода, че Новият и Старият завет не биха могли да проповядват за един и същи Бог. С това си разбиране той разширява различието между юдаизма и християнството. Неговата идея обаче търпи поражение, тъй като християнството няма намерение да се отказва от библейското наследство. Църквата сякаш казва,

че с махането на Стария завет, човекът Иисус ще изчезне. Така се появява **гностицизмът** като едно от най-важните конкуриращи течения на християнството. Между тях се издига непреодолима преграда. Християнството приема истината на библейската книга **Битие** и за свой **Бог Тора**, докато гностицизмът превръща старозаветния Бог в творец на този свят за разлика от истинския Бог, който е единствен.

До III век християнската общност се разраства и присъединява много философи, като по този начин християнската философия започва да съперничи на езическата. По това време в Рим религията е държавно дело и само Сенатът има право да разрешава почитането на едно или друго божество. Християните обаче категорично отказват да признаят друг бог освен своя. Това слага началото на гоненията, които ту се засилват, ту затихват. През 304 г. е издаден най-суровият **едикт**, с който се нарежда на християните публично да се откажат от вярата си. Едва през 311 г. цезарят **Галерий** преустановява преследванията и издава **Едикт на търпимостта**. Същинската промяна настъпва с възкачването на император **Константин Велики** (306 – 337г.). Той разбира, че християнското учение утвърждава принципите на **монизма (единоначалието)**, което е изключително необходимо на разноликия римски свят. Константин възстановява църквата като юридическа личност, вследствие на което тя придобива колосални имуществва, чрез които развива широка социална дейност. От 324 г. Константин Велики обявява християнството за **държавна религия**, а през 325г. се провежда **Първият вселенски събор**. По-късно, през 381 г., по време на **Втория вселенски събор** християнската църква обявява, че е победила в цялата империя. На него се приемат 7 канона (правила) и известният **Никео-Цариградски символ**, или още Символ на вярата, в който не е позволено да се правят никакви изменения, дори и препинателни знаци. **Третият вселенски събор** е свикан през 431 г. от византийския император Теодосий II (408 – 450) в гр. Ефес, Мала Азия. **Четвъртият вселенски събор** е проведен през 451 г. с указ на византийския император Маркиан (450-457) в Халкедон, на азиатския бряг срещу Константинопол. Той е не само най-многолюден, но и най-продуктивен, защото приема обширна догматична формулировка, в която се твърди, че **Иисус има две природи (божествена и човешка) и едно лице**. Приемат се 30 канона, сред които е известното 28-мо правило, с което се дават предимства на Константинополския епископ не само по чест, но и по власт, с други думи – той се приравнява с Римския епископ. **Петият вселенски събор** е свикан през 553 г. в Константинопол от византийския император Юстиниан I (527-565). **Шестият вселенски събор** по времето на Константин IV Погонат (668-685) ще остане в българската история с това, че в неговите актове се споменава за полагането на основите на Първото българско царство. **Седмият вселенски събор** е свикан поради социално-политически, икономически и религиозни причини през 787 г. от император Лъв III Сириец (714–741) и е изработил 22 канона, които регулират определени страни от устройствено-каноническия живот на църквата. **Разривът в християнската църква настъпва през 1054г.** През първите векове християните изповядват едни и същи верови истини, признават едни и същи нравствени норми, практикуват едни и същи тайнства и правила на църковното устройство. Но икономическото различие между Изтока и Запада,

различният генотип и култура налагат различен стил на живот. Източните християни насочват мисълта си повече към отвъдното, към преживяването на **вярата**, а западните – **към земните проблеми**. Идеята за господството на Рим, както и събитията от последните два века работят в полза на папската кауза. Засилват се папските претенции за власт и господство над цялата църква. Римският епископ става не само най-влиятелният духовен водач, но и най-богатият светски владетел, чието влияние се разпростира сред най-богатите европейски държави по това време. През 1054г. константинополският патриарх открито се обявява против нововъведенията на Римската църква, за което е отлъчен от нея, заедно с всички, които мислят като него. Така първият отлъчен патриарх е **Михаил Керуларий**. От 1054г. до днес Източната и Западната църкви водят свой самостоятелен живот. Налице са опити да се преодолеят разцепленията на християнската църква в името на взаимната любов, но обединение все още не е постигнато.

След 1054г. по времето на папа **Григорий VII Хилдебран** (1073-1085) папската власт и надмощие прераства в пълна и неограничена както църковна, така и светска власт. Папата се третира като приемник на апостол Петър, а на Земята е наместник на Христа. Папската власт придобива надмощие над светската след XIII в. По волята на папата цели народи вземат меч и кръст и се сражават срещу всеки, който не признава неговата власт. Папа Бонифаций VIII (1294-1303) казва пред пратениците на император Албрехт: „Аз съм цезар, аз съм император.“ Това показва, че властта на папата е по-висока от тази на държавата и на църквата и се зачита дори когато противоречи на църковните наредби. Именно прекомерната власт излага нейния носител на рискове. Падението на папството започва с налагането на ограничителните рамки в затворени и застинали форми на теократичната монархия.

Крал Филип IV Красиви (1285-1315) първи започва борба против папските претенции за светска власт и против вмешателството в живота на неговите поданици. За това е отлъчен от Църквата и възстановен след анулирането на булата от Бенедикт XI. Избраният под влияние на краля папа Климент V (1305-1314) се премества от Рим в Авиньон, Южна Франция. Цели 70 години папите в Авиньон живеят в разкош и доволство и събуждат негодуванието на народа. Папа Григорий XI (1370-1378) се премества от Авиньон в Рим, но среща съпротивата на френските кардинали и светската власт във Франция. При опит за нов папа да бъде избран французин, римляните бурно се противопоставят и през 1378г. избират Урбан VI. Същевременно френските кардинали обявяват избора за неканоничен и избират свой папа в Авиньон – Климент VII (1378-1394). Цели четири десетилетия продължава папското двувластие, което предизвиква редица спорове и обвинения и поражда оскърбления на миряните от създалата се ситуация. Будни богословски учени започват борба за възстановяване на авторитета, реда и чистотата на църквата. Тъй като папите не искат реформи, с тях се заемат правителствата на Англия, Чехия и Италия, подкрепени както от учените-богослови, философи и икономисти, така и от народните маси. **Ян Хус** е изгорен на клада, защото се е борил за единението и чистотата на Църквата. В Германия **Мартин Лутер** (1483-1546) става изразител на всенародното недоволство, а във френска Швейцария това

дело е подето от **Жан Калвин** (1509-1564). По този начин се слага началото на **Реформацията**, която предизвиква сериозни промени в живота на християнството в Западна Европа. Тя обхваща различни страни от социално-икономическия и религиозния живот. Реформацията слага началото на протестанството, което обхваща северните земи на Германия и постепенно се разпростира на север към Скандинавия. За да се противопоставят на протестанството, консервативно настроените западни християни (католици), които били мнозинство, искат от папа Павел III (1534-1549) да свика събор, който постоянно се местил от място на място и цели 18 години не успял да се произнесе по дискутираната тема. Накрая протестанството е представено като ново вероизповедание, което е известно като лутеранство и реформаторство. В края на реформаторския период възниква и англиканската църква. Така, заедно с римокатолическата църква, западното християнство се разделя на протестанство и англиканска църква. Помежду им освен верови различия съществуват и различни гледни точки за социално-икономическото устройство на обществото.

Социал-католицизъм

Възникването на социал-католицизма е свързано с неотомизма, в който се разграничават четири основни течения: същински неотомизъм, августинианизъм, францисканска школа и школата на Суарез. Главно направление е неотомизмът, който е официална философия на Ватикана и най-разпространетото и влиятелно обективно идеалистическо течение в съвременната философия и социология. Това е възкресяване в модерен план на схоластичните възгледи на **Тома Аквински** (1225-1274) и е обявено за официална философия на католическата църква със специална енциклика на **папа Лъв XIII** (1879г.) **“Aeterni Patris”**. Дванадесет години по-късно цялата философска и социално-икономическа доктрина на **“Rerum Novarum”** се основава на томизма. Изходен пункт в тази доктрина е приемането на два свята – естествен и свръхестествен. Свръхестественият свят или “божието царство” се постига само в задгробния живот на човека благодарение на душеспасителната дейност на католическата църква и на нейните свещенослужители. “Светското общество”, където човек изпълнява своите собствени цели и желания, е също подвластно на единствения творец, на Бога. Затова всеки трябва да спазва задължително законите и на двата свята. Законите на естествения свят или “естественото право” се подчиняват на законите на свръхестествения свят, като последните могат да станат достояние на обикновените хора само чрез вярата.

Според **Т. Аквински** “естественото право” внася ред в обществения живот, като изисква от всеки да предостави на другия това, което му принадлежи. В подчинение на “естествения закон” той поставя “позитивния човешки закон”. В света на разумните същества “естественият закон” се проявява чрез разума, благодарение на който се разпознават указанията, предписанията и правилата като благо за човека, като нещо добро. **Тома Аквински** допуска, че е възможно да се правят изводи и да се конкретизират основни положения на “естествения закон”. С изменение на условията се променят и изводите за “естествения закон”. Томистите използват този

възглед на средновековния схоластик, за да приспособяват религията към конкретните обществено-икономически условия.

Тома Аквински отделя специално място на **Битието**. Принципът на йерархическото подреждане, според него, е задължителен както за света на материалните образувания, така и за духовните същности, а от там и върху обществения порядък. По този начин схоластикът обяснява съществуващото **неравенство** в обществото. Единството и порядъкът в света могат да се постигнат само когато се изпълнява Божията воля. Човекът трябва да запази този вечен порядък, още повече, че е социално същество, надарено от Всевишния с разум и с потребност да се обединява със себеподобните си като си сътрудничи с тях. В основата на формирането на обществото стои отделния индивид, който се „солидаризира“ с останалите, защото осъзнава необходимостта от неговото съществуване. Всеки човек изпълнява определена функция в обществото, а заедно с останалите творят определени блага. За да не изпаднат в грехопадение, хората имат нужда от Църквата, която да осигури свободата на човека, с оглед на неговата обществена природа. Държавата като необходима организация води своето начало от Бога. Тя е общото, докато отделният индивид е единичното.

Като теоретик на Католическата църква, Тома Аквински счита, че държавата и църквата, които са божествено установени, са необходими. Установяването на властта е възможно в различни форми, което се отразява върху благото на обществото. Според него монархичната форма на властта е най-добрата. По този начин той подкрепя властта и авторитета на краля, като отговаряща на „естеството“ на нещата. Но като последовател на Аристотел Тома Аквински допълва, че е за монархия с аристократично-демократични елементи. В произведението си **“Summa Theologica”**² той подкрепя т.н. „смесена управляваща форма“, която в основата си е монархическа, но властта ѝ не е изключителна, защото в нейна помощ са избраните най-добри представители на народа.

Що се отнася до **собствеността**, Т. Аквински отхвърля идеята за **“общата собственост”**, като подчертава ролята на индивида, значението на неговото участие за постигането на общото благо. Тази идея изиграва известна интегративна роля за реализацията на основните непреходни добродетели като мъдрост, справедливост, сила, въздържаност. Тя е прокарана и в енцикликата на папа Лъв XIII в **“Rerum Novarum”** („За новите неща“), която не случайно се приема като документ с програмно значение за католицизма.

Представителите на социал-католицизма се вдъхновяват от **енцикликите** на църквата. Най-влиятелни са идеите на **Фр. льо Пле, Ла Тур дьо Пен и Албер дьо Мюн (Франция)**. **Льо Пле** застъпва консервативната идея и търси посредством метода на наблюдението причините за дълбоките промени във Франция. Той акцентира върху такива негативни тенденции като изоставянето на традициите, засилващата се несигурност на работното място, разрушаването на семейството и прави следните **антилиберални заключения**: благосъстоянието на индивида във все по-малка степен зависи от самия него, а държавата не може да реформира обществото. **Това е**

² Saint Thomas d'Aquin. Summa Contra Gentiles. Paris, 1930.

възможно само посредством възстановяване авторитета на големите собственици, на патрона и най-вече на главата на семейството.

Ла Тур дьо Пен търси в християнския идеал елементите на корпоративния ред, но адаптирани към френската традиция. Той надценява професионалните организации и вътрешните реформи в предприятията. Още тогава развива идеята, че професионалната организация ще дисциплинира участниците в производството, а патроните и работническите синдикати, конструирани свободно, ще формират **“смесени съвети”**, на които държавата ще даде публичен характер и те ще регламентират упражняването на професията. Акционерните дружества ще бъдат изместени от корпоративните съвети, а управлението ще се довери на инженерите и на висшия персонал. Той окуражава **изграждането на общество, основано на личната отговорност в името на колектива.**

Албер дьо Мюн проповядва **изместването на класовата борба със сътрудничеството между патрона и работниците** в рамките на смесените синдикати, контролирано от държавата, която е натоварена да прокарва работническото законодателство. **Християнската демокрация** прави крачка напред, като се доверява освен на смесените и на чисто работническите синдикати, на тесния контакт с работническата класа.

Епископ фон Кетлер е представител на социалния католицизъм. Според него публичната власт е пречка за тиранията на капитала и затова насърчава работническото законодателство. Най-съществен израз социал-католицизмът намира в енцикликата на папа Льв XIII **“Rerum Novarum”** от 1892г. В нея са изложени основните пунктове на социалната доктрина на църквата – **отношението към частната собственост, ролята на държавата, заплатите, синдикатите.** Последният католически събор (Втори Ватикански, 11 октомври 1962 – 8 декември 1965) протича под знака на помирението и вселенското единство. Той е свикан от **папа Йоан XXIII** и в него взимат участие над 2000 епископи и глави на монашески ордени. Този събор ще остане в историята с това, че допринася за смекчаване на папския центризм, премахване на литургията на латински език и заместването ѝ с литургия на съответния език на вярващите. Във връзка със стопанството и социално-икономическото развитие в основните документи на католическата църква е отбелязано следното:

- **Частната собственост** се свързва с естественото право на човека, но се подчертава, че **собственикът** има както **права**, така и **отговорности** пред обществото. В **“Rerum Novarum”** се критикува икономическата организация на обществото и се препоръчва по-широка роля на доктрината на църквата и по-голяма намеса на държавата, когато обществото я изисква.
- В енцикликата е поставен за разглеждане **принципът на справедливата заплата, наследен от Средновековието. Човешкият труд не е обикновена стока**, поради което справедливата заплата не може да се формира свободно само на пазара. Тя трябва да осигури на работника **благочестив живот.**

След Първата световна война тази доктрина става основа на редица движения – “социални седмици”, “католическо движение”, “християн-синдикализъм” и др.

През 1931г. по повод 40 години от публикуването на **“Rerum Novarum”** е издадена енцикликата на **папа Пий XI “Quadresimo Anno”**, в която **собствеността е представена в два аспекта – индивидуален и социален**. В нея се подчертават правата и моралните задължения на собственика, както и съблюдаването на колективните интереси, на общественото благо, независимо че е в частни ръце.

- **Справедливата заплата** се свързва едновременно с нуждите на работника и семейството и с положението, в което се намира предприятието и икономиката. Предлага се работниците да вземат участие в управлението на предприятието и разпределението на печалбата.
- **Държавата** трябва да се намесва, за да се избягнат отрицателните явления, породени от икономическите сили на либералната икономика. В този дух се критикува свободната конкуренция, която не е само гравитна, но и разрушителна, а свободата на пазара се представя като своеобразна **икономическа диктатура**.

Енцикликата на **папа Йоан XXIII** от 1961г. **“Mater en Magistra”** се спира на **социализацията**, която е характерен феномен на нашата епоха и включва по-доброто задоволяване на икономическите и социалните права, икономическия растеж, социалния прогрес. Застъпва се тезата за широко участие на всички социални категории в разпределението на продукта. Както в предходните енциклики се говори за права и отговорности, в нея се насърчава кооперативното дело, по-активното участие на работниците в живота на предприятието. Тя засяга и отношенията между различните икономически сектори, между регионите и страните. Обръща сериозно внимание на селското стопанство, което е потиснат сектор на икономиката. Затова трябва да се подобри производителността и да се повиши жизненото равнище на селското население. В този дух е нужна държавна подкрепа за образованието, медицинските грижи, водоснабдяването и др., което е възможно на основата на трансформация на селското стопанство от гледна точка на техника, агрокултура, инфраструктура, специално внимание към финансите, кредита, поддържането на цените.

След **Втория Ватикански събор** под влияние на произведенията на Карол Войтила, сегашния римски папа Йоан Павел II, се забелязва известно приспособяване на идеите към динамично променящия се свят. В книгата му **“Човек и действие”** от 1979г. се забелязва значително изменение в социално-политическата линия на Ватикана. Трите типа отношения на личността към обществото стоят в основата на социално-икономическите възгледи на папа Йоан Павел II. Това са **индивидуализъм, колективизъм и солидарност**. Той отхвърля индивидуализма и утвърждава солидарността и християнския принцип на любов към ближния. Йоан Павел II издига идеята за изменение на човека и света, което днес се превръща в официална доктрина на църквата, като същевременно пропагандира идеята за социалния мир. Той посочва необходимостта човешката личност да живее свободно и да достига желаната хармония в обществото. За това човекът трябва да се освободи от **отчуждението**, което се дължи на отделянето на трансцендентното от земното предназначение на индивида. Поради греха човешката личност е

подложена на **дезинтеграция**, което е довело до рязко раздалечаване на духовните и религиозните стремежи от материалните, доминиращи в днешния свят. В термина “материално” папа Йоан Павел II влага двойно значение. “**Материализмът**” е отрицание на идеализма, но в света на ценностите той има етическо значение. Материалният свят е свят на притежанието, където господстват вещите, където човек се отчуждава от своето духовно вътрешно Аз. Макар че вещите са продукт на човека, те се превръщат в свят, който е отчужден от своя създател, твърди папа Йоан Павел II,³ като възприема формулата на **Габриел Марсел**, че си заслужава “повече да бъдеш,” отколкото “повече да имаш”. Така той подкрепя идеята, залегнала във втората енциклика, за връщането на хората към духовните ценности.

В енцикликата се критикува обобществяването, което не може да е гаранция за благополучието на обществото. Само когато се запази правото на частното владение на капиталите и се създадат икономически управленски звена, независими от държавата, т.е. при плуралистична икономика, социализацията на средствата за производство може да е полезна.

В енцикликата **не се прави разлика между капитализъм и социализъм**. И двете системи са “**материалистически цивилизации**”, защото дават превес на “обективния аспект” на труда. В същото време е отделено централно място на конфликта между труда и капитала, чието разрешаване е възможно чрез избор на “трети път” на развитие. Труд – капитал – сътрудничество, е становището за собствеността, което не се различава от това на Лъв XIII. Църквата не смята правото на частна собственост за абсолютно и допуска “социализация” на собствеността, както и други форми на собственост.

През втората половина на 70-те години на XX век се засилва влиянието на консервативните сили в църквата, което предизвиква появата на нова енциклика, посветена един-единствен социален въпрос – **този за труда**. Това се дължи на големите промени в обществото, продиктувани от научно-техническата революция и появата на големи икономически и обществени структури.⁴ В енцикликата трудът е представен като “вечно и основно ядро на християнската доктрина за човешкия труд”⁵, разгледана е връзката между труда и капитала, между труда и предмета на труда. Признава се правото на работниците да образуват професионални съюзи, които се приемат като необходими фактори за установяването на социална справедливост в обществото.

В редица свои речи папа Йоан Павел II провъзгласява деполитизацията на религията. Това е ярко подчертано в енцикликата “За човешкия дух” (15.09.1981г.).

Като особено важен принцип се представя взаимовръзката между развитите и развиващите се държави. Изтъква се потребността да се подпомагат тези народи, които страдат от мизерия и глад. Още в енцикликата на папа Павел VI “**Popularum Progressio**” от 1967г. се

³ Dives in Misericordia, 33.

⁴ Humanite Dimanche, 26. Oct. 84.

⁵ Пак там.

прецизира прилагането на тези принципи за Третия свят. Проследява се естественият механизъм на модерната икономика, който води света към задълбочаване на диференциацията в жизненото равнище, към разширяване на социалните конфликти. Конкурентната игра увеличава богатството на богатите и тяхното могъщество, но в същото време задълбочава мизерията на бедните, се казва в енцикликата. Затова програмите за развитие трябва да се установяват: **на национално равнище** с оглед нарастване на производството, по-равномерно разпределение на богатата и издигане културата и морала на хората; **на международно равнище** – да се постигне по-голяма ефикасност на помощта, която богатите държави отпускат на бедните, чрез създаването на световен фонд, поддържан за сметка на военните разходи. Лекарството е размяната да благоприятства продуктивните първични отрасли, а международните конвенции да регулират цените за подкрепа на зараждащи се индустрии. По този начин се цели да се свържат посочените принципи с големите световни проблеми.

Изразителите на християнския идеал са **против либерализма**, който признава йерархията на платежоспособността, **против марксизма**, който подчинява човека на колективността, и **против индивидуализма**, който търси максимизиране на удовлетворението, без да се съобразява с общото благо. Човекът се разглежда като представител на много социални общности, имайки по отношение на тях както права, така и задължения. След Втория ватикански събор под влияние на произведението на папа Йоан Павел II „Човек и действие“ се забелязват значителни изменения в социално-политическата линия на Ватикана. Те са насочени към утвърждаване на солидарността и християнския принцип на любов към ближния, на нуждата от социален мир, деполитизирането на религията.

Християн-социалната доктрина отделя специално място на **персонализма**. Като философско течение той се застъпва за икономика в служба на човешката личност като върховна ценност. Видни представители на персонализма са **А. Дандийо**, развил тези идеи в „**Необходимата революция**“, и **Ем. Муние** с книгата си „**Манифест в служба на персонализма**“ (1936г.). Те издигат социалните задачи над печалбата, личната отговорност над анонимния апарат и постепенното отхвърляне на капитализма, който не зачита достойнството на човека нито като производител, нито като консуматор. Така персоналистката цивилизация се издига отвъд залязващия буржоазен индивидуализъм, отвъд фашизма и тоталитарния комунизъм. Тя се опира върху комплекса **личност – общество**, където обществото е функция на личностите от които е изградено, но и личността може да се реализира напълно само в обществото. Тази доктрина, отразена в сп. „*Esprit*“ (Дух) се ангажира да анализира съвременните явления, търсейки позитивно решение на проблемите на съвременния свят. Тя упражнява дълбоко влияние върху социалните и християнските среди, което проличава от множеството младежки и студентски движения – обявили се в защита на издигнатите принципи. Сред тези движения се нарежда Християнският синдикализъм (Френска конфедерация на работниците – християни), според който реформите в социалните структури, в т.ч. и в режима на собственост, в организацията на производството, в социалния контрол над развитието на икономиката са крайно необходими.

Според **Муние** например духовността е субстанция на личността, а тя е духовно същество, висша и независима реалност.⁶ Затова общественят прогрес се свежда до непрекъснатото развитие на “Аз-а”, а историята не е нищо друго, освен самореализация на личността, която открива в себе си най-дълбоките източници на прогреса. Критикува се западната действителност и псевдохуманизмът, нещо повече, търси се общото между тези и марксистическите социално-икономически възгледи. Персоналистите се стремят “да посадят семената на новата цивилизация” във “всички органи на старата цивилизация” главно **посредством духовното самоусъвършенстване на личността чрез възпитанието и религията.**

Основните изводи, които могат да се направят за социалкатолическото учение, се свеждат до следното:

- Католическата църква изхожда от божествения произход на човека, за да представи обществото като едно голямо семейство без социални и класови антагонистични проблеми. Тя поддържа глобалната идея, че цялото човечество трябва да образува едно общество със специфична обща цел – “за да потърсим подходящ начин и по-резултатно да постигнем универсалното благо, необходимо е вече общността на народите да си изработи един организационен ред, който да отговаря на съвременните задачи, с особено внимание към ония райони и области, където още непоносимо страдат от лишенията.”⁷
- Единственият начин за разрешаване на социалните напрежения е пълноценната изява на естествения порядък неговия божествен произход. Той предполага, че хората по природа са братя, а различните класи трябва да се стремят към общото благо, което се използва, за да се изразят общите интереси на всички членове на обществото.
- Социалната доктрина на католическата църква цели да спомогне за разрешаване на противоречието между труда и капитала, отразяващи се върху отношенията между работници и работодатели, между безработните и останалите членове на обществото, между членовете на семейството и т.н.
- Независимо че католическата църква взема отношение по актулните проблеми на нашето съвремие, тя изхожда от установените принципи още от края на XIX в. въпреки разликите в мненията на отделните църковни ръководители. Този консерватизъм обаче не трябва да се третира негативно. Напротив, това е начинът за пренасяне на традициите от поколение на поколение и за спазване на основните християнски ценности.
- Безспорно е, че съвременната католическа доктрина носи теологичен характер, но в същото време насочва вниманието на отделната личност и на различните институции към исконните християнски ценности и към справедливо и отговорно хармонично

⁶ Mounier, E. Manifeste ou service du personnalisme. Paris, 1936, p. 63.

⁷ Gaudium et Spes, 1984.

развиващо се общество. Църквата изработва общите принципи за изграждането на това общество и се обръща с апел към учените: "Разкрийте ни по какви пътища човечеството може да стигне до истинско човешко общество, изградено на по-братски живот и на принадлежността един на друг посредством взаимната помощ и по-дълбокото устремление."⁸

Социал-протестантство

Реформацията през XVI и XVII в. е едно от най-значимите световни събития. Това е опит да се противопостави една част от християнството на всеобхватната власт на папата и католическата църква. В **Германия** реформаторството започва с борбата на **Мартин Лутер** (1483-1546) против католическото духовенство и опита на **Лъв Х** (1513-1521) да събира средства за обновяване на храма "Св. Петър" в Рим. Известни са неговите 95 тезиса, в които подлага на критика спекулативната търговия с индулгенциите. През 1520г. Лутер публикува "Към християнските благородници от немско потекло относно изправлението на християнската общност", в което е подложен на остра критика разгулният живот на папата и неговите наместници. "Сега там се шири такова купуване, продаване, заменяне, трампене, търчене, лъжение, мамене, грабене, обиране, големеене, разврат, подлост и всяческо богопрезрение, че и антихристът не е в състояние да управлява по-порочно..."⁹ Протестанството се разпространява на север в германските земи, в Швейцария, преминава в държавите на Скандинавия и оттам в Англия.

Съвременното социалпротестантство е по-диференцирано от социал-католицизма. В критиката си на общественно-икономическите процеси то стига още по-близо до идеи, характерни по-късно за социализма. Някои от неговите представители се обявяват за освобождаване от частната собственост, защитават класовата борба и колективистичните решения. Преобладаващата част от привържениците на това течение са за **либерален социализъм на кооперативна основа**.

В Германия с напредъка на индустриалния капитализъм и нарастването на диференциацията в доходите **Р. Тод** започва да проповядва идеи много близки до държавния социализъм, като се опитва да изгради алианс със социалдемократията, насочвайки я към морала в икономическия живот.

В Англия това религиозно течение възниква още през XIX век и развива идеите си в сп. "Християнски социализъм". То цели да християнизира работническите маси, пропагандира образуването на работнически асоциации и потребителски кооперации, както реформиране на поземлената собственост. Негови лидери са **К. Харди**, **Р. МакДоналд** и др.

Във Франция движението "Вяра и живот" се насочва към социал-протестанството. Негов най-виден изразител е **Шарл Жид**, който излага принципите си в Безансонската декларация от 1910г. В нея се отхвърля организацията на обществото, основана на егоизма и конкуренцията, и се

⁸ Populorum Progressio, 1984.

⁹ Лутер, М., Т. Мюнцер. Велики оратори. С., 1984, с. 239.

възхвалява един нов ред на кооперативна основа, който изменя отношенията между капитала и труда чрез трансформиране на частната в колективна собственост и замяна на конкуренцията с режим на солидарност. Социалистическата идея се изразява и от Съюза на християн-социалистите, основан през 1908г. от Р. Бивил и П. Паси. Те се обявяват против подкрепата на капитала от страна на църквата и поддържат идеята за класова борба.

След Първата световна война се засилва влиянието на социал-протестанството, което поддържа частната собственост, съществуващата класова структура, но остро критикува банковата и индустриалната организация. То се обявява за **социален контрол върху частната собственост, за етатизация на банките, за преобразуване на големите предприятия и преразпределение на печалбата между работниците**. В Германия дори се прави опит да се обединят протестанството и социализмът като се създава "Лига на религиозните социалисти", според която социализмът е "масова религия на бъдещето". В САЩ през 1932г. се изработва Социално кредо от Федералния съвет на църквите, където се поставя въпросът за основите на капиталистическата система. В него се заклеят аморалните спекулации и егоистичната печалба и се защитава идеята за дирижирана икономика, за контрол върху кредита и паричната система и развитие на кооперативизма. Представител на тези идеи е **М. Р. Нибур**, според когото светът се намира пред исторически завой, където дебне смъртта на капиталистическата цивилизация и мъчителното раждане на новата епоха.

След 1945г. новите икономически тенденции в протестантската църква още повече се засилват. Във Великобритания те са представени от **д-р Олдхам**, а във Франция – от **Ж. Елюл**. Отново се акцентира върху нарастващата роля на държавата, която, съблюдавайки естествения ред, трябва да уважава, а не да потиска човека чрез тоталитарна система. Предприятията могат да останат частни, доколкото дейността им не засяга колективистичните интереси и не поражда колизии между труда и капитала. Тя трябва да охранява свободите. В този смисъл целта на икономическото развитие не е "общество на благосъстоянието", а такава социално-икономическа система, която се основава върху колективната отговорност. Те отхвърлят онаследяването като възможност за нарастване на богатството.

След 1964г. се появява още по-радикална тенденция в протестантската икономическа мисъл, и намира израз на конференциите в Женева през 1966г. и в Упсала през 1968г. Тук отново се застъпва идеята, че всички страни са еднакво отговорни за световното икономическо развитие. Бедните държави трябва да участват в извличане на полза от международната размяна в рамките на регионалното коопериране. Движението "Революционно християнство" отива още по-далеч, като застава зад идеята, че развитието е възможно само чрез революционно разрушаване на империализма и установяване в развиващите се страни на социалистическа икономика в кубински стил. Тази идея се подкрепя и от Протестантската федерация във Франция, която прокламира, че съвременното общество е неспособно в своята сегашна реалност и се нуждае от твърдо реформиране.¹⁰

¹⁰ Lajugie, J. Les doctrines économiques, PUF, 12-e editions, 1976.

Надигането на религиозния фундаментализъм през последните години на отминалото столетие е като социален вулкан. Това се дължи на обстоятелството, че тези, които губят икономически, са в неведение как да се противопоставят на икономическата несигурност и се оттеглят в религиозния фундаментализъм. Това са периоди на "накъсано равновесие", както ги нарича Л. Търоу,¹¹ на разширена несигурност, никой не знае какво трябва да прави отделният човек, за да успее, не се знае какво е морално или аморално. Някои проповедници (Пат Робинсън) виждат в сегашните светски събития нов световен ред на човешката раса под господството на Луцифер и неговите последователи. Разклащането и забавянето на общественото развитие създава огромна социална пропаст между хората и те все по-често искат връщане на древните ценности. И тъй като старите модели на социално поведение не работят, а новите все още не са отработени, то идва ред на църквата с нейните схващания за благоденствие и оцеляване на хората. Прав е Л. Търоу, като твърди, че "без външен съперник, без доминираща идеология, която да бъде разпространявана или защитавана, и без доминираща сила нациите-държави отиват към конфронтация със своите съседи".¹² Без убедителна визия за по-добро бъдеще ще се възцари социална и икономическа парализа. Затова е необходимо изготвянето на програма, която да обедини усилията както на държавата, така и на църквата за просперитата на обществото.

Православието

За разлика от католическата църква православието се характеризира с множество църкви, които образуват едно семейство, защото имат едно и също вероизповедание, едни и същи тайнства и богослужения, едни и същи канони, които регулират техния организационен живот. **Различието е етническо, но не и верско.** Основното достойнство е стимулирането на народностния елемент.

Вече стана дума за отделянето на православието като самостоятелно направление на християнството след 1054г. Двата опита за сближаване между Изтока и Запада – през 1274г. с Лионската уния и през 1440г. с Флорентинската уния, още повече задълбочават отчуждаването между двете течения в християнството. След падането на Константинопол през 1453г. църковната и държавната власт запазват хармонията и единодействието помежду си. Нещо повече, с появата на българската, руската и сръбската национални църкви етническият елемент се засилва. Днес действат 18 източноправославни църкви, от които 14 автокефални и 4 автономни (Автокефалната църква е майката, а автономната е нейна дъщеря). Те са разделени по географски и етнически принцип, докато във верово отношение напълно се покриват с вероизповедта в древната църква. Всички православни църкви признават вселенския патриарх за пръв между първите по чест, но не и по власт. При покръстването на българите по времето на княз Борис I (852–889) е учредена автономна българска архиепископия (870), а след 919г. тя е обявена за автокефална. След много перипети, едва през

¹¹ Търоу, Л. Бъдещето на капитализма, София, 1996, с. 348.

¹² Пак там, с. 360.

1953г. при пловдивския митрополит Кирил, тя възвръща патриаршеството си и Кирил е избран за български патриарх.

Православието възприема основните християнски ценности, както и отношението към светската власт. Както своя учител Христос, светите апостоли и техните ученици не създават програми за социално устройство на живота, но оценяват човека с много високи критерии. Те проповядват христовото учение и се борят срещу неправдата. Православието възприема **труда** като целесъобразна дейност, създаваща необходимите и полезните за живота на хората блага, която **е право и задължение на всеки трудоспособен човек**. Ето как се обръща към общността св. ап. Павел, за да изрази отношението си към труда: "Усърдно да се стараете да живеете тихо, да си гледате работата и със собствените си ръце да работите, както ви заповядахме, за да се държите благоприлично към външните и да нямате нужда от никого" (1 Сол. 4:1). Трудът е почитено дело, затова по-нататък св. ап. Павел продължава: "Заповядахме ви също, братя, в името на Господа нашего Иисуса Христа, да страните от всеки брат, който постъпва безчинно, а не по преданието, що е получил от нас. Сами знаете как трябва да подражавате нам, защото ние не безчинствахме при вас, нито у някого ядохме хляб даром, а работехме с труд и мъка деня и нощя, за да не отегчим никого от вас" (2 Сол.3:7).

- Трудът прави човека независим и в същото време с излишъка позволява да се помага на ближния. Заетият с труд създава полезни блага за себе си и за останалите от общността, докато безделието ражда пороци. Той е социален фактор за създаване на общото благо. От една страна, е свързан с **необходимостта, усилието и страданието**, както се изразява **Д. Рикардо**, а от друга, **поражда чувство на удовлетвореност и определя границите на свободата**. Той е благословен, когато неговите блага са от полза роду, и е критикуван, когато чрез определени действия се засяга честта и достойнството на хората или се застрашава техният живот.
- **Трудът е създателят на собствеността**. Затова отношението към труда се пренася и върху **частната собственост**. Православната църква проповядва разбиране и уважение към трудовата частна собственост. Според нея придобитото благодарение на алчността или с небрежда богатство е грешно. Тази библейска теза се основава на разбирането, че Бог е творецът на света, поради което той е господарят и собственикът на всички блага. "Господня е земята и онова, що я изпълня, вселената и всичко, що живее в нея" (Пс. 23:1).

Отношението на новозаветните творци, както и дискусиата по проблемите за собствеността и етиката в пазарното стопанство са изложени подробно от **проф. Г. Пашев, проф. М. Олесницкий, св. Теофан, проф. Д. Киров**.¹³ Проф. **Д. Киров** споделя виждането, че "абсолютното право на собственост върху света в неговата действителна пълнота принадлежи на Бога като творец, изкупител, осветител и промислител. Именно този аспект

¹³ Киров, Д. Богословие на обществения живот, С., "Манта принт", 2003.

повлиява основното отношение на Новия завет към собствеността, благата и разпределението им между хората. Тъй като Бог е собственик на всичко, човек може да бъде ползвател на света и на неговите блага, и то според разположението на истинския собственик.”¹⁴

- Православната църква споделя гледната точка на християнското учение за **приблизително имотно изравняване между хората**. “Ако някои има усърдие, той е угоден по това, каквото има, а не по това, каквото няма. Не че искам да бъде на другите леко, а вам тежко, но за изравнение: сегашният ваш излишък да допълня техния недостиг, за да послужи и техният излишък при вашия недостиг, та да има равенство” (2 Кор. 8:12-15). Тя не се противопоставя на богатството, стига да се богатеете с добри дела, с честен труд, без да се заграбва чужда собственост. В този дух православната църква смята, че когато отделни хора успеят правилно да се разпореждат с богатството си според Божия план, когато изпълняват своите обществени задължения, те ще бъдат приети в Божието царство. В същото време е широко популярна християнската мисъл, че “по-лесно е камила да мине през иглени уши, нежели богат да влезе в царството Божие” (Лука 18:25).
- Православната църква има еднакво отношение към собствеността както на материалните, така и на духовните блага. Тя осъжда трупането на самоцелното богатство, независимо в каква форма се изразява. По този повод са изказани две противоположни схващания – едното защитава частната собственост и материалното и духовно богатство, а другото ги отрича. Непритежаването на богатство в неговата материална форма осигурява много свободно време за размисъл, за молитва, за самовглъбяване и общуване с Бога. Когато това богатство е несподелено и самоцелно, то също като материалното изкушава човека. Затова православната църква съветва да се прелива богатството в ръцете на нуждаещите се, да ги нахраним както с хляб, така и с божественото слово. От казаното следва, че Православието има разширителна концепция за богатството, защото го представя като съвкупност както от материални, така и от духовни блага.
- Съвсем друго е виждането за делението на хората на **бедни и богати**. То не се свързва с притежанието на богатството в неговите материални и духовни измерения, а с отношението на хората към Бога. Затова бедни са тези, които не притежават материални блага и се надяват повече на Бога, поради което са облажавани от Спасителя като бъдещи жители на Божието царство. Тяхното богатство е надеждата им. Алчността и стремежът към богатство са разрушителни и затова са осъдителни, поради което Спасителят желае и напътства човеците да се освободят от изкушенията на този земен свят. Това показва, че по принцип православната църква не е против самото богатство като такова, а

¹⁴ Пак там, с. 145.

се противопоставя на нечестните средства за неговото придобиване и неправилното му използване. Ето какво пише проф. Д. Киров за богатството: „Богат е този, който се задоволява с това, което има, а не този, който събира богатство и неограничено задоволява нуждите си. Също беден е този, който има много незадоволени желания, а не този, който не богатеет или не удовлетворява всичките си страсти.“¹⁵

- В днешно време не само учените, но и църквата търсят аргументи против „масовото общество“, девалвацията на човешките ценности, грубия материализъм. Чрез идеите в най-популярните религиозни течения се опитваме да открийм някои фундаментални съвети за нашите съвременници и държавници.
- Църквата не **отрича държавата**. Тя е за ред, свобода и отговорност, справедливост и сътрудничество, за **изграждане на общество с човешко лице**.

2. Християнските ценности – фундамент на социално-икономическия модел на обществото

XXI в. се определя като век на надеждата, толерантността и вярата, дошъл да замени века на разума и индустриалната революция. Това е век на динамично променящ се свят, който **налага по-активна стратегическа роля на държавата и намеса на църквата в живота на обществото**. Общественият напредък не се гради на рязкото им противопоставяне (по принципа „или“–„или“), а на тяхното взаимодействие.

XX в. беше белязан със **стремежите на човека да се освободи от пасивното подчиняване на природата**. Това е качествен скок, който възвисява физическото съществуване и принизява духовното измерване. По този повод **Збигнев Бжежински** отбелязва: „... усилието да се постигне тотален контрол всъщност създава машина на самоонищожение, която руши социалните ценности и опустошава физическата среда по такъв начин и до такава степен, че в определен момент трябва да настъпи рухването на системата.“¹⁶

Успоредно с индустриалното развитие на все по-неспокойното човечество се предлагат доктрини, които възприемат живота на човека предимно като духовно преживяване, основаващо се на правила и принципи, запазващи своята валидност от няколко хилядолетия. Обществено-икономическото развитие се базира обаче както на **ефективността**, така и на **етичността** (в т.ч. религиозната етичност). То се основава както на **пазарни**, така и на **непазарни принципи**, което доказва обективната необходимост от единство и взаимна обусловеност помежду им.

Каква е ролята на религията за икономическото развитие? Съществува ли взаимозависимост и взаимна обусловеност помежду им? Дали е налице еднопосочност или съществува противопоставяне между „дух и материя“ в условията на глобализацията се свят? Как се съвместяват традиционните

¹⁵ Киров, Д. Цит. съч, с. 154.

¹⁶ Бжежински. Зб. Извън контрол, глобален безпорядък в навечерието на XXI век. С., Обсидиан, 1994, с. 49.

християнски ценности с новите отговорности, до колко трябва да се препотвърдят и преосмислят, за да отговорят на новите изисквания? Това са въпросите, на които се опитваме да дадем отговор във втората част на студията.

Исторически и религиозни предпоставки за появата на християн-социалния икономически модел

В бързо променящите се индустриални и постиндустриални общества растат **информацията, прагматизмът и демокрацията**. Триумфът на науката и технико-икономическия прогрес повишава мощта на човека в борбата с природата, разширява свободата му и повишава значимостта на неговото “аз”. Едновременно с тези положителни страни от индустриалното развитие в условията на пазарно стопанство започват да доминират ценности, които са преимуществено консумативно ориентирани. “Консуматорите – определящата характеристика на нашата епоха – никога не ги помнят”, казва Л. Търоу.¹⁷ Това се отнася както за времето на безграничната конкурентна свобода, така и за елиминирането на конкуренцията при централно управляваните стопанства. Ето защо опитът да се изгради социално пазарно стопанство като алтернатива на свободното и на централно управляваните стопанства показва стремежи да се съедини свободната конкуренция със социалната безопасност. Той цели да се гарантира посредством рамковото законодателство както предимството на пазара, така и социалната справедливост, даваща достойно условия за живот за всички, вкл. и на тези, които не могат да участват в конкурентното съревнование. Бащите на тази концепция **Л. Ерхард, А. Мюлер – Армак, В. Рьопке** и др. не са богослови, но са евангелизирани християни, които представят християнското наследство, макар и малко различаващо се от гледната точка на християнската църква.

Още в средата на XXв. в католическата църква като цяло и в евангелската църква в Германия се появяват официални концепции за социалното пазарно стопанство. То се третира като икономически ред, който съответства на логиката на християнското учение и може да бъде поддържан, изхождайки от перспективите на християнските задачи. Католическата църква приема тази концепция и тя намира израз в енцикликата „*Centesimus Annus*” от 1.05.1991г. В нея папа Йоан Павел II говори за ролята на пазара, печалбата, предприемачеството и държавата в съответствие с концепцията за социално пазарно стопанство. Евангелската църква също поддържа тази концепция в обръщението “Общо благо и лична полза. Икономическото действие в отговорност пред бъдещето”. В тези църковни документи се признава, че достойните условия за живот зависят както от **индивидуалното поведение и добродетелност**, така и от **обществената структура**. В този смисъл християнското учение се **вписва в нея**.

Реалната практика в индустриално развитите държави е твърде далеч от идеята за социално пазарно стопанство. Какво се наблюдава днес в тях? В развитите, богати и демократични общества, представяни като “общества на

¹⁷ Търоу, Л. Изграждане на благосъстояние (Новите правила за хората, компаниите и нациите в икономиката, основаваща се на познанието), С., 2000, с. 352.

благоденствието”, “доминиращо място заема корнукопичната позволителност, която започва да определя както съдържанието, така и целите на индивидуалното съществуване”.¹⁸ За разлика от социалното пазарно стопанство, тук заработват такива схеми за забогатяване, които отхвърлят всякакви морални ограничения. Възниква широко многообразие от неочаквани и несъществуващи до този момент на историческо развитие проблеми. Високо индустриализираното стопанство разрешава задоволяване на всички желания, някои от които са далеч от критериите за морална преценка. Дали законно или не, човек се чувства в правото си да има нещата, които пожелае, независимо дали ги заслужава. Така **себезадоволяването** се издига в норма, която преувеличава значението на материалните пред духовните блага.

Като цяло ценностите, прокламирани от медиите, спомагащи за социализиране и възпитание на младото поколение, **възвеличават себезадоволяването**. Като се вземе предвид фактът, че съвременните средства за комуникация изместват семейството, църквата, училището, не е за учудване бързото разпространение на насилието, сексуалната разпуснатост, наркоманията и други негативизми. Ненаситният потребител и непрекъснатото нарастване на търсенето превръщат човека в “**развлекателен тип**”, а обществото в **потребителско**. В социалната енциклика по повод стогодишнината на „*Rerum Novarum*” папа Йоан Павел II пише: “Не е грешно да се живее по-добър живот; грешен е онзи стил на живот, за който се предполага, че е по-добър тогава, когато е насочен към “притежаване” вместо към “съществуване”, и в който повече се желае не за да съществуваш повече, а да прекараш живота си в развлечение *като цел сама по себе си*.”¹⁹ Това доказва, че индустриалната цивилизация навлиза в кризисен период, който засилва **неопределеността** и подкопава поддържането на някои от ключовите опори за развитието на социалното пазарно стопанство. Както твърди З. Бауман, неопределеността присъства на дълбочина и ширина в живота на нашите съвременници. “Очаква ни голяма гъвкавост, голяма рискованост и голяма уязвимост”,²⁰ тъй като нормите и ограниченията изчезват едва ли не вълшебно.

Свободата на отделната личност, въпреки че встъпва в непримиримост с неопределеността, **сама я предизвика**. За тези, които се намират на **властово-финансовата обществена стълба, неопределеността им дава предимство** пред останалите. **Хората със средни доходи са потенциалните жертви на неопределеността, докато бедните фактически нямат достъп до нея**. Те нямат достъп и до свободата и се възприемат като “отпаднали от играта”, защото не изпитват нито хазарт, нито напрежение, още по-малко – надежда за промяна. Защо се получава така? Човекът е такова загадъчно творение, създадено така, че неговата двумерна природа се нуждае от творчески акт – неговото съзнание, възприемайки или познавайки света, го преобразува, го твори. В същото време не само като телесно, а и като духовно същество човек принадлежи и на друг, невидим, висш свят.

¹⁸ Бжежински, Зб. Цит. съч., с. 75.

¹⁹ Йоан Павел II. Editio “*Novissima verba*”. Universitas – Burgas, 1992.

²⁰ Бауман, З. Индивидуализированное общество, Пер. с англ. Под ред. В. Л. Иноземцева. М., Логос, 2002, с.390.

Точно заради своята двумерност човек е ограничен в своите възможности и съвсем не е всемогъщ. Вместо към **могъщество**, той трябва да се стреми към **усъвършенстване**. В центъра на ценностната му система трябва да стои нуждата от **самоограничение вместо от себезадоволяване**.

Неопределеността и проблемите, които я съпровождат, водят до **религиозно оживление**, до засилване на религиозната вяра и укрепване на религиозното съзнание. Нещо повече, функционирането на социума в индустриалното и в постиндустриалното общество е немислимо без моралните устои на религията. Злото в света обикновено идва от човека като съзнателно същество. „Дяволът си играе с нас, когато ние мислим и действаме неточно“, казва народът. Лъжливото съзнание може да се предотврати само чрез одухотвореното мислене, в съответствие с моралните закони. Само чрез вярата в християнските ценности човек се предпазва от въплъщение на кошмарите, рожба на лъжливото му съзнание. Оттук идва необходимостта да се съблюдават основните принципи за състрадание, справедливост, любов и др., отразени в библейските притчи, с надеждата да намерят практическа приложимост в процеса на изграждане на хуманистична икономика. Ако обществото успее да преодолее стихийността от възникващите цивилизационни и други антагонизми, то в него ще се възкресят архаичните по своята природа отношения на господство – подчинение, угнетение, дехуманизация на социалността, самоизолираност на индивида.

Индустриализацията и постиндустриализацията на обществото водят до неестествено **разлагане цялостта на човека**. С индустриализацията и урбанизацията на обществото на преден план излиза **икономическият човек**, т.е. откъснатият от природата и от общината. **Индивидуализацията, самомнението на разума** се превръщат в основна човешка характеристика. Това за сетен път доказва, че днешната епоха има нужда да се свърже както с мощната западна цивилизация, така и с нейните християнски корени, с абсолютните ценности. Това не е само необходимо, но и закономерно.

На фона на материално-техническия и икономическия прогрес, ликвидирането на бедността и социалната несправедливост се превръща в основна задача на развитите държави. От една страна научно-технически прогрес (НТП) създава изобилие от материални блага, а от друга, поляризира света на бедни и богати. Богатите стават все по-богати, а бедните – още по-бедни. НТП продължава да задълбочава това противоречие, тъй като се наблюдава обедняване на цели региони в света. Заедно с глада и мизерията растат безработицата, неграмотността, смъртността, съкращава се продължителността на живота. На противоположният полюс расте транснационалният капитал като се утвърждава т.нар. **„безконтролен глобален капитализъм“**.²¹ Така установеният пазарно измерим световен ред ражда несигурност както за настоящето, така и за бъдещето. Заедно с новите теории за „Култура на парите“ се издигат девизи като „Алчността е полезна“ и „Добре е да си алчен“, които изтласкват исконните християнски ценности, благодарение на които човечеството е оцеляло през вековете.

²¹ Бауман З., Цит. произведение, с. 55.

Социалното инженерство и другите клонове на науката дават основание да се смята, че могат да се решат въпросите, свързани с бедността и мизерията в изостаналите държави. Но, както казва Зб. Бжежински, **“като резултат пропастта за модерното човечество между повишени очаквания и действителни възможности вероятно никога не е била толкова голяма, колкото е днес”**.²²

Постмодерният свят, от една страна, създава благоприятни условия за живот и висока материална задоволеност, а от друга – поражда култ към материалното богатство, към потребителството като определение за добър живот. Упадъкът на семейството като основна клетка на обществото още повече допринася за разгръщане на духовната деградация, тъй като индивидът става по-податлив на различните модни увлечения. В същото време отварянето на границите и пазарите превърна развитите държави в **мозаечни общества** от различни народности, което безусловно се отразява върху ценностите на хората и върху тяхната **нарушена социална сплотеност**. Не случайно държави като Япония, които имат силно развито национално чувство за уникална идентичност и сплотеност, успяха да се наредят в предните редици на световната икономика. Това е **доказателство, че само материалната задоволеност без духовна целенасоченост не води до траен успех**.

Японският модел **възприема иновациите лесно**, като над самите промени се разстила покривалото на **традициите**. По този начин системата се обновява, без видимо да променя своите социални институции. Подобно модерно развитие наблюдаваме в Сингапур, Тайван и други източноазиатски държави, **без да е необходимо да позападняват**.

Две са основните представи за силата и значението на Запада като силно постиндустриален по отношение на другите цивилизации. **Първата** величае значението и пълното му господство, тъй като той е единственият, който храни дълбок интерес към другите цивилизации в различните региони на света. САЩ, Великобритания, Франция, Германия притежават и управляват международната банкова система, контролират всички стабилни валути, представляват основният потребител в света, осигуряват по-голямата част от крайния световен продукт, доминират на международните капиталови пазари и т.н. **Втората** представя упадъка на Запада, чийто дял в световната икономика намалява в сравнение с другите цивилизации. Този упадък се свързва с три главни характеристики: **това е бавен процес, с S-образна крива на развитие, където отделно лице или група, може да промени поведението на друго лице или друга група, благодарение на принуда или убеждение**.
Още през 30-те години **Н. Д. Кондратиев** предупреждава, че икономическата еволюция е двойка. От една страна, това е процес на нарастване и поглъщане на енергията и материала от природата, усложнявайки връзките и отношенията в икономическата система, а от друга – процес на съкращаване на енергийния потенциал на заобикалящия ни свят, усиливащ безпорядъка в неговата материална структура. Това означава, че икономическата еволюция **поражда опасност от самоунищожение на**

²² Бжежински, Зб. Цит. съч., с.117-118.

обществото, защото способства за образуването на неадекватна на него заобикаляща го природна среда.

Учените изследват и доказват наличието на тясна връзка между макроикономическата еволюция и християнските възгледи за развитието на икономиката. Християнската религия осъзнава, че хуманистично общество не се гради само с четене на пророците. Необходимо е да се издигне нейното значение над това на естествените науки, да се осъзнае, че целта на обществото не е да се установи господство над природата, **а господство над тези обществени сили и институции, които застрашават оцеляването на обществото и на човечеството като цяло.**

Изграждането на подходящ християн-социален модел трябва да преодолее задълбочаващата се пропаст между това, **което е необходимо, и това, което е възможно.** В него трябва да се заложи на волята и християнския дух на хората, виждащи перспективата и осъзнавайки какво конкретно може да се направи. Християн-социалният модел **е подчинен на развитието на човека.** Още при създаването си той изхожда от философията, че трябва да се намира в съответствие с потребностите на неотчуждения и битийно ориентирания индивид. Без да подхранва илюзии за все по-пълно задоволяване на постоянно растящите потребности на обществото, характерно за Homo consumens в обществата с растящо потребление, този модел се стреми към освобождаване на хората от паталогичното потребление. **Здравата икономика се нуждае от здрави хора, а те – от здравословно потребление.** В този аспект може да се допълни традиционната формула “производство заради потреблението” с формулата “производство заради разумното и здравословно потребление” или казано по друг начин – хуманизиране и придаване на човешко лице на общественото производство.

Християн-социалният модел предполага битийна ориентация на обществото, т.е. индивидите трябва активно да изпълняват икономическите и гражданските си функции и постепенно да се освобождават от притежателната си нагласа. Това би било възможно, когато настъпят промени както в отделната личност, така и в цялото общество, което ще замени бюрократичния с **хуманистичен начин на управление.**

Място и значение на християнските ценности за изграждане на християн-социалния икономически модел (ХСИМ)

Къде е място на християнските ценности и какво е тяхното значение за изграждането на християн-социалния модел на общественое-икономическото развитие?

Невинаги човек се обръща към религията само когато е в безизходица. Това може да доведе до разбирането, че при икономически спад и криза расте религиозността, докато по време на възход нараства бездуховността. Но само повърхностният анализ може да предизвика подобно заключение. Независимо от степента на развитие “едно общество, което не се ръководи от общосподелени абсолютни принципи и което вместо

това възнаграждава индивидуалното себезадоволяване, е общество, заплашено от разруха”.²³

Социално-икономическата и религиозната структура са неотделими една от друга. Когато религиозната система не съответства на преобладаващата социална практика, **тя е само идеология.** “Религиозната” ориентация често е била изкривявана в хода на развитието на всички религии в т.ч. и за християнската религия. Днес някои смятат, че християнството е повече идеология и по-малко религия. Ако е така, тогава защо хората не се отказват от християнската вяра?

Всеизвестно е, че у човека са застъпени **два принципа**: женско-майчинският, свързан с **милосърдието**, и мъжко-бащинският, свързан със **справедливостта**. Римокатолическата църква споделя идеята за тяхното **съчетаване**. Затова Дева Мария и църквата, папата, свещениците олицетворяват безусловната всеоправдаваща любов, обединена с бащинските елементи на строгата патриархална бюрокрация начело с папата като носител на властта и могъществото. Протестантството установява патриархалната форма на християнството, опиращо се на светската аристокрация и градската буржоазия. Според него трудът е единственият начин за спечелване на любов и одобрение. Както се вижда, подкрепя се мъжко-бащинският принцип, свързан със справедливостта.

Зад тези течения на християнската религия се появява една нова “индустриална религия”, която третира хората като слуги на икономиката и на машината. Тя също се придържа към мъжко-бащинския принцип и силно развива идеята за страх и подчинение пред могъщия мъжки авторитет. За нея свещени са трудът, собствеността, печалбата, властта. Тя способства за развитие на индивидуализма и свободата в съответствие с основните си принципи. По този начин християнството се превръща в строго патриархална религия.

Индустриалните общества, обществата на благоденствието предизвикват това изкривяване на християнската вяра. В индустриалния свят хората вярват, че Христос обича **вместо тях**. Вярата в него замества собствената им любов, или можем да кажем: Христос обича вместо нас, той е мъченик, той се раздава, споделя с ближния, а ние можем да следваме модела на древногръцкия езически герой, който покорява, принуждава и въпреки всичко, пак ще бъдем спасени.

По-нататъшното индустриализиране на обществото в условията на пазар видоизменя религията като “кибернетична религия”, при която **авторитарният характер се заменя с пазарен характер**. Човекът възприема себе си като стока и като продавач на тази стока, чиято стойност се свързва с разменната стойност, а не с потребителната стойност. С други думи, **един и същ принцип действа на пазара на личността и на стоковия пазар и той е свързан с удовлетворяване на търсенето.**

Личността губи своето Аз, характерно за хората от XIX в., тъй като то постепенно се изменя в съответствие с принципите на пазара, т.е. “Аз съм такъв, какъвто съм ви нужен”. Това показва, че хората постоянно променят своето Аз, приспособявайки се към пазарните изисквания. Те нямат свой

²³ Бжежински, 36. Цит. съч., с.117-118.

вътрешен център, губят чувството си за идентичност. Разгръщането на индустриалното и постиндустриалното развитие предизвиква криза на идентичността, защото хората се превръщат в безлични инструменти, чиято идентичност зависи от участието им в корпорацията. Хората придобиват пазарен характер и **се интересуват от престижа и комфорта**. Те имат силно развита мозъчна сфера, манипулативна интелигентност, свързана с постигане на практически цели. Но тези личности се превръщат в пазарни субекти, които елиминират чувствата си, не се тревожат нито за себе си, нито за другите, липсва им загрижеността. При тези субекти **настъпва разрыв между разума и сърцето**, те са отчуждени от труда си, от хората, от природата. Човекът се превръща от господар в роб на техниката. Определяйки индустриалния човек като "неосвободен и ограничен... застрашен да загуби хуманността си", **А. Швайцер** по-нататък добавя: "Общата воля изхвърли от употреба свободата на мисленето, тъй като индивидите се отказаха от правото си да мислят като свободни личности и подчиниха идеите си на своята принадлежност към една или друга общност... Веднъж отказали се да отстояваме независимостта на мислите, ние загубваме и вярата в истината. Другояче не може и да бъде. Духовният ни живот е дезорганизиран. Свръхорганизираността на обществените условия е равностойна на организирана безсмисленост."²⁴ **Швайцер призовава към съкращаване на производството, свръхпотреблението и разкоша**. Неговите мисли са удивително сходни с тези на **Буда, Екхарт, Маркс**. Всички те пледират за отказ от ориентацията към притежание, настояване за пълна независимост, религиозна вяра в бога, призив към социална активност и грижа за ближния, човешка солидарност. Подобни мисли развива и **Е. Ф. Шумахер** в книгата си "**Малкото е прекрасно**". Той твърди, че "икономиката като съдържание на живота е смъртоносна болест, защото неограниченият растеж не се вменя в ограничения свят".²⁵

В резултат от задълбочаващите се социални проблеми, породени от индустриалната и постиндустриалната система, в обществото се заражда **хуманистичен протест**. Протестират и консервативно, и либерално настроените хуманисти. Романтиците, които са консерватори в политическо отношение, издигат глас да се спре неудържимият "прогрес" на индустриалната система и **да се възстановят, макар и видоизменени, традиционните форми на социално устройство**. Левите радикални хуманисти смятат, че икономическото развитие не може да се спре и да се върне към по-ранни форми на обществено устройство. **Единственият път на спасение е да се върви напред и да се създаде ново общество, което ще освободи хората от отчуждението, от егоизма и алчността**.

Всичко това безусловно допринася за съживяване на религиозното съзнание. **Дж. Неисбит**,²⁶ известен американски учен в областта на социалната прогностика, казва, че "в началото на XXI в. се наблюдава нарастване на интереса към религията и оживление на много църкви по света...", което говори за религиозно възраждане през третото хилядолетие."

²⁴ Вж. Швайцер, А. Култура и етика. С., Наука и изкуство, 1990.

²⁵ Schumacher, E. F. Small is Beautiful. 1973.

²⁶ Naisbitt, J. and P. Aburdene. Ten Directions for the 1990 th. Megatrends. 2000. New York, 1990, p. 273.

До голяма степен това се дължи на кризата в рационализма, на развенчаването на култа към разума и стимулиране на ирационализма и на трансцендентните форми на познанието. Това издига ролята на вярата, която способства за укрепване на религиозното съзнание. Едно е ясно – **откъсването на проблемите за ефективност на икономиката от тези за етичност, в т.ч. християнска етичност, неминуемо заплашва това общество с разруха. Бездуховността на богатите ражда пороци, които не са по-малко опасни от пороците, предизвикани от бедността.**

Знае се, че вярващият човек приема определени неверифицирани истини, без да търси обективно тяхната истинност. Той открива в тях възможност да ги отстоява, независимо от това доколко рационално или псевдорационално ще му бъдат поднесени. В същото време вярващият човек приема разпространението им като призвание, като религиозен дълг, като благочестие. Когато отстояваните истини са свързани с опити да се кръстосат религии, налице е движение **назад**. Именно поради това християнството се смята за едно от най-значимите достижения на духовното израстване на човека – **то се свързва с идеята за онтологичната уникалност, свободата, нравствената отговорност, единството на човечеството, с вечните християнски догми за свобода, справедливост, равенство, сигурност, общност, благоденствие.**

В християнството, както и в последните слова на Спасителя пред неговите ученици се казва: "...вървете и проповядвайте Евангелието на всички твари. Който вярва и се кръсти, спасен ще бъде, а който не вярва, ще бъде осъден" (Марк 16: 15-16). От тези слова е видно, че християнската мисия не допуска компромиси в проповедта на Евангелието като единствено спасително откровение и **изисква трезво отношение към свободата на човешкия избор**. Тук става дума за ортодоксалното християнство, което трябва да отстоява основните закони на рационалното мислене и благочестието.

Дали тези закони се вписват в условията на глобалната икономика, където доминират свободният пазар и конкуренцията? Какво е съизмерването между тях и пазара? В координатната система на общественото развитие може да се проследи зависимостта между разпространението на християнската религия и икономическото развитие.

Зараждането на християнството в Европа започва от Римската империя по времето на Константин I Велики. От VI преди Христа до II в. след Христа езичниците в Северна Европа са покръстени от Бонифаций и други отци на църквата. От XII до XVI в. Европа се християнизира, църквата започва да налага спазването на християнските принципи при разпореждането със собствеността, определянето на цените, подпомагането на бедните. След XIII в. хуманистите на Ренесанса продължават линията на християнството. Късният Ренесанс обаче прави завой във възходящото развитие на християнството, което предизвиква израждане на разума в манипулативен интелект, а индивидуализмът се трансформира в егоизъм. През Средновековието акцентът пада върху духовните ценности, като се пренебрегват и дори отричат материалните. Историческият опит доказва, че това пренебрежение на материалните и фаворизиране на духовните ценности стои в основата на последвалите бурните революционни промени в

света. Утвърждаването на новите капиталистически отношения в обществото фаворизира материалните ценности, като по този начин налага бездуховността.

Тези полюсни колебания допринесят за разпад на бившата социалистическа система и ориентират народите от нея към пазарно стопанство и установяване на "безконтролен капитализъм" с трудно разрешими социални проблеми и разрушени ценности. **Това е обществена власт, попаднала в частни ръце.** Ако отделните индивиди искат да напреднат, това може да стане предимно въз основа на техните индивидуални начинания." Справедливо е да предположим, твърди Л. Търоу, че ако капитализмът не дава увеличаващи се заплати на мнозинството от участниците в него в период, когато общата икономическа баница става по-голяма, той няма да задържи задълго политическата привързаност на мнозинството от населението. По същия начин, ако демократическият политически процес не може да излекува онова, което предизвиква съществуването на подобна действителност в рамките на капитализма, най-накрая демокрацията също ще бъде дискредитирана."²⁷

Както отрицанието на материалния свят, така и неговото фетишизиране доказва, че не може да се разкъсва цялото, съставено от дух и материя. Това е една от съществените причини за търсене на изход в традиционните ценности, свързани с християнската религия. Не случайно се търсят онези ключови ценности, които са общи за различните етнически и религиозни общности. В забележителната си книга "Да имаш или да бъдеш" **Е. Фром**²⁸ изброява някои от най-важните качества, които трябва да притежава **новият човек в новото, хуманистично общество**: готовност за отказ от всички форми на притежание; чувство за сигурност, идентичност и увереност в себе си; осъзнаване на факта, че никой и нищо извън нас не може да придаде смисъл на нашия живот и че само пълната независимост и отказа от вещоманията могат да станат условие за плодотворна човеколюбива дейност; служба на хората, а не трупане на печалби и експлоатация и т.н. – все напътствия, свързани с ограничаване на притежателната форма на съществуване и увеличаване дела на битийната форма. По-целенасочени съвети в този смисъл Е. Фром дава в книгата си "Изкуството да бъдеш".²⁹ Тези ценности са заложени още в Аристотеловата концепция за колективната и ценностната ориентация на една общност, която едновременно е религиозна и политическа. В нея **отделният човек може да бъде свободен и равен спрямо другите. Той е свободен в рамката на общността, но не и спрямо цялата ориентация на обществото.** Колективната ориентация на обществото към ценностите гърците наричат **етос**. Когато отделният индивид се намира в съгласие с етоса, той действа морално, а когато взема решения срещу етоса на обществото, това не се приема за морално.

Християнството възприема свободата като основна и определяща ценност по съвършено нов начин. Това произтича от разбирането, **че човек като личност е непосредствено отговорен пред личностния Бог, от което**

²⁷ Търоу, Л. Бъдещето на капитализма. С, 1996, с. 402.

²⁸ Фром, Е. Да имаш или да бъдеш. ИК Кибее, 1996, с. 263-265.

²⁹ Фром, Е. Изкуството да бъдеш. ИК Кибее, 1997.

следва, че не е отговорен пред етоса на обществото. От тази нова позиция произтича, че човек е **способен, задължен и лично отговорен спрямо своето съществуване и смисъла за света.** Той трябва да се **ориентира и да води живот, съобразен с това.** За да се оформи като личност, човекът, както и преди, се нуждае от обществото, но не само чрез неговото посредничество. Неговото битие зависи от обществото, но същевременно е **автономно**, тъй като в своето непосредствено съществуване спрямо Бога **то е самостоятелно спрямо света.**

Християнската представа за свободата не отхвърля секуларизираната и светогледно неутралната държава, в която е налице правото за християнско формиране на живота в индивидуалната и обществената сфера. Нещо повече, това се възприема не само като право, но и като християнски дълг. Християнската представа за свободата не се възприема като свободата на джунглата, където силният изяжда слабия, или казано с езика на икономистите, голямото сдружение управлява отделния човек. Тя се възприема като **възможност на всеки гражданин да даде най-доброто от себе си и да реализира своите способности за действие и успех.** Потребностите на отделния човек трябва да се синхронизират с тези на общността. Това разбиране позволява да се поставят вярно **границите между отделния човек, държавата и обществото.**

Дали съхраняването на основните християнски ценности е дело на отделната личност и на обществените институции (църквата), и/или държавата трябва да е носител на свой собствен етос? При тоталитарната държава, която възприема човешката личност като подчинена на обществото, ценности като свобода, солидарност, справедливост, са в твърде стеснени граници за отделната личност.

Според християнството основните права и ценности, породени от християнската етика, трябва да се съхраняват както от отделната личност и обществените групи, така и от държавата. Това е изходна теза, залегнала в ХСИМ. Нещо повече, този модел създава **условията**, при които хората ще живеят, като се придържат към изискванията на основните християнски ценности. Тези условия ще освободят човека от лишенията, от обременяващите зависимости, от принудата, от всичко, което пречи той да води свободен живот. В този аспект ХСИМ отразява **материалните и социалните условия за реализация на свободата като основна християнска ценност.**

Класическият рационализъм възприема християнската идея за свободата на личността, като я доразвива, но в погрешна посока. Според него отделният човек е не само **автономен**, но и **самодостатъчен**. Това ще рече, че човек като личност е готов сам по себе си, независимо от обществото. Такова разбиране срещаме в трудовете на Томас Хобс³⁰, според когото изначално хората са съвсем завършени и абсолютно независими един от друг. Така те са живели в състояние на война на всички срещу всеки, докато не са създали изкуствено държавата и обществото. Следователно според Хобс **човешкото съжителство не е зададено от човешката**

³⁰ Цит. по Буххайм, Х. Между лявото и дясното. С., Фондация "К. Аденауер", 2001, №8, с. 41.

природа, а е изкуствен продукт, създаден въз основа на сключен договор.

Концепцията на класическия рационализъм е залегнала в основата на класическия либерализъм, където се тръгва от идеята, че отделният човек е абсолютно свободен поради факта на своето съществуване. Но тъй като не може да съществува сам в света, а живее със себеподобните си, то не може да се избегне създаването на една политическа и правна уредба. Правилата, предписанията и законите са своеобразно ограничение на неограничената от природата свобода за отделния човек. От това следва, че държавата трябва да се извинява на индивида за всяка мярка, нарушаваща неограничената от природата свобода. В този смисъл религията като ценностна и смислова ориентация трябва да бъде обявена за нещо лично.

Класическият либерализъм възприема свободата на другия като ограничение на собствената свобода. Вътре в своите граници всеки се опитва да максимизира своята свобода според собствените си възможности, като изисква от държавата да му се намесва колкото се може по-малко със своите предписания. В стремежа на държавата за равнопоставеност отделната личност вижда ограничаване на нейната вътрешна свобода.

Истината е, че само в съжителството със себеподобните човек може да се изгради като личност. Той е свободен, когато и другите са свободни. От една страна, свободата на другите е **граница за личната свобода на индивида**, но в същото време **е предпоставка за нея**. Затова човешката свобода може да бъде реализирана само като **обща свобода**. Тя е възможна, когато се изгради една институционална уредба, защото личната склонност към свобода ще е възможна само в социален план. Институционалната уредба не стеснява личната свобода, а благодарение на нея общата свобода е възможна в нейните рамки. **Следователно държавата не отнема свободата на индивида, а създава необходимите условия за нейното съществуване.** Човекът е автономен, но не е самодостатъчен. Затова свободата на другия не е само граница, но и предпоставка за собствената му свобода.

В ХСМ държавата се третира като необходимо условие за човешкото съществуване. В него се отделя специално внимание на **качествената характеристика на материалните условия на живот**. Това са преди всичко такива справедливи условия на живот, при които човек не само приема свободата да се възползва от тях, но и **сам е източник** на създаването им. Той е свободен, но и **отговорен** за това. ХСИМ разглежда обществото като такава органическа съвкупност от личности, на която са присъщи законите за унаследяването и пренасянето на информацията. Затова според нас не подлежи на дискусия идеята за пренасянето на християнските ценности и традиции от поколение на поколение. Нещо повече, те са фундаментът на ХСИМ.

Без политическа и правна уредба, която формира общата свобода, не може да има свобода като социална реалност. Свободата и редът са необходими, за да съществува справедливост в обществото. Защото свобода без ред се изражда в хаос, а ред без свобода води до насилие. Редът обаче не трябва да се разбира само като правов, а като ред в живота на едно общество. "Той може да бъде по-тясно или по-широко заложен – от

семейството до държавата – и да променя формата, но не и съдържанието си, т.е. съответната форма на човешкото общество се нуждае от признаване на общозадължителни правила на играта...” “Редът трябва да се разбира не като разпоредено състояние, а като хармония, опираща се на вътрешното равновесие. Хармонията в този смисъл не означава вечно щастие, а динамичен процес в рамките на свободно изборния обществен ред”³¹

Обща характеристика на ХСИМ

В пространството, което създават държавните закони, трябва да съществува **солидарност** по отношение на свободата. Тя премахва конкурентната борба на всички срещу всеки в името на свободата. Всеки е длъжен да използва своята свобода със съзнанието, че и другите ще искат същото. Затова човек не може да е свободен, ако другите не са. Премахва се обаче не изобщо конкуренцията, а тази конкуренция, която дава правото на силните и води до изостряне на класовата диференциация в обществото. Свободата и редът успешно съжителстват с **конкуренцията на постиженията**, както я нарича **Л. Ерхард** (С.-1047-8), защото гарантира свободата на договарянето и частната собственост без да ощетява свободата и частната собственост на другите. Свободата, редът и целесъобразната държавна намеса гарантират социалната справедливост при пазарни условия. Затова конкуренцията на постиженията се възприема като носеща и движеща сила на пазарноориентираното стопанство на ХСМ. Тя премахва предимствата, които не произтичат пряко от по-високите постижения, и поддържа желанието и стремежите за по-високи лични постижения, а икономическият напредък става полезен за всички хора. Това не означава, че ХСМ предлага реставрация на комунистическия принцип за **равенството**. Свободата за всеки и за всички предполага равенство на възможностите, а не на резултатите. Това означава, че всеки – независимо от своя доход, местоживее, социален произход, трябва да има еднакъв достъп до онези образователни институции, в които желае да се обучава и където може да разгърне своите заложби. Равните възможности на старта не означават равни резултати на финала, защото неравенството е биологично заложено. Но в едно общество, което успява да се освободи от лишенията и ненужните зависимости, човекът трябва да се вижда такъв, какъвто е – неравен, различен от останалите, самият себе си. Това означава, че ХСМ не претендира за премахване на социално-икономическите различия. Богати и бедни, силни и безсилни е имало и ще има, докато има хора на света. ХСМ има претенцията да създаде връзка, основаваща се на **солидарността, на партньорството** между хората. Това не задължава хората да се обичат непременно или да са алтруисти, но позволява безконфликтно да се разрешават възникващите противоречия.

Като разискваме въпроса за свободата, имаме предвид както свободата на собственост, на труд, така и на всички основни права на човека, такива каквито са в реалния живот. Според рационализма, за да познае истината, човек трябва да се откъсне от социалната и жизнената среда. Консерватизмът отрича този подход и предлага начин на мислене, който се

³¹ Узунов А. Социалното пазарно стопанство. Булвест, 2000, с. 56.

противопоставя на посочената обширна претенция за власт. Консервативното мислене се отнася както до пренасяне и съхраняване от поколение на поколение на наследството, така и до запазване на практическия разум. Консерваторите не са против напредъка, но се съмняват в "прогресивните" идеи на рационализма. Те критикуват рационалистическото осакатяване на разума и бягането от отговор на въпроса как рационалното ще овладее практическия живот на човека. Според консервативната мисъл действието в жизнения опит не е рационално изчислимо, а е свързано с инстинкта, с чувството, с интуицията. Всъщност, според нас едно такова твърдение е вярно и научнообосновано. Негов недостатък е, че не се обяснява нуждата освен от фундамент, който е изцяло подвластен на човека, и от положителните постижения на рационализма, свързани с изграждането на демократична конституционна държава.

Проблемите, с които трябва да се справя човек в личното си ежедневие, са предимно от социален характер. Той не иска да ги решава, като ги отделя от социалната им обусловеност, за да получи по абстрактен начин един точен резултат. Това препотвърждава правилността на консервативната идея. В същото време рационализмът и либерализмът дават тласък на развитието на свободата, на модерната конституционна държава, докато в това отношение консерватизмът не ги следва. Рационализмът възприема християнското понятие за свобода и обявява личностното битие на човека за принцип на устройство на държавата. Въпреки че тази идея не се синхронизира с разбирането за самодостатъчност и държавност, все пак рационализмът направи крачки напред. Модерната конституционна държава вече не е само формална система от ценностна и игрова ориентация. Тя е социална държава на социални личности. За да се изградят като личности, хората се нуждаят от своите близки, от социалното. Имат претенции да водят достоен човешки живот. Това означава, че интересите, които обосновават индивидуалността, са и колективни интереси, защото са възникнали заедно с човешкото съществуване в общността. В този смисъл на съжителстване помежду си **социалното и солидарното съвпадат**.

Държавата не задава само формалните правила за живота на обществото. Тя не оставя отделната личност да осъществява човешкия живот единствено по собствена инициатива и в зависимост само от своя потенциал. Социалната държава **създава формалните предпоставки**, но наред с това **тя споделя отговорността за осъществяването на свободата и благополучието на своите граждани**. Модерната социална държава трябва да следи как се прилагат свободата и правото в социално-икономическата практика. В условията на пазарно стопанство тази социална позиция е сродна с консерватизма, според който личността трябва да отговаря пред личностния Бог и затова в крайна сметка разчита на себе си в рамките на света. Оттук идваме до извода, че християнството и консерватизмът са принципно свързани с идеята за християн-социален модел на общественото развитие.

В християн-социалният модел **солидарността** се възприема като принцип на общността, като част от самореализацията на човека в нея. Това

е претенцията на гражданина за активно участие в общността, която трябва да се гарантира от правовия ред в държавата. Отделният човек е немислим без общността, но не се разтваря в нея. Ориентирането на човека към Бога не позволява пълното му претопяване в общността. Ето защо не може да се възприеме, че обществото е всичко, а индивидът е никой, както е от социал-национализма. Между общността и индивида съществува **взаимодействие**, при което човек се реализира в общността, но не изцяло, защото една част от него е свързана с неотменното му достойнство и противоречи на пълното му разтваряне в групата. Това разбиране се пренася и върху **отговорността**. Тя се отнася до отделния човек, който не може да я прехвърли върху групата. Същевременно солидарността е инструмент в ръцете на социално неоправданите и потиснатите, за да подобрят своето положение. Днес солидарността се възприема като задължение на силните и властимащите да се грижат за онези, които са с неравни възможности, които са болни, слаби, стари, недъгави. Солидарността се налага поради това, че не може да има пълно равенство на възможностите. Винаги ще има случаи, в които неравенството трябва да се коригира чрез намеса в резултатите, за да се достигне до едно по-късно равновесие. Създаването на еднакви възможности е непостижимо, докато коригирането на резултатите е възможно. Тук е мястото на държавата – тя трябва да се ограничи върху задачите, които отделният човек или обществените институции не могат да изпълнят сами. Самоограничаването на държавата, от една страна, не намалява границите на свободата на личността, а от друга, укрепва нейната дееспособност. Всяка едностранна концентрация на власт и монопол е нещо дестабилизиращо, което може да доведе до противопоставяне на интересите в свободното общество и до изчезване на свободата. Тоталитарната държава постигна синхронизиране на интересите, но ликвидира свободата на гражданите.

Държавата е хоризонтът на общността, където отделният човек вижда себе си. Тя трябва да се третира като по-висша форма за идентификация и като единственото възможно пространство за общото благо. Държавата е непосредствено свързана с идеята за солидарността и субсидиарността.

Солидарността е тясно преплетена със **субсидиарността**. Колкото и похвална да е солидарността, която предпазва всеки човек от нищетата и глада, се налага повелята за субсидиарността да се постави редом със солидарността. Общественият ред трябва да дава най-голямото пространство за свободата и индивидуалността.³² Според субсидиарността онова, което отделният човек може да постигне по собствена инициатива и със свои сили, не трябва да му се отнема и да се препраща към обществената дейност. Същото правило важи както за отделната личност, така и за по-малките общности. Онова, което тези общности могат да постигнат сами, не трябва да се запазва за по-големите и намиращите се над тях. Това е коренно различен принцип от принципа на социалистическата солидарност, изискваща пълно подчинение на индивида на колектива, при което се жертва индивидуалността на отделния човек, за да се постигне общата цел.

³² Пак там, с. 55.

Основната християнска ценност **свобода на личността** е тясно свързана с **равенството**. Това не е Аристотеловата теза за свобода и равенство спрямо другите, нито равенство при резултатите, а **равенство на възможностите**. Равенството означава равенство пред закона, еднакъв достъп и еднакво отношение към държавните институции, **еднакви възможности за социален живот, за развитие и избор**. За да се разграничат тези две позиции, е необходимо: **първо**, да се установят неравенствата между хората, които се отразяват върху неравенствата в различните възможности на отделния човек и за които той не може да е отговорен, и **второ**, да се установят неравенствата, които не дават еднакъв достъп на отделните хора до възможностите за упражняване на власт.

Свободата и равенството са неотменими ценности на християн-социалния модел. Равенството се възприема като инструмент за гарантиране на свободата на всички членове на обществото. В същото време между свобода и равенство съществува определено **напрежение**, което не може да бъде снето в полза на едно от двете, както и да се разглеждат като алтернативи – свобода или равенство, защото увеличават социалните проблеми в обществото.

Конфликтите не трябва да се подминават, нито да се разрешават в ущърб на една от двете ценности. Между тях **трябва да се търси баланс**, за постигането на който **няма универсален модел, но има създадени социални предпоставки**, целящи грижата към слабите и нуждаещите се посредством социалното преразпределение. Една социално-икономическа дейност с предпочитание и в полза на слабите е необходима както поради морални причини и от християнска солидарност, така и за да се гарантира и разшири свободното пространство на гражданите.

X

От разгледаните християнски ценности в пазарни условия става ясно, че свободата и конкуренцията, отговорността и редът трябва да образуват неделимо цяло, за да се хармонизира обществото. Тези ценности играят ролята, от една страна, на фундамент, а от друга – на имунна система за обществото. Без тях е застрашено както социалното здраве на отделната личност, така и на цялото социално образование. Динамично променящата се действителност обаче изисква такова изменение на тези ценности, което да не разрушава хармонията помежду им, а постоянно да възстановява нарушеното равновесие. В стопанския живот тези ценности налагат преориентация от модели на “благоденстваща” и “социално-правова държава” към **“икономика на доброто стопанисване”**,³³ изискваща разширяването и експанзията да се заменят с качествено развитие. Това предполага ново отношение към идеите за стопански растеж, по-голяма социална справедливост и равни възможности за отделната личност, което е сърцевина на християнската концепция за обществено-икономическото устройство. Основната идея може да се изрази лаконично така:

³³ Висман, М. Християндемократическата политика в един променящ се свят – отвъд марксизма и скования консерватизъм. – В: Между лявото и дясното, Фондация “К. Аденауер”, С., 2001, № 8, с. 38.

Икономическата и религиозната сфера на обществото трябва да бъдат подчинени на развитието на човека. Това изисква новото християн-социално общество да се изгради в съответствие с разумните потребности на хармонично ориентирания индивид.

ОТНОСНО РОЛЯТА НА ИНСТИТУЦИИТЕ ПРИ МОДЕРНИЗАЦИЯТА НА ИКОНОМИКАТА

Направен е опит да се осмисли проблема за общественоекономическата модернизация в светлината на интегрирането на институционалните фактори в неокласическата теория. Този подход в методологически план имплицитно предполага да се определи съвместното влияние на пазарната конкуренция и на институциите върху модернизиращите се общественоекономически системи. В контекста на опита, чиито носител са модернизираните икономики – по подобие на тези от западния свят^q е аргументирано пречатващото влияние на институциите от “колективистичната епоха” при осъществяването на дълбоката промяна у нас. Тя е насочена от “периферията”, основаваща се на изостаналото технологично равнище и на своя обществен колективизъм, като взаимно детерминирани явления, към формирането на среда, стимулираща изявата на индивидуалните потребности, обусловени от конкурентното развитие в глобалния свят.

JEL: B52, B25

Въведение

Промяната, която се извършва в българската икономика, както и в световен план, има голяма дълбочина. У нас тя няма да се осъществи бързо, защото трябва да изграждаме **едновременно** и пазарната среда с нейните институции и механизми, присъщи на индустриалната икономика, и масовото производство (задоволяващо на по-високо равнище стандартните потребности), а заедно с тях и новата икономика, основана на знанията, спонтанно насочвана към нов тип потребности.

Затова може да мислим, че модернизацията на икономическата система ще се прояви не само чрез:

- интегрирането ѝ в световните пазари;
- нейната маркетингизация и технологично обновяване;
- повишаването на производителността и ефективността ѝ – типично за индустриалния етап.

Модернизирането ще се прояви и чрез изграждането на нови институции, на ценности и интереси, стратифициращи обществото и в национален, и в глобален план. Или характерното за прехода, в който смятаме, че нашето общество може да намери мястото си, е, че движен от икономическите механизми на спонтанния пазарен ред, но “разположен” в

¹ Румен Лазаров е гл. ас. д-р в СА “Д. А. Ценов” – Свищов, тел: 0889694557, e-mail: asenradev48@abv.bg.

глобалната икономика, този преход неминуемо ще се изрази и в явления – ценности и потребности, представляващи неформални ограничения с непряк икономически характер, но с пряко влияние върху икономическия ред.

Теоретичната актуалност на проблема за икономическата модернизация се изразява не само в това, че той още не е заел основополагащото му се място в българската икономика. Този проблем е актуален и поради нуждата от нов теоретичен поглед към него. Такъв, чрез който е възможно да се анализира комплексното влияние на пазара и на институциите върху модернизиращата се икономика.

В тази студия вниманието косвено се фокусира върху въпроса, който стои пред всеки стопански субект – как западната цивилизация стана различна от другите общества и постигна сравнително високо материално благосъстояние?

Постиженията на западната пазарна икономика безспорно откриха нови възможности за развитие и в други области, в които определящи са въпросите за социалната справедливост, социалното равенство, устойчивото развитие, опазването на околната среда и др. Отговорите на тези въпроси са тясно свързани с причините за икономическите постижения и с техните корени, за да не бъдат прекъснати добрите възможности за бъдещите поколения.

Как Западът постигна това е достатъчно сложен проблем. Той заслужава отделно внимание, но пряко поражда друг също сложен въпрос – “В каква степен Западният подход на модернизиране на общественоекономическата система е адекватен на собствените ѝ ценности и на тези на другите общества? Как да се повиши материалното благосъстояние у нас, представено чрез възможностите да се избира и формира начинът за икономическа модернизация?” Или конкретно: обект на изследване са теоретическите постановки на Фридрих фон Хайек² за еволюцията, движещите сили и социалната роля на пазарната институция и тези на Дъглас Норт³ за функционалната зависимост на икономиката от развитието на институциите.

Предметът на тази разработка е ролята на институционалния фактор за модернизирането на икономиката в конкурентна среда. **Целта** е аналитично да се разкрият условията за **спонтанното протичане** на икономическата модернизация в западното общество, след което да се очертаят предпоставките ѝ в средата на нововъзникващите пазари.

Начинът за реализирането на тази цел е теоретичен анализ на условията за модернизация въз основа на концепциите за спонтанния ред и за институционалната промяна. Превърнати в системообразуващ (организиращ) елемент на един съвременен концептуален подход, интегриращ институционалния фактор в неокласическата теория, този начин

² Ф. А. фон Хайек е един от най-видните икономисти и социални философи, аргументиращ дълбоко проникателно идеите за свободния пазарен ред, Носител на Нобелова награда по икономика за 1974 година.

³ Д. Норт е между най-забележителните икономисти на XX век, изследващ икономическите структури, влиянието на институциите и на тяхната промяна върху функционирането на икономиката. Носител на Нобелова награда по икономика (съвместно с Р. Фогел) за 1993 год.

за реализиране на целта дава възможност за друг “прочит” на проблема за икономическата модернизация.

Във връзка с поставената цел най-общата задача е да се разкрие научната и практическата значимост на този проблем. **В по-конкретен план научните задачи са:**

1. Като се осмислят теоретичните възгледи на Хайек за знанието в ролята му на фактор за превръщането на конкуренцията в “откривателска процедура”, да се разкрие тяхната връзка с някои компоненти (като външни черти, прояви) на модернизацията, анализирани в контекста на концепцията за спонтанния ред.
2. Да се изследва и анализира в теоретически аспект генезисът на капитализма, като икономическа организация, в контекста на различни ценностни системи, доминирани от различни институционални норми – тези на Западното и на Източно-азиатското общество.
3. Върху основата на концептуализиран подход, интегриращ институционалния фактор в неокласическата теория, да се формират някои изводи за собственото ни развитие при постсоциалистическата трансформация.

За да схванем адекватно генезиса на икономическата модернизация, смятаме, че е нужен такъв подход, при който промяната се анализира и във връзка с досегашното ни развитие, и в глобален контекст. Затова в изследването прилагаме еволюционно-икономически подход при изучаването на природата, възникването и развитието на основната икономическа система – пазарно-организираната. **Съпоставянето** между нея – като израз на спонтанното развитие и централно-управляваната – като командвана чрез съзнателното формулиране и предпоставяне на целите пред нея, е методът, който имплицитно предполага да се идентифицира и оцени ролята на институциите в тези процеси.

Именно затова смятаме, че проблемът за модернизацията е необходимо да се разгледа и анализира при такъв теоретичен подход, който интегрира институционалните фактори в неокласическата теория. Чрез прилагането на този подход се стремим не само към паралелен анализ на реалностите чрез емпиричните факти, които ги илюстрират, но и към отговора на въпроса: Кои са възможните начини и средства за модернизиране и кои са условията за тяхното приложение?

Основната теза на студията е: модернизиращата се икономика е фактическа функция на институционалната среда, която е готова положително да реагира на индивидуалните инициативи за градивна промяна, за иновации и за приспособяването ѝ към тях. И обратно принципите на конкурентната пазарна среда са “детерминиращата сила”, спонтанно тласкаща обществото към институционална модернизация.

I. Конкурентната среда като детерминанта на модернизацията

В този аспект по-конкретните въпроси са: какви институции (според механизма на действието им) са необходими, за да се осигури нарастваща ефективност при функционирането на икономиката, основаваща се на развиване на индивидуалните запаси от знания и стимулиране на

приложението им в икономическата структура на обществото, за да се постига по-голяма ефективност; Какъв е механизмът на тяхното действие? Краткият отговор е: чрез взаимодействието на механизма на институциите и на конкуренцията.

Ще се опитаме да формулираме по-разширен отговор като най-напред представим механизма на конкуренцията, основавайки се на разбирането на Хайек за нея като "откривателска процедура", при която се използват знанията на максимален брой хора, участващи в размяната, но така че в крайна сметка институциите са стимулирани към промяна, трансформираща неопределеността, характерна за всяка сложна система, в пресметнат индивидуален риск.⁴

Въпреки че, както пише Хайек, от пръв поглед това са очевидни и безспорни неща, от тях произтичат някои интересни и не толкова очевидни следствия. "Първо: конкуренцията е ценност затова и само поради това, че резултатите от нея са непредсказуеми (бих допълнил – предварително неопределени, предварително неясни – бел. моя) и общо взето различни от тези, към които всеки съзнателно се стреми или би се стремял".⁵

Тази ценност може да се схване само ако резултатът от конкуренцията се сравни не отгоре надолу, т.е. като се сравняват поставените от някого цели с фактическите постижения. Пазарното функциониране изключва този вид сравнение – върху основата на низходяща йерархия, понеже както индивидуалните, така и фирмените потребности не са пряко определяни централно от някакви предварителни приоритети, базирани на единна икономическа ценностна скала.

Ценността на конкуренцията може да се схване само когато сравнението е между това, което фактически е постигнато с резултата, който би се получил при отсъствието ѝ. И по-нататък **макар и да допуснем**, че текущите резултати при отсъствието на конкуренция са добри за всички участници в икономическата дейност, **то не може да допуснем**, че те не са постигнати за сметка на несъобразяването с относителните цени на производствените фактори, в т. ч. и с корекции в техните доходи с оглед на различни частни интереси като, например, постигането на по-голяма социална справедливост и др.

Такава дълбоко същностна черта на конкуренцията логично насочва вниманието, при изучаването на общественно-икономическата модернизация, към начините за осъществяването ѝ.

На тази теоретична основа при решаването на въпроса за това кой метод на икономическо управление има основания да се прилага – например поради своята научност, трябва да се има предвид, че "в случаите, когато

⁴ Във връзка с това е нужно да се напомни следната мисъл на Хайек: "...всеки път, когато се обръщаме към конкуренцията ще е рационално оправдано основанието за това, че ние не знаем преди това фактите, определящи действията на конкурентите. Например, в спорта или по време на изпити – както впрочем и при разпределението на правителствени поръчки или при присъждането на премии за поезия – конкуренцията безспорно щеше да е лишена от всякакъв смисъл, ако от самото начало на нас би ни било известно кой е най-добрия. ...затова предлагам конкуренцията да се разгледа като процедура по откриването на такива факти, които без да се основаваме на нея, ще останат никому известни или в по-малка степен използвани." (Хайек, Фр., Конкуренция как процедура откривания, с. 1, www.rambler.ru).

⁵ Пак там, с. 1.

конкуренцията има смисъл, достоверността на теорията не е възможно да се провери емпирически”.⁶ То може да стане само чрез абстрактни (над-емпирични) модели, но изградени на основата на конкретни реални ситуации, в които фактите вече са известни. Но ако те са неизвестни, а също е неизвестно и това, което ще се разкрие, то конкуренцията е най-ефективният инструмент за разкриването на тези факти, които са независими от целите на организациите.

Верността на този логически извод е потвърден забележително от реалността в различните ѝ проявления. Затова обществата, развиващи се чрез механизма на конкуренцията, са по-успешни от останалите. В **практически аспект** страните с развита пазарна икономика доказват това. В **методологически аспект** е нужно да се припомни, че неокласическата теория не може да предскаже точните резултати от функционирането на пазара. Но тя може “да предвижда общата схема или абстрактните характеристики, формиращи спонтанния ред”.⁷

Смятаме за разбираемо, че западните държави с развита конкурентнопазарна икономика са формирали среда, която е подготвена **положително да реагира на индивидуалните инициативите за промени, за иновации и за приспособяването ѝ към тях**.⁸ Това е **механизмът**, който ги придвижва напред и те постигат развитие. Участието на множество предприятия, и то извън рамките само на държавните структури, в развитието на технологичните иновации се оказва изключително ефективно. Трансформирането на знанията, получени както от науката, така и от практиката, в умения и във фактор на материалното благосъстояние, осигурява **тласъците** на развитието.

Още А. Смит е знаел, че човешкото познание е индивидуално и поради това е разпиляно в множество индивиди. Във връзка с това той пише: “За какъв вид промишленост да оползотвори собствения си капитал и какъв вид продукция вероятно би имала най-голяма стойност, очевидно всеки индивид в своята местна обстановка преценява много по-добре, отколкото някой държавник или законодател би могъл да направи вместо него.”⁹ Или пък: “подробно знание за хиляди детайли, което не би било по силите на никого, освен на онзи, който би имал интерес да го събере”.¹⁰ А след като институциите като пазара, който събира и предава информацията, се развили, хората усвояват уменията да превръщат тази информация в свое индивидуално знание, което определя поведението им. Така пазарната институция, основана върху индивидуалния опит, превърнал се в традиция, отхвърля предшестващия модел на поведение, характерен с неговия колективистичен ред за поведение и приема ново съдържание, родено по еволюционен път – това на индивидуализма и на самоустановяващия се пазарен ред.

⁶ Хайек, Фр., Конкуренция как процедура открития, с.2. www.rambler.ru

⁷ Пак там, с.2.

⁸ Вж. още Каменов, К., Приспособяване към промяната, Абагар, 1996.

⁹ Смит, А., Богатството на народите, С., Партиздат, 1987, с.

¹⁰ Bailey, S., A Defence of Joint-Stock Banks and Country Issues, London, 1840. Цит. по Хайек, Фр., Фаталната самонадеяност, Отвор. общество, С., 1997, с.24.

Негови проявления са възникването и свободното движение на капитала, преминаването му през фондовата борса, децентрализираните инвестиционните решения и др. Мотивирани от по-голямата печалба индивидуалните решения се насочват към иновационните проекти. Така западните икономики по “естествен” начин стимулират раздялата с миналото и постигат “градивното разрушаване” на икономиката. А това е необходимо за икономическия подъем. Поради значимото място на тези компоненти на развитието и модернизацията ще се спрем на някои от тях.

Децентрализираната икономическа власт и конкуренцията в сферата на стопанската дейност и в сферата на науката се превърнаха в **източника** на икономическото превъзходство на Запада. А древните и съвременните общества, поддържащи чрез политически средства централизацията на властта в икономиката и научната дейност търпят провал, ако негов измерител и проява е способността им да поддържат икономическия растеж.

Децентрализацията на властта в икономиките на западните общества намира своя израз в свободата на експериментирането. **Експериментът** с нови форми на стопанска организация – организационните иновации, при липсата на политически ограничения е единственият начин децентрализирано да се прецени икономическият ефект в стопанския живот.

Вярно е, че този начин, съпътствуван с **неопределеност и непредсказуемост**, възниква като спонтанна, естествена необходимост от приспособяване и нещо повече, с цената на големи отклонения от моралните норми на поведение, с измами, извращения и т.н. Но именно той чрез всичките си многообразни проявления и децентрализираност носи и свободата да се образуват нови организационни форми на предприятия, да се променят или да загиват старите, т.е. нискоефективните. “Макар че като цяло последствията от конкуренцията са благотворни, те неизбежно водят до разочарование или разстройство на нечий конкретни очаквания или намерения.”¹¹

Смятаме за известно, че науката започва с осъзнаването на това, че съществуващи представи и обяснения на реалността може да са много ограничени или дори неверни. Известно е също, че значителна част от научната работа е свързана с формирането на хипотези, антитези и проверка на изводи и резултати. Затова **практическият експеримент** в такива променящи се области на знанието като например организационните форми на икономиката е необходимост. Поради това приемаме, че научен може да се нарече само този начин на организиране на икономиката, който е възникнал спонтанно (не под нечий административни команди) в процеса на свободното експериментиране, а критерият за успех или неуспех се променя в зависимост от влиянието на резултата върху икономическия растеж.

Основна характеристика на централноуправляваната, планова икономика е наличието само на една икономическа форма на предприятията – държавното предприятие. Тя не подлежеше на съмнение и на проверка. А в крайна сметка се превърна в капана, заложен в системата на социализма. Цел при отхвърлянето на плурализма и на децентрализацията в икономиката беше рационалният колективен ум “да хване юздите и да контролира

¹¹ Хайек, Конкуренция как процедура ... с.1

бъдещото развитие.”¹² Тя се основаваше на продължителното свободно интерпретиране на Марксовите аргументи, въпреки че самият той е написал сравнително малко за социалистическата икономика. В случая обаче се забравя друг основен принцип на диалектическия материализъм – същият на който се основава и самият марксизъм, а именно, че еволюцията в материалните условия на живот и свързаната с тях култура са създали разума. Така последното отхвърля хипотезата, че в едно високо-организирано и централизирано общество мислещият субект може **сам** да създава и контролира неговото еволюционно развитие.

В икономиката на западните общества **чрез свободното експериментирание** се образува система от всички възможни форми на собственост и на тяхната организация. Определяни чрез фигурите на собственика, на владелеца или на предприемача те може да са притежание и на инвеститори, и на наемни работници, и на мениджъри, и на държавата и др. Но най-разпространена форма на собственост е тази на инвеститора. Поради това едва ли е учудващо, че системата, която тоталитарно отхвърля мнозинството при свободата на избора – като принцип на функционирането в условията на свободното експериментирание – е носител на органични недостатъци, влияещи отрицателно на ефективността ѝ. Нещо повече, отричането и прикриването им чрез инструментите на централизираната икономическата и политическата власт спомогнаха за задълбочаването и враждането им органически в нея. Отрицателните резултати подкрепят убеждението ни, че ръстът на западните икономики в голяма степен се дължи и на липсата на тези бариери.

“За наивното съзнание – пише Хайек – способно да си представи реда само като резултат от съзнателно подреждане, може да изглежда абсурдно, че ред и приспособяване към неизвестното се постигат по-успешно чрез децентрализирани решения и че разпределянето на властта ще разшири всъщност възможността за всеобхватен ред. И още, че децентрализацията наистина води до взимане под внимание на повече информация. Това е и главното основание да се отхвърлят изискванията на конструктивисткия рационализъм.”¹³

*

Новите реалности в света не позволяват да се изгради една съвременна визия за модернизацията на българската икономика и на цялото общество, формирана извън световната перспектива. Защото икономическите процеси в съвременния свят могат да бъдат разбрани единствено и само в този контекст – на световната перспектива.

Но всеки опит за разбиране и осмисляне на проблема за глобалната перспектива, догонващото развитие и модернизирнето на икономиката налага нуждата най-напред той да се декомпозира на съставните му. След това да се определи мястото им, т.е. дали са нещо вътрешно, съществено и важно, без което се променя природата на модернизиращата се икономика и общество. Или е обратно – не оказва съществено влияние. Това не означава да се подредят в причинно-следствена зависимост, обуславяща механизма

¹² Хайек, Фр., Фаталната самонадеяност, С. Отворено общество, 1997, с. 33.

¹³ Хайек, Ф.. Фаталната самонадеяност...с. 104

на функциониране в процеса на модернизиране. Освен това, теоретичното осмисляне на всеки проблем изисква той да бъде дефиниран, т.е. да се очертаят границите му. Точно в този смисъл е необходимо да се отговори на не леките въпроси: кое е характерното за възникването на капитализма в страните с високо развити икономики? Какъв е неговият генезис?

II. Генезисът на капитализма в светлината на институционалната промяна – теоретична ретроспекция

М. Вебер определя капитализма като икономическа активност, ориентирана към пазара и задвижвана от печалбата, получена от пазарната размяна. Следвайки Вебер, други важни характеристики на модернизиращия капитализъм от западен тип са:

- частна собственост върху всички материални средства за производство;
- свобода на пазара;
- рационални технологии, приспособени за икономическа активност;
- рационална и предвидима законова система;
- свободен труд;
- комерсиализация на стопанската дейност, което означава нарастваща важност на свободно търгуваните акции и ценни книжа.¹⁴

В исторически аспект модерният капитализъм съвпада с установяването на индустриалната икономика, т.е. новите технологии и новите институции съвместно **преобразуват** света. Разгръщането на капитализма и неговата икономическа активност се основават на предприемачеството, печалбата, огромното капиталово богатство и неговата високо производителна мощ.¹⁵

Съвременният възглед за капитализма го определя като “1. огромни промени в материалните условия на човешкия живот, 2. нова стратификационна система, (основана на класите, но по различен критерий – отношението на собственост не към материалните фактори на производството, а към знанието), 3. нова политическа система (модерна национална държава и демократични политически институции) и 4. нова икономическа култура (исторически свързана с буржоазията като класа, акцентираща върху индивида)”, основана на технологичните промени.¹⁶

Теорията за капитализма, анализираща го като модернизираща се икономическа система, трябва да изясни как компонентите на тази система се отнасят помежду си, т.е. дали те могат да бъдат разбрани като вътрешни, или като нещо външно.

Каква е процедурата за такова разбиране? Според П.Бъргър тя е като се направи паралел между марксизма и теориите за модернизацията и за институционалната промяна, като негови алтернативни парадигми.¹⁷ Защото

¹⁴ Вж. Вебер М. Протестанска етика и дух на капитализма. М. Канон-Прес-Ц. 2001. С.35-46; Вебер, М. Избранные произведения. М. Прогресс. 1990. С.118-135

¹⁵ Вж. Бъргър, П. Капиталистическата революция, С. ЛиК, 1998, с.29.

¹⁶ Пак там, с. 33.

¹⁷ Пак там, с. 32 – 35.

марксизмът е най-амбициозният опит да се постигне теоретически синтез между технологичното равнище (степената на развитие на производителните сили) и институциите (характера на производствените отношения). Но марксизмът и неговата философска концепция (диалектическия материализъм) търсят причинно-следствената връзка между тези елементи и намират отговора в тяхното диалектическо взаимодействие, в диалектическата връзка между форма и съдържание. В обществената система обаче не винаги „Post hoc est propter hoc“.¹⁸

Теорията за модернизацията е опит да се обяснят бързите промени въз основа не на търсени причинно-следствени зависимости, а като се направи опит да се каже кои елементи имат характера на вътрешни и кои са външни за двигателя на капиталистическото развитие. Съвременната версия на теорията за модернизацията слага в центъра технологиите и технологичната промяна.¹⁹ Цялостната трансформация на капитализма, която продължава, а не спира, се основава на технологичната промяна и се изразява в нарастване на производителността и във формирането на самоподдържащ се икономически растеж. Но тъй като модернизацията обикновено се отъждествява „с твърде безжизнени технологични и икономически процеси, затова е толкова по – важно да се осъзнаят човешките измерения на реалността, повлияна от тези процеси“.²⁰ В този смисъл човешкият фактор като измерение на реалността се проявява чрез влиянието на институциите (формалните и неформалните ограничения) върху принципите на пазарното функциониране.

Двете парадигми – марксистката и модернизационната – според П.Бъргър – могат да се сравнят по един безпристрастен начин. Според марксизма централна причинна сила в света е капитализмът във всички негови проявления. Според теорията за модернизацията капитализмът е само един от няколко централни причинно-пораждащи проблема.

Тук е нужно да се подчертае, че според П. Бъргър модернизирването на обществено-икономическата среда в страните от Източна Азия фалшифицира марксистката ленинска теория за зависимостта. Той се позовава на изградените капиталистически отношения в страните от Източна Азия и ги сравнява по показателите: БНП, темп на икономически растеж, увеличаване на реалните доходи, намаляване на бедността, повишаване на жизнения стандарт, градско-селска структура на населението, продължителност на живота и др. Тези реалности нямат нищо общо с теорията на зависимостта.²¹

А въпросът, който произлиза оттук е дали това е резултат на капитализма, като пазарна икономика със своите институции или на модернизацията на технологиите.

За да формираме становището си, отново най-напред ще се обърнем към Хайек. Според него „икономистите са тези специалисти, които трябва да разбират процесите, формиращи разширяващия се (пазарен – бел. моя) ред, и които вероятно са най-способни да дадат обяснения за **нравствените**

¹⁸ Post hoc, non est propter hoc. – „След това“ не значи „поради това“. – Латинска сентенция.

¹⁹ Пак там, с. 37.

²⁰ Пак там, с. 43.

²¹ Вж. Бъргър, П. Капиталистическата революция ...с. 152.

традиции, направили възможен напредък на цивилизацията. Само човек, който може да си даде сметка за последици като тези, свързани с различието в собствеността, е в състояние да обясни защо този вид действия позволяват на групите, които се придържат към него, да изпреварят останалите, чиято нравственост е по-добре нагледна за постигането на други цели.”²²

В аналогичен контекст Д. Норт пише: “Марксистите не са прави, че това са проблеми²³, породени от капитализма. Това са неуредици, присъщи на всяко общество, което внедрява технологиите на втората икономическа революция. ... Марксистите са прави, когато виждат напрежение между внедряваните нови технологии и организацията, което е една сериозна дилема. ... Но на Запад съществува относително гъвкава адаптивна система, която смекчава съществено възникналите проблеми.”²⁴

Очевидно е, че са нужни както **формални правила**, гарантиращи правата на собственост, на конкуренция, на децентрализирани решения и други, така и **неформални ограничения**, стимулиращи пазарния ред. Неформалните правила са тези, които структурират взаимодействията между хората и формират икономическата културата на едно общество. “Неформалните ограничения възникват от социално предадената информация и са част от наследството, което се нарича култура.”²⁵ Значимостта на неформалните ограничения за дългосрочно ефективно функциониране на икономиката е голяма. Тя лесно може да се види при сравнение между такива икономики, в които има едни и същи формални правила, но наложени върху различни общества, вследствие на което резултатите се различават.

Като доказателство Д. Норт посочва икономиките на страните от Южна Америка, които приемат Конституцията на САЩ. Неин основополагащ принцип е формалното и фактическо право на частна собственост, а пренесена в страните от Южна Америка означава, че формалните права на приватизацията, съвършената конкуренция, децентрализацията на вземаните решения и т.н. са гаранцията за икономически растеж.

Но както тяхната практика, така и тази в постсоциалистическите страни ясно показва, че установяването само на частна собственост чрез приватизация не е всичко, което е нужно за икономическия растеж. Този принцип е фактическият резултат от примитивните представи на много икономисти за характера и природата на институциите. Създаването на ефективни пазари е сложен процес, за който ние знаем твърде малко.”²⁶

²² Хайек, Фр., Фаталната самонадеяност,с.95

²³ Според марксизма всички проблеми: отчуждаване от труда, поради тясно специализиране в дейността; изключително строга трудова дисциплина, поради контрол и изискване за високо качество; сурови наказания и действени стимули за индивидуална ефективност; нарастваща експлоатация; получаването на печалба чрез опортюнистично поведение; нарастващ бюрократизъм; разпадане или ограничаване на основни функции на семейството – образование, заетост, сигурност; замърсяване на околната среда и т.н. са резултат на капитализма като носител на антагонистичните противоречия между използваните технологии организацията на производството.

²⁴ Норт, Д. Вклад неoinституционализма в понимание проблем переходной экономики, www.wider.unu.edu/northpl.

²⁵ Норт, Д. Институции, институционална промяна и икономическо развитие, С. ЛиК, 2000, с. 56.

²⁶ Вж. Норт, Д. Вклад неoinституционализма в понимание проблем переходной экономики, www.wider.unu.edu/northpl.

Отсъствието на реален икономически растеж и на подобро благосъстояние в такива условия дори и при използването на съвременните технологии може да се тълкува само като политическо „постижение“. Това е резултат от ограничаването на пазарните и от доминирането на политическите методи на разпределение, което е и основната разлика между марксистката и модернизационната парадигма на развитието, аргументирано в изследването на Г. Папанек.²⁷ При изучаването на обществата от Третия свят с несоциалистическа ориентация той очертава три стратегии на развитие:

- стратегия на насочената към растеж частна инициатива, т.е. пазарно-капиталистическа;
- „модифициран капитализъм“, т.е. силна държавна намеса чрез регулиране на заплати и цени;
- „популистка стратегия“ чрез силна държавна намеса в разпределителните отношения.

Резултатът от неговото изследване е, че от гледна точка на дохода на бедните, получен от хората с най-ниска квалификация, стратегията, насочена към растеж върху основата на частната инициатива е най-добрият вариант. „Популистките стратегии“ са най-лошите, а модифицираният капитализъм е нещо средно. Причината е, че, от една страна, разпределителната политика на държавата пречатства икономическия растеж, а, от друга, по този начин се внасят политически деформации в икономическите процеси. Когато държавната намеса поеме откровено популистки курс, например, чрез изграждането на големи и капиталоемки, и трудоемки стопански проекти, се получават вторични отрицателни ефекти, свързани с доходите и изразени в спирането на трансформациите на неквалифицирания труд в квалифициран.

Сред основните видове политика, осигуряващи тенденция към изравняване на доходите и преодоляване на бедността, Г. Папанек на първо място посочва образованието и оземляването на най-бедните.

Синтезираният отговор е, че модернизирането на икономиката не може да се осъществи извън „генетично формираните“ институции. Това са преди всичко неформалните ограничения, съставляващи икономическата култура и стимулиращи саморазширяващия се пазарен ред.

Институционалното устройство на пазарната икономика разрешава два съществени проблема. Единият, че стимулира ефективното използване на съществуващите и внедряването на новите технологии. Процес, който в наше време представлява дълбока технологична промяна и стои в основата на глобалната икономика, чийто център е на Запад – в САЩ. Другият е, че ефективните институции ограничават размера на транзакционните разходи, присъщи на организациите, използващи технологиите от втората икономическа революция.

*

Сравнението между западния капитализъм, като първата му историческа форма, и този в Източна Азия, като втори случай (модел), може да покаже кои са типичните, т.е. вътрешни черти на капиталистическото (пазарното) развитие и кои са неговите външни черти, т.е. обусловени от

²⁷ Вж. Papenek, G. Capitalist Development and Income Distribution, 1983, цит. по Бъргръ П. Капиталистическата революция, с. 164.

средата, или казано по друг начин от процесите на модернизиране, представени чрез новите технологии и по-високата производителност при тяхното използване.²⁸

В литературата има съгласие по повод на следните очевидни черти на източноазиатския капитализъм. От макроикономическа гледна точка са:

- модернизирани индустриални икономики от капиталистически тип;
- високи стойности на икономически растеж, дори по време на световни рецесии;
- преодоляване на бедността, типична за Третия свят;
- икономики, силно ориентирани към износ;
- активна държавна намеса при насочване процеса на развитие;
- развита социална система, изразяваща се в сферата на образованието;
- От гледна точка на индивидуалното икономическо поведение, т.е. на микроравнище:
- висока степен на спестяванията, стимулирана от данъчното законодателство;
- голяма производителност на специализирания работнически труд;
- силно позитивна трудова етика.

Изброените черти на източноазиатския капитализъм показват сходство с тези на западните общества. Поради това според П. Бъргър не е правилно да се говори за специфичен източноазиатски модел, различен от западния.²⁹ Според нас може да става дума за различен генезис, а поради това и за различни пътища и начини за установяване на пазарно-капиталистическите общества.

За да поясним, ще маркираме пунктуално основните възлови точки по пътя на Японското икономическо чудо като се позоваваме на изследване на П. Бъргър.

При съпоставка с икономиката на Германия след Втората световна война се разбира, че:

(1) И двете израстват отново след военно-политическото си поражение.
(2) Бързото възстановяване на германската икономика след войната **също** беше определено като икономическо чудо.

(3) И двете държави са преживели своите индустриални революции през XIX в.

(4) Осъществяват бързо възстановяване и подем веднага след втората световна война.

(5) Но от теоретична гледна точка с оглед целта на нашата работа по-интересен е отправният момент на модерното икономическо развитие. Това е периодът 1853 – 1905г. През този период има три важни събития:

- През 1853г. адмирал Пери, начело на малка американска флота, дебаркира в токийския залив и принуждава Япония да отвори пазарите си за САЩ, а по-късно и за останалите Западни държави.
- Япония отхвърля феодализма и поема пътя на модерната индустриализация едва в края на XIX в. Началото на този път,

²⁸ Вж. за повече подробности Бъргър, П. Капиталистическата революция. с. 167 – 174.

²⁹ Самото понятие "модел" означава (1) специфичен образ, тип; (2) пример за подражание.

известен като “Мейджи – модел на развитие”, е 1868г., когато е отхвърлен феодалният режим на император Токугава.

- През 1905г. Япония побеждава и по суша, и по море една от най-могъщите държави – Русия.

Япония поема пътя на модернизацията, водена от високо интелигентен и националноотговорен политически елит. Едно от важните събития през този период е изучаването на капитализма в западния свят. Неголяма делегация, ръководена от Т. Ивакура, посещава правителствата и различни предприятия в Англия, Франция, Германия и САЩ. При тази обиколка германският канцлер О. Бисмарк дава едни от най-ценните съвети на Т. Ивакура:

- Японската икономика да създаде свой собствен капитал;
- да избягва чуждестранната задлъжнялост;
- да се даде конституционна автономия на императора по отношение икономиката на страната;
- да не се дава твърде голяма власт на парламента.

Резултатите от приложението на тези съвети са:

- премахнати са феодалната собственост и феодалните поземлени отношения;
- едрите поземлени собственици в лицето на аристокрацията са овъзмездени с пари и бонове, които по-късно са инвестирани в икономиката на страната;
- по такъв начин се решават два проблема – елиминиране на аристокрацията и приобщаване, а не изхвърляне от общественоекономическия живот;
- аграрното общество се модернизира с помощта на държавата;
- държавата изгражда свои предприятия, работещи под ръководството на добри чуждестранни специалисти, а обществото приема присъщите му урбанизирани стил и форми на живот;
- след като японците се научават да управляват своите предприятия, държавата ги приватизира на минимални цени;
- след унищожаването на феодализма възниква пазарът на труда;
- силна правителствена намеса при създаването на универсална образователна система;
- формира се предприемаческа класа от девоенизирани самураи, превърнали се в инициативни фермери, занаятчии и пр.;
- според историците самураите са оформили облика на предприемаческата класа със своята конфуцианска култура, сведена до всеотдайност и дисциплина, пренесени в предприемаческия контекст на поведение;
- бързо се натрупва национален капитал, защото има високи норми на спестяване;

Като краен резултат на тези процеси материалните условия на живот се подобряват, бедността намалява, а икономиката и обществото поемат пътя на модернизирването.

Теоретичните обобщения е възможно да се формулират в няколко аспекта.

Първи – институционално-икономически аспект, **според който модернизирването на икономиката се извършва върху основата на:**

- държавно насърчаване, чрез проучвателна, технологична и финансово-кредитна помощ, при образуването на фермерски сдружения;
- данъчни стимули, чрез спестяванията и инвестициите, насочени към индустриализирането на икономиката;
- изграждане на система на всеобщо държавно образование, основано на меритократични принципи;
- установяване на стабилна политическа среда от правителства, които или са подкрепяни от САЩ (Япония и Ю. Корея), или са наследници на Британската империя (Тайван и Хонконг).

Според нас ясно изкрystalизира градивната роля на институциите чрез правителствена политика, насърчаваща модернизирването на икономиката. В най-синтезиран вид участието на правителството може да се представи чрез следното:

- разрушаване на феодалната система, провеждане на аграрна реформа и разкрепостяване на човешкия фактор от традиционните за феодализма ограничения;
- създаване на правната и административната рамка на индивидуалното предприемачество;
- може би най-важното – изградена добре функционираща система на всеобщо образование;
- среда, представляваща много добро сътрудничество между държавните служители и предприемаческата класа;
- то е улеснено може би от факта, че представителите и на двете групи имат един **общ произход** – самурайски. По-късно той е заменен от обща образователна основа;
- в резултат е формирана една нова симбиоза, състояща се от предприемачески и правителствен елит, насочен в действията си към постигането на обща цел – модернизирване на икономиката при запазването на общи ценности.

В едър план тяхното взаимодействие осигурява в рамките на едно поколение модернизация на икономиката чрез използване на инструментите, притежавани от държавната институция.

Втори аспект – от социално-политическа гледна точка се вижда, че процесите по демократизиране на обществото протичат във времето след модернизирването на икономиката. В теоретичен план остава неясно дали модерната икономика тласка към демократизиране, или това е в известен смисъл политически стремеж към уподобяването ѝ с тази западна цивилизационна институция, за да се превърне страната в модерна държава.

Изводът, който П. Бъргър формира във връзка с това, ни се струва логичен: “капитализмът е необходимо, но не достатъчно условие за демократизиране на обществото”,³⁰ т.е. демократизирането на обществото в Япония и в 4-те малки дракона се извършва след модернизирването на икономиките им и то е насочвано и подпомагано от правителствата. Нещо

³⁰ Бъргър, П. Капиталистическата революция. с. 189.

повече, страните от Източна Азия първоначално илюстрират капитализъм, конструиран по западно подобие и създаван с помощта на западните икономики, но в средата на недемократични режими и “неиндивидуалистични” култури. Но, важно е и ясно да се подчертае, тези режими са новоустановени, имащи нови цели и по никакъв начин те не са свързани със статуквото и със старите, предшестващите обществени структури – феодализмът.

Освен в институционално-икономически и социално-политически аспект **генезисът** на модернизирания икономиката в посока към индустриален капитализъм може да се анализира и в **културологичен аспект**, т.е. като се проследи връзката: “модернизация на икономиката – културни фактори”.

Две са основните характеристики на тази култура – източноазиатската колективна солидарност и конфуцианска нравственост, изразяваща се в дисциплина и уважение към висшестоящите. Източноазиатската солидарност е заложена в ценностите на японските семейства, но се пренася и в други обществени институции, например на работното място и пр.

Конфуцианската нравственост като фактор, е изведен от теорията на М. Вебер за ролята на протестантската етика, в основата на която са индивидуализмът и аскетизмът. Но конфуцианството се основава на общността, а теорията на Вебер в източноазиатското ѝ приложение при анализа на практиката е обърната противоположно. Това не пречи на изследователите да търсят именно еквивалента в културата на тези народи. Например японският икономист М. Моришима смята, че икономическият успех е резултат на японската култура.³¹ Според американският социолог Е. Вогел, причините са в социалните и политическите институции.³²

През целия период на модернизация в Япония се проявяват две ценности – комуналност и йерархия.

Съществено в случая е, че Япония успешно съчетава новите потребности, следващи от индустриализацията на икономиката, с традиционните ценности и така формира “духът” на японския капитализъм. А в крайна сметка по много от важните икономически показатели – икономически растеж, доходи, бедност, неравенство, роля на знанията и образованието и т.н. не се различава от западния вариант.

Именно тези факти дават основание на П. Бъргър да смята, че *“определени компоненти на западната буржоазна култура – особено активизмът, рационалната иновативност и самодисциплината – са необходими за успешно капиталистическо развитие. Специфичните елементи на източноазиатската цивилизация било от “велики традиции”, било от народната култура насърчават тези ценности и по този начин дават на обществата от района сравнително преимущество в процеса на модернизация.”*³³

Нещо повече тези компоненти – индивидуална активност, рационална иновативност, самодисциплина и други не само че представляват сравнителните предимства в процеса на модернизацията, но изпъкват и като едни от най-съществените **вътрешни** (генетични) белези на капиталистическата икономика. Без тях се променя нейната природа и не се

³¹ Вж. Morishima, M. Why Has Japan Succeeded? Cambridge, 1982.

³² Вж. Vogel, E. Japan as Number One, Cambridge, Mass., 1979.

³³ Бъргър, П. Цит. съч. с. 197.

формира „духът на капитализма“. Съществуването им е резултат както на неформалните ограничения – носител, на които е икономическата култура, така и на формалните.³⁴ Именно в това въздействие се изразява ролята на институциите за формирането на ефективните пазари и за дълбокото модернизиране.

Използването на съвременните високи технологии формира и улеснява индивидуалната активност, приемането на индивидуалния риск и др. А отсъствието на предприемачески дух в този случай е следствие единствено на ограниченията, налагани от старите институции.

III. Ролята на институциите за икономическата модернизация

Очевидно е, че икономическото развитие както в страните с пазарна икономика, така и в тези, извършващи преход към нея, е свързано с дълбока институционална промяна. Стандартната неокласическа теория обосновава и приема, че за ефективното функциониране на пазара са необходими частна собственост и свободна конкуренция. Те заедно с информацията, излъчвана чрез относителните цени на благата осигуряват възможността за ефективното създаване и разпределение на богатството. Но както пише Д. Норт „малко от западните икономисти разбират, че главното условие за ефективността са институционалните ограничения, които просто се приемат за дадени.“³⁵

В действителност ролята на институциите при осъществяването на модернизацията е такава, че тя може да бъде ускорена, забавена или отклонена. От позицията на неокласическата теория за ефективността и за икономическия растеж ускореното протичане е най-добрият вариант.

Според институционалния подход конкурентните пазари са детерминирани чрез двупосочната връзка: „институции – организации“. От една страна, институциите детерминират понижаването на транзакционните разходи. Тяхното ефективно функциониране изисква наличието на стимули за натрупване на знания, за активна предприемаческа дейност чрез иновации, поемане на риск и др. На практика това означава още възможности за децентрализирани решения, обусловени от алтернативата на избора, чиито единствен критерий е високата ефективност на конкурентните пазари. От друга страна, организациите (като групи от хора, обединени от общи задачи за постигането на някаква цел) оказват обратно влияние върху институциите и тяхната структура. В практически план тяхното взаимодействие осигурява или икономическо развитие или застой и регрес. Взаимодействието между институциите и организациите при реализацията на техните цели ги превръща в основния агент на институционалната модернизация.

*

³⁴ **Формалните** правила обикновено се променят в резултат на политически решения. Но **неформалните** (традиции, обичаи и пр.) фактически се променят много по-бавно и много по-малко се повлияват от целенасочени политически решения. Тези правила се основават на по-трайно изградена ценностна система и са проявление на културните ограничения. (Вж. Норт, Д. Институции, институционална промяна и икономическо развитие, С. Лик, 2000, с.16).

³⁵ Норт, Д. Вклад неоинституционализма в понимание проблем переходной экономики, www.wider.unu.edu/northpl.

Влиянието на институциите върху икономическите резултати може да се илюстрира чрез следните факти. В началото на Първата световна война икономическата мощ на САЩ вече се равнява на 33% от световния икономически продукт. По този начин Америка измества Великобритания от мястото на водеща икономическа сила. Във връзка с това Зб. Бжежински пише: “Зад тази забележителна икономическа динамика стои една култура, която поощрява експериментите и нововъведенията. Американските политически институции и икономиката на свободния пазар пораждат безпрецедентни възможности за амбициозни и свободни от всякакви догми откриватели, чиито порив на фантазията не среща препятствията на архаични привилегии и закостенели социални йерархии. Накратко, националната култура влиза в уникално съответствие с икономическия растеж; привличайки и бързо асимилирайки най-талантливите специалисти от чужбина, тази култура същевременно улеснява експанзията на националната мощ.”³⁶

Обратно, по отношение на страните от Третия свят Д. Норт заявява: “Те са бедни, тъй като институционалните ограничения определят набор от изгоди от политическа или икономическа дейност, които не насърчават продуктивността. Социалистическите икономики сега започват да разбират, че стоящата в основата институционална рамка е източникът на техните лоши икономически резултати и се опитват да намерят начини за реструктурирането ѝ, за да преориентират стимулите, които от своя страна ще насочат организациите по пътя на увеличаване на производителността.”³⁷

Според П. Бъргър социализмът направи опит да приведе в движение индустриалните технологии от втората вълна на икономическата революция, но в друга институционална среда. Такава, в която липсват институциите, стимулиращи частната собственост, печалбата, предприемачеството, пазарната среда и нейните механизми на разпределение. Но в съвременните условия тези възможности са твърде ограничени и основният избор е между това икономическите процеси да се управляват от механизмите на пазара или от механизмите на политическото преразпределение. Такъв е начинът за концептуализиране на капитализъм и социализъм.³⁸

IV. Някои оценки за собственото ни развитие

Преходът към пазарна икономика у нас също доказва, че корените на проблема за модернизирването са не само в неефективната форма на държавна собственост и в командноуправляваната икономика. Той е и в юридическите, и в икономическите гаранции на правата върху различните форми на собственост при тяхното функциониране. Проблемът е и в икономическата свобода на стопанските субекти. Икономическата свобода и равноправието между стопанските субекти по повод възможностите им за висока икономическа активност създават условията за конкуренция. Следователно в конкуренцията участват не просто различните форми на

³⁶ Бжежински, Зб. Голямата шахматна дъска, С., Обсидиан, 1998, с. 9-10.

³⁷ Норт, Д. Институции, институционална промяна и икономическо развитие, с. 153.

³⁸ Бъргър, П. Цит. съч. с. 23 – 25.

собственост, а икономическите субекти с тяхната ценностна система. **Именно нея те се стремят да реализират.**

Все по-очевиден става фактът, че не само системата на икономиката има характер на движеща обществото сила. Тя не е единственият източник на социалната динамика. Нещо повече, тя е една от най-консервативните обществени системи. От гледна точка на вътрешния си потенциал за саморазвитие тази система е в тясна зависимост от традициите, нормите, правилата и т.н., т.е. от институциите и организациите в обществото. Главният субект на тези отношения както в периода на командно-управляваната, така и в периода на преход към пазарна икономика е бившата политико-икономическа номенклатура. Тя обединява чертите на “новата класа” (по М. Джилас). Тази общественоекономическа структура, познаваща управлението на държавния апарат, първа усети вкуса на приватизацията. Чрез нея тя успява да гарантира своите интереси и интересите на неслучайни съмишленици. Основна роля при постигането на целта изигра институтът на държавата.

Обикновено човешката цивилизация се отъждествява с възникването на държавността, а държавата и правото като резултат на развита цивилизация. Ролята на държавата се състои в организацията, ориентацията и регулирането върху рационална основа на единното цяло – обществото. Държавността предполага законност, гарантираща:

- свободна предприемаческа дейност – представляваща потенциала на развитието;
- пазар – спонтанно, формиращ йерархията на целите;
- демократично общество и граждански контрол върху дейността на институциите – защитаващи личността;
- право, законодателна и съдебна система – регламентирани целите, методите, формите и съдържанието на поведение в обществото.

Не е трудно да се долови, че от една страна, в нашето общество тази хармония липсва. От друга страна, модернизирането на икономиката чрез институционалната промяна, макар и трудно, протича спонтанно. В основата си то е обусловено от изострящото се противоречие между растящото равнище на потребностите, характерни за световното развитие и слабите възможности на българската общественоекономическа система за тяхното удовлетворяване.

При условията на преход, определяща роля за това какви организации ще възникнат и ще се развият във времето има институционалната рамка, насърчаваща или препятстваща икономическата им ефективност. Именно този смисъл съвременния институционален подход влага в понятието “зависимост от избрания маршрут”. Развитието на икономическите организации е следствие от институционалните ограничения, които заедно със стандартните ограничения на конкурентно пазарно поведение, аргументирани от неокласическата икономическа теория определят възможностите в едно общество. Ако организациите са, за да се възползват от възможностите чрез своето развитие и заедно с това, за да променят институциите, то институциите детерминират развитието на микро и макроравнище.

Това е пътят на дълбоката модернизацията на икономиката чрез институционалната промяна, която се формира от динамичното взаимодействие между институциите и организациите поради променящата се структура на мотивите, пораждали от институциите.³⁹ Той е дълъг и труден, защото е осеян с препятствията, чиито носител е силното влияние на институциите на колективистичното общество; нежеланието на „управляващите елити“ да се откажат властта и доходите от нея в полза на обществената модернизация; ниската политическа грамотност, ирационалното икономическо мислене в немалка част от населението и т.н.

Силата, с която тези препятствия влияят, е в състояние да отклони процеса на дълбоката модернизация в посока на постоянното „догонване“. Опитът това да се постига само по отделни и удобни признаци, резултат на политически решения, взети извън рамките на естествената икономическа логика, оставя страната извън световното икономическо развитие.

*

Интегрирането на институционалния фактор в неокласическата теория позволява по-дълбоко да се осмислят процесите от нашата икономическа реалност. Резултатите от анализа могат да се синтезират в няколко по-съществени извода.

Първо, модернизацията на постсоциалистическата икономика е процес на конвергенция. От едната страна е „строителството“ на пазарни форми (чрез политически целенасочени и организирани дейности) и то от субекти, носещи белезите на командваното общество и ценностната система на колективистичното съзнание, принадлежащо на стария институционален ред. Техен главен инструмент е институт на държавата. От гледна точка на еволюционния подход тази съществена характеристика лишава пазара от неговата същност на спонтанно установил се ред и го превръща в своя антипод – проектиран, организиран и внедрен чрез политическа намеса. Поради това смятаме, че зараждането на пазара в условия и по начин, коренно противоречащи на неговата същност първоначално ще обезценяват този феномен.

От другата страна обаче са спонтанно възникващите институции, носещи родовите белези на естествения пазарен ред, формиращи новата икономическа култура. Неин субект е стопанстващият индивид в правото си на собственост, на рационален избор, на икономическа свобода и защита от и чрез държавата.

Второ, относително бавните темпове на икономическа модернизация са резултатът на „конвергентната“ структура на институционалните отношения. Доминиращо място в нея заема институтът на държавата, който в голяма степен само формално е насочен към институционалната промяна.

Трето, от гледна точка на еволюционния подход, индивидуализмът (като изходен момент в неокласическия възглед) и предприемаческият фактор се формират в спонтанно възникналия пазарен ред. Те са резултат на еволюираните формални и неформални ограничения на човешките взаимодействия, ръководени от собствените интереси и мотиви.

³⁹ Вж. Норт, Д. Институции, институционална промяна и икономическо развитие, с. 18.

Икономизирането на стопанските отношения – чиито субект е индивидът, поставен в пазарна среда, е израз на еволюционния характер на развитието.

Четвърто, сравнението между западния капитализъм и този в Източна Азия показва основните му черти, обусловени от взаимодействието между пазарната институция и неформалните ограничения и стимулирани от ограниченията с формален характер те са:

- спонтанно разширяващият се пазарен ред;
- двупосочната зависимост между него и индивидуалната икономическа свобода, изразяваща се в:
 - ❖ индивидуална инициативност и предприемчивост;
 - ❖ стремеж към ново знание;
 - ❖ технологическа иновативност;
 - ❖ високи норми на спестяване и натрупване;
 - ❖ самодисциплина и др.

Пето, тези черти, възприемани като ценности и норми, са най-съществените неформални ограничения, необходими за формирането на икономическата култура на индивидите и обществото. И именно те биха конституирали модернизацията в пазарна среда като спонтанен процес. Общото при сравнението между ценностите на капитализма в неговия Западен и източноазиатски вариант от позицията на еволюционния подход и концепцията за саморазширяващия се ред потвърждава това.

Осмисленият по този начин проблем за модернизиращата се икономика е подкрепена от оценката на Д. Норт.⁴⁰ Тя има своите ясни аргументи, произлизащи от периферното положение на обществото ни по отношение на западната цивилизация. Според нея, последиците от влиянието на институциите за съвременния икономически анализ се изразяват в изясняването на това, че икономическите модели са специфични за определено състояние на институционалните ограничения. Те се променят както във времето, така и в различните икономики. Дефинирането и анализа на тези ограничения е важно за подобряването и на икономическата теория, и на икономическата политика.

⁴⁰ Пак там, с. 152.

МОНЕТАРЕН СУВЕРЕНИТЕТ И ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

От гледна точка на бързо протичащата глобализация националните парични системи и тяхното взаимодействие поставят изключително важни въпроси. Тяхното решаване ще става с използването на монетарния суверенитет, валутните бордове, официалната и неофициална валутна субституция, колективните валутни системи или конституирането и адаптацията на нови световни пари. В студията е изследвано общото влияние на монетарния суверенитет върху икономическото развитие. Разгледани са същността му, причините които карат нациите да се стремят към такъв суверенитет или да се отказват от него. Направена е съпоставка на икономическото развитие на нации с различни монетарни системи – монетарен суверенитет със силна централна банка, валутни бордове, официална валутна субституция.

JEL: E42, O42

1. Въведение

Паричната политика на дадена страна, провеждана от независима, компетентна и силна централна банка, е много важно условие за финансова стабилност, за непрекъснат и здравословен икономически растеж. Необходимо условие за провеждане на такава политика е монетарния суверенитет. В трудни времена, когато инфлацията или дефлацията изцяло разстройва паричната система на дадена страна, когато това неминуемо води и до цялостно деравновесие и упадък на икономиката, много страни виждат изход във въвеждането на различни по вид валутни бордове или в частична или пълна "доларизация"² на паричните си системи. **Какво е значението на монетарния суверенитет? Каква е релацията му с националния суверенитет и този на потребителя? Какво се губи и какво се печели от ограничаването или премахването на монетарния**

¹ Асен Радев е гл. ас. д-р в СА "Д. А. Ценов" – Свищов, тел: 0889694557, e-mail: asenradev48@abv.bg.

² Под "доларизация" тук разбираме процес на валутна субституция, т.е. официална замяна на националната валута с чужда, свободно конвертируема или "твърда" валута. Доколкото това поначало и обикновено е долара, дотолкова е уместен и терминът "доларизация", който може да се използва в широки граници като синоним на валутна субституция. Много често "доларизацията" се прави неофициално, едностранно, под натиска на събитията, и по рядко, официално, при съгласието както на страната осъществяваща валутната субституция, така и на страната емитираща конвертируемата валута. По наше мнение, за съвременните условия би било по-релевантно терминът "доларизация" да се замести с "валутна субституция". Под това по-широко определение успешно могат да се включат "доларизацията", "евроизацията", "йеноизацията" и други възможни видове валутни субституции.

суверенитет? Това са въпроси на които няма, а логически и не може да има еднозначни отговори. С течението на времето и промяната на обстоятелствата, значението и ролята на монетарния суверенитет се променят. Ето защо материята е непрекъснато дискуссионна, каквато е целта и на тази студия. Дискусията, както е било винаги, е единствено верният път за намиране на правилните решения.

2. Релацията политически суверенитет – суверенитет на потребителя – монетарен суверенитет

Изходна точка за изследването на монетарния суверенитет е националният политически суверенитет. Само в неговите рамки има смисъл и значение и монетарния суверенитет. Знаем, че дадена страна се ползва с национален политически суверенитет когато: има определено население, територия, правителство и суверенно право да влиза във взаимоотношения с други страни. Националният политически суверенитет несъмнено е по-общо понятие от монетарния. Когато нацията е суверенна, друга нация не може да упражнява власт над нея, вкл. и по отношение на монетарните въпроси. **Затова наличието на национален суверенитет е общо условие за съществуването на монетарния суверенитет.** При определени условия дадена страна може да преотстъпи част от своите правомощия, елементи на нейния политически суверенитет, на международни организации – ООН, Международния валутен фонд. Тя обаче винаги преотстъпва тези права по собствена воля, запазвайки си правото да ги възстанови във всеки даден момент. Разбира се, ако приеме да понесе загубите, произтичащи от това й действие.

Суверенитетът на потребителя³ е **класическо правило на поведение при пазарна икономика и изразява идеята, че при свободната пазарна икономика, единствено и само отделният потребител и неговите субективни предпочитания определят вземането на решения и посоката на развитието.** Потребителят е "икономическия бог" при пазарните системи. Неговият суверенитет, приложен към монетарните въпроси би означавал, че той трябва да има суверенното, не ограничавано от никое право да определя каква валута да употребява в своя бизнес. В ранните етапи на пазарно развитие монетарната сфера също е била в голяма степен подвластна на потребителския суверенитет. Емитирането на пари и паричното регулиране не са били монопол единствено на държавата. При свободна пазарна икономика и абсолютен суверенитет на потребителя, държавата не трябва да монополизира емитирането на валута, да задължава хората да използват определена валута, да упражнява контрол върху валутните курсове, или по какъвто и да е друг начин да определя монетарната страна на сделките. Суверенитетът на потребителя, за разлика от националния монетарен суверенитет, оставя изцяло избора по монетарните въпроси в ръцете на отделния потребител.

³ Терминът е формулиран още през далечната 1936 от Уилям Хют, без тогава да е бил отнасян до паричните въпроси. (Hutt, W. H. Economists and the public: A study of competition and Opinion, London, Jonathan Cape. 1936).

Докато за обичайните стоки сме склонни безусловно да приемаме необходимостта от суверенитет на потребителя, при парите това не е така. Изключенията от това правило са редки и са от времето преди конституирането на централните национални банки (17 – 19 век). Защо паричните въпроси трябва да се изключват от обсега на потребителския суверенитет? Имаме ли затова налице някакво разумно основание?

За обикновените стоки сме априори убедени, че суверенитетът на потребителя е абсолютно необходим както от гледна точка на **ефективността**, така и от гледна точка на **справедливостта и морала**. По паричните въпроси обаче сме свикнали да разсъждаваме на равнището на държавата, а не на индивидите. Тук също безусловно, сме готови да приемем властта на държавата да решава вместо нас каква да бъде използваната валута и да ни налага едни или други валутни ограничения.

Вероятно това е така, защото в исторически план монетарните отношения имат корените си по-скоро на равнището на стопански общности и по-късно в първообраза на националните държави, отколкото на равнището на отделните потребители. Парите винаги имат смисъл в рамките на определена икономическа общност, а не на равнище отделен индивид. При натуралното стопанство, парите не са необходими. Ако индивида може сам да определя какво да произвежда и консумира съобразявайки се разбира се със собствените си нужди и с тези на общността, той, като правило, не може сам да решава какви пари да използва в отношенията си с другите индивиди. Затова трябва да получи одобрителна санкция от другите индивиди, респ. от обществото. Първоначално, при стихийното възникване на стоковите пари, общностите в които те са се използвали са били ограничени. Родът, племето, по-късно вече националните държави и националните граници, са били територията и границите на монетарния суверенитет. Развитието на международната търговия, като първа и най-ранна форма на днешната всестранна глобализация, води до необходимост и възникване на златния стандарт. Златото постепенно придобива универсална легитимност в качеството си на пари. Много векове то няма конкурент и обслужва добре паричните нужди на развиващия се свят.

След демонетизацията на златото през 70-те години на XX век, доларът наследява неговата универсална парична легитимност. Това се дължи както на факта, че той най-дълго във времето запазва официалната си връзка със златото, така и на обстоятелството, че след Втората световна война САЩ стават най-силната икономика и доларът има най-стабилното стоково покритие. Независимо от някои временни сътресения, доларът остава пример за стабилност и международно доверие. През втората половина на 20 век практически няма друга валута, която да бъде негов достоен съперник в ролята му на световни пари.

В условията на днешната глобализация, националните граници вече не са достатъчна причина и условие за легитимирането на националните валути. **Това легитимиране може да стане само при условие, че националната валута завоюва доверие и в интернационален план. Единствено съществуването на такова универсално доверие може надеждно да легитимира доверието към националната валута и във вътрешен план.**

В исторически план монополът на отделната държава в редица области на икономиката си отива и глобализацията неимоверно ускорява този процес. В паричната сфера обаче, държавата все още доминира. При валутните съюзи паричният монопол даже увеличава обхвата и силата си. Този монопол, независимо от причините, които го пораждат, несъмнено влиза в противоречие с универсалния принцип на конкуренцията. Особено когато се използва от тесен кръг хора, упражняващи монетарната власт и използващи я за лично, егоистично облагодетелстване. Това явление е в основата на нестабилността и кризите на доверие в паричните системи на много страни по света. Ето защо все повече хора осъзнават противоречието между икономическата свобода и конкуренцията в останалите сфери, от една страна, и държавния монопол при парите, от друга. Поради това основен за монетарната политика в много развиващи се страни, става въпросът не как тя отговаря на нуждите на монетарния суверенитет, а как отговаря на нуждата от суверенитет на потребителя⁴. Един безспорно много труден въпрос. Монетарните власти често не се поддават на никакъв контрол, дори и на парламентарен. Ако има някакъв контрол, той обикновено е формален и нерезултатен. Единствения изход би бил твърдия граждански контрол върху действията на монетарните власти, за който обаче също няма създадени ефективни механизми.

Ключов въпрос за финансовата политика на съвременната държава, за нейните възможности да влияе на направлението на икономическото развитие и да катализира растежа и благосъстоянието, е решаването на въпроса за монетарния й суверенитет. Той стана особено важен след завършването на процеса на демонетизация на златото и краха на Бретон-Уудската валутно-финансова доктрина.

Тези две събития, от една страна, засилиха значението на централните банки /ЦБ/ при провеждането на монетарната политика, но от друга, те поставиха началото на търсене на конкуренти на националната ЦБ – в качеството й на еднолична монетарна власт. Пак във връзка с естеството на монетарния суверенитет който осигуряват, трябва да се разглеждат и различните, конкуриращи се с ЦБ монетарни системи, които съвременността налага – разновидностите на валутния борд, едностранната /официална или стихийна/ и двустранната валутна субституция /доларизация, евроизация, йеноизация/, монетарните съюзи.

Пълен монетарен суверенитет в съвременния свят се осигурява единствено от страни, притежаващи безусловен политически суверенитет, имащи силна и независима ЦБ, която провежда независима монетарна политика, насочена единствено в защита на националните интереси. Всички други от изброените форми на монетарна политика са, в една или друга степен, форми на ограничаване на монетарния им суверенитет. Различните видове валутни бордове могат да бъдат тълкувани като временен отказ от такъв суверенитет – ЦБ си запазва

⁴ Съществуват например немалко планове как да се "приватизира" емитирането на пари, като се отнеме тази функция от монопола на държавата. С навлизането на електронните пари в паричния оборот, държавния емисионен монопол е поставен под въпрос. Технологиите на електронните пари позволява ефективно частно конкурентно емитиране на пари и по ефективен и евтин паричен оборот.

само незначителни, технически функции, които не и дават възможност да води независима парична политика. Едностранната доларизация /или сега - евроизация/ като в Аржентина, Косово, Черна гора⁵, води най-често до окончателно загубване на монетарния суверенитет. Официалната доларизация представлява законово изтегляне на националната валута от обръщение и заместването и с конвертируема, като единствено законово платежно средство. Централната банка престава да емитира пари, да бъде кредитор от последна инстанция, да контролира инфлацията и лихвения процент. Това премахва самостоятелната парична политика и монетарния суверенитет и фактически се обезмисля и унищожава институцията централна банка. Ако процесът на доларизация е окончателно завършен, връщането към монетарен суверенитет е почти невъзможно. При това, едностранно доларизиранията се страна ще търпи големи преки загуби най-малко в две посоки – от необходимостта самостоятелно да се снабди с конвертираща валута за осигуряване на платежния си оборот и от загубата на сеньоража⁶, който безпрепятствено ще бъде присвояван от друга страна. В САЩ беше направен, естествено неуспешен, демагогски опит да се прокара в Конгреса законопроект, който да уреди официалната доларизация за страните желаейки това, вкл. и за Аржентина.⁷ Неговото отхвърляне е в съзвучие на интересите на САЩ, страната, която е най-големия присвоител на сеньораж в света и разбираемо не иска да го споделя с никого. Това впрочем важи и за Европейския съюз, който също не е против едностранната евроизация, стига евроизацията се страна да поеме всички минуси от нея за своя сметка и да му подари сеньоража си.⁸

При двустранната доларизация, макар и в по-малка степен, също се губи монетарния суверенитет. Тя е равностойна на влизането на доларизацията се страна във валутен съюз със страната емисионер на заместващата валута. По силата на своето възникване, отношенията в този съюз трудно могат да се класифицират като равноправни. При монетарните съюзи /най-типичен пример е Европейският икономически и монетарен съюз/, загубата на монетарния суверенитет е по-малка – разширяват се рамките на суверенитета, защото страните-участнички имат равни права. Ползите от

⁵ Вж. Dragan Djuric, Monetary sovereignty, ALM Podgdrica, November 17, 2000, <http://www.freaserbia.net/Articles/2000/Monetary.html>, проникване 24.01. 2003.

⁶ Сеньораж – нетният доход от емитирането на валута. Източникът на сеньоража е годишното нарастване на БНП, което всяка модерна икономика осигурява. Новите пари, които трябва да се емитират, за да покрият стойността на тези стоки, не се емитират от частните лица, произвели стоките, а от държавата, имаща монопол върху тази дейност. Когато от общата величина на паричния прираст се извади стойността на отпечатването и разпространението на парите, се получава сеньоражът – като нетен доход от емитирането на пари. Приема се че той е в рамките на 2 до 3% от БНП. За България например, той е в рамките на 300 – 400 млн. евро. Сеньоражът е само едното главно перо на загубите при доларизацията, появяващо се в годишен план. Другото е количеството пари в чужда валута, с което трябва да бъде заместена националната. Тук обемът за мащаба на България е по-значителен - от порядъка на 2 -3 млрд. долара или евро.

⁷ A BILL to promote international monetary stability and to share seigniorage with officially dollarized countries, 2617, July 21, 2001, [referred to the committee on Financial Services]

⁸ Вж. Nicola Nenovsky, Kalin Hristov and Boris Petrov, From lev to euro: which is the best way through? Scenarios of Bulgaria's integration into the european monetary union. chapter 5, <http://www.geocities.com/euroize/>, проникване на 4.11.2003. Вж. още: Ivan Kostov, Jana Kostova, Regarding the unilateral eurization of Bulgaria, <http://www.bnb.bg/bnb/home.nsf/fsWebindex> Open frameset. Проникване на 16.02. 2003

суверенитета са съответно по-големи – избягват се валутните рискове при цялостния икономически оборот в рамките на общността, а сенъоражът се поделва между страните-участнички, пропорционално на относителния дял, който съставлява БНП на отделните страни в сумарния за общността БНП.

Макар че тезата за монетарния суверенитет е често разисквана⁹, много е трудно да се намери еднозначно определение какво представлява той. Със сигурност това се дължи на факта, че определението "суверенитет", прави монетарния суверенитет не само икономическо, но и политическо и правно понятие. Затова и повечето тясно специализирани тълкуватели не дават **експлицитно** определение на понятието, а го използват само информативно. При много от тези случаи, **монетарният суверенитет се използва като синоним на монетарна автономия или на независима монетарна политика**. Най-често монетарният суверенитет се обсъжда във връзка с дебатите за приложението на фиксиран или плаващ валутен курс, или за степента в която се подава на политически натиск националната централна банка.

Пионер сред изследователите на монетарния суверенитет¹⁰ е К. Курихара. Той изследва националните монетарни политики и международното монетарно сътрудничество от 20-те до 40-те г. на XX век. В контекста на специфичните тогава условия на криза, Курихара стига до извода, че "монетарният суверенитет е опит да се изолира националната икономика от неблагоприятното влияние на която и да е депресия, в която и да е друга страна". Това определение за времето на отиващия си с криза златен стандарт, може би е било добро, но от съвременна гледна точка, при парични системи базирани изцяло на кредитни пари, изглежда доста незряло и ограничено. Монетарният суверенитет има своето значение не само в условията на отиващ си златен стандарт и стагниращи икономики, но и при условията на изцяло кредитни парични системи и проспериращи икономики.

От една по-широка, политическо-правна гледна точка, определение дава и датчанинът Рутсел Марта¹¹. "Монетарният суверенитет се отнася до неотменната власт на държавата, призната от международното право, да регулира собствената си валута, т.е. властта да издава и определя парите като законово средство за плащане, да налага контрол и ограничения върху обмяната на пари и да избере механизмите, чрез които да бъде определяна и поддържана вътрешната и външната стойност на парите: "Вижда се, че при определяне същността на монетарния суверенитет той слага ударението

⁹ ВЖ. Hutt, W.H, The concept of consumer sovereignty . "Economic Journal" .1940,50 ,pp 66-77. Clark P. And H.Grubel, "National Monetary Sovereignty Under Diferent exchange rate regimes." The bulletin, New York University Graduate School of Business Administration institute of Finance, 78-9,January, 1972. Dukic Dorde" Monetary sovereignty - some theoretical and emperical consideration" Development and international coopereation, 1995 v.11 pp.48-225. Goodman John"Monetary sovereignty: The politics of central banking in western Europe", 1992, Ithaca, New York: Cornell uhiversity press. Frezza Edward, "The internet and the end of monetary sovereignty " In James A. Dorn ed. "The future of mony in the information age". 99 30, march, 1999.

¹⁰Kurihara Kenneth. " Toward a new theory of monetary sovereignty" ,1949,Journal of political economy 57. 2.april

¹¹Marta Rutsel, The fund agreement and the surrender of monetary sovereignty to the european community, commok market law reivu ,30,4, august 359-86

върху независимостта при емитиране на пари и провеждането на монетарна политика с цел подържане на стабилната покупателна сила на парите.

Малко по-кратко определение, вече в по-тесен, политико-икономически план, дава Дорде Дукич¹². Според него "монетарният суверенитет, в неговия съвременен смисъл, е суверенното право на държавата да регулира всички въпроси свързани с емисията на пари и провеждането от ЦБ на монетарна политика – насочена към постигане на предварително поставените икономически цели." Детайлно определение дава и Нобелиста Робърт Мундел.¹³ "Монетарният суверенитет може да бъде разглеждан като три неотменими права на държавата: 1. правото да се определя какво конституира мярката на стойността и е мярка за измерване на цените; 2. правото да се определя законното средство за плащане на дългове и средството за размяна; 3. правото да емитира пари или да определя условията при които те могат да бъдат емитирани от други".

Цитираните определения оформят едно общо разбиране на въпроса, какво обхваща монетарният суверенитет: **система от права, свързани с конституирането на монетарната политика и упражнявани легитимно от националното правителство. Той е вътрешно и международно признато право; той свързан е тясно с националното правителство, а не с отделните икономически агенти. Това правило е добре конституирано в националните и международното законодателства.**

Националните правителства от няколко века насам са били и все още са най-важният източник на политическа сила. Затова те са монополизирали не само правото да емитират пари, но и са основна страна, представляваща нацията при конституирането на международни споразумения по паричните въпроси. Отделните икономически агенти нямат права /поне официално/ в паричната сфера, защото тогава те биха били способни да блокират държавната парична политика и да защитават собствените си интереси. Така, за разлика от записаните във всички демократични конституции права за свободен избор на вероизповедание, свобода на словото и сдруженията и т.н., никъде не съществува конституционно гарантирана свобода за индивидите да емитират пари, или да определят валутните курсове. Нещо повече, даже авоарите на отделните индивиди, деноминирани в националната валута, не са изцяло собственост на техните титуляри, а са в известен смисъл и степен държавна собственост. Държавата може например, чрез девалвация или ревалоризация, чрез контрол върху валутния курс или промяна на цените, да променя величината на авоарите, деноминирани в национална валута, без да пита дали това да е по вкуса на техните собственици. При хиперинфлация например, обезценяването на авоарите в национална валута може да бъде изключително голямо, парите просто престават да имат каквато и да е покупателна способност. Държавата злоупотребява с монетарния си суверенитет и абдикира от задължението си да поддържа покупателната сила на парите.

¹²Dukic Dorde" Monetary sovereignty - some theoretical and emperical consideration" Development and international coopereation , 1995 v.11 pp.48-22

¹³ Mundell, Robert, 1997, Mony and the sovereign state , Unpublished paper for international economic association conferense, Trento, Italy

Монетарният суверенитет не означава само наличието на отделна, самостоятелна национална валута, той включва и упражняването или способността да се упражнява отделна, независима от други страни или съюзи монетарна политика. Обикновено централната банка се определя като основния инструмент на монетарния суверенитет. Защото тя има много по-големи пълномощия за провеждането на дискреционна монетарна политика, отколкото валутния борд и другите алтернативни монетарни системи. Предложенията за въвеждането на валутен борд обикновено се тълкуват като водещи до намаляване на монетарния суверенитет, даже когато националната валута се запазва.¹⁴ Така че, наличието на национална валута не е достатъчно условие за съществуването на национален монетарен суверенитет. Необходимо е и функционираща ЦБ, която да упражнява или поне да е оторизирана да упражнява дискреционна монетарна политика. Степента на монетарния суверенитет зависи и от това, какъв е характерът на валутния курс, който се прилага. Смята се, че плаващият валутен курс е признак на по-голям суверенитет, отколкото курсовете с ограничено плаване или фиксирания валутен курс. Като ограничение за монетарния суверенитет се тълкува и участието в монетарни съглашения или съюзи. Въобще може да се каже, че всички правила за монетарната политика, **които не са вътрешно имплантирани от ЦБ, а са привнесени по някакъв начин отвън, трябва да се разглеждат като ограничаващи монетарния суверенитет на нацията.**

В условията на такъв суверенитет държавата винаги си запазва правото да променя монетарното си устройство в съответствие със своята воля. Икономическата история изобилства с примери на драстични промени на това устройство, вкл. на отмяната на златния стандарт, или неговото обратно въвеждане. Като резултат от тези промени са се появили множество алтернативни парични системи. Днес даже тези държави, които са тръгнали официално по пътя на "доларизацията" на своите парични системи, запазват суверенното си право отново да се върнат към своята национална валута. Нещо повече, дори страните, които са поели определени задължения като членки на монетарни съюзи, установени с международни договори, при определени обстоятелства могат да ги напуснат. Така уставът на Европейската централна банка не съдържа клаузи за страни, които желаят да напуснат Европейския монетарен съюз. Това обаче не означава, че конституиращите го държави не могат да разрушат онова, което самите те са създали. Това може да направи и отделно взета страна, ако желае да притежава пълен монетарен суверенитет. Разбира се, за отделната страна-кандидатка да напусне монетарния съюз, щетите могат да са твърде големи и затова вероятността за подобна защита на монетарния суверенитет не е много голяма.

Специфичните вътрешни и външни обстоятелства могат да променят ефективната степен на монетарен суверенитет на всяка страна, особено на по-малките. Така, състоянието на платежния баланс на дадена страна или нарастващото ѝ изоставане в технологичното развитие са примери за

¹⁴ Вж. Williamson, John, What role for currency boards? Policy studies in international economics, 1955, №40, Washington: Institute for international economics

фактори, които могат да наложат ограничения при провеждането на националната монетарна политика, накърнявайки по този начин нейния суверенитет.

Априори се смята, че големите страни имат повече свобода за провеждане на независима монетарна политика. Те са в по-голяма степен самозадоволяващи се икономики, валутните им курсове имат по-малко значение за състоянието на външната им търговия, за ефективността на решенията на частния бизнес и публичната политика. Затова и по-голямата свобода при провеждането на монетарната политика, има по-малки изгледи да навреди на растежа и благосъстоянието им. За малките страни, които са с "широко" отворени икономики, е значително по-трудно да поддържат висока степен на монетарен суверенитет. При тях влиянието на монетарната политика върху лихвения процент, валутните курсове и състоянието на търговския и платежния баланс е изключително голямо. Освен това, провежданата самостоятелно специфична монетарна политика, дори и да е правилна и крайно належаща, може да породи криза на доверието в националната валута, която винаги е с трудно преодолими във времето последици.

3. Причини и цели за преследването на монетарен суверенитет

Какво стои в стремежа на отделните страни към монетарен суверенитет? Дали в основата на този стремеж са само морални, национални и патриотични подбуди и сантименти, или има и стремеж към конкретни материални изгоди. Вероятно съществува и едното, и другото. Широко разпространено е схващането, че в основата на монетарния суверенитет е наличието на национална валута, емитирана от независима национална централна банка. Не по-малко широко разпространено е и виждането, че мултинационалните централни банки /Европейската централна банка например – ЕЦБ/ дават по-малки възможности за самостоятелна монетарна политика и за упражняване на монетарен суверенитет. Класическият валутен борд и политиката на официална или неофициална доларизация могат да бъдат разглеждани по-скоро като степени на загуба на монетарен суверенитет, защото те предполагат много по-малки възможности за провеждане на независима монетарна политика.

Една от важните последици от практикуването на монетарния суверенитет е възможността за подържане **на политическата независимост**. Чрез него може да бъде избегната политическата намеса на други държави, посредством упражняването на монетарен диктат. Наличието на национална централна банка дава възможност за по-богат избор от методи и средства, при провеждането на национална монетарна политика. **Последната може да преследва много широк кръг от цели, като се започне от паричното предлагане и валутните курсове и се свърши с лихвените проценти и рефинансирането на банковата система.** Не всички от тези цели са съвместими, разбира се, но централната банка може да преминава от една комбинация на съвместими цели към друга, в зависимост от нуждите на момента. **Валутният борд и официалната доларизация не позволяват промени не само в обема на паричната маса, но и в лихвените проценти, валутните курсове, банковото рефинансиране или**

в който и да било друг основен паричен параметър. При тях определени възможности за влияние върху промените на тези важни за националната икономика параметри, получават фактически чужди страни и правителства /директно или индиректно, това не променя много нещата/. Твърде често те използват тези възможности за реализиране на собствените си икономически и политически цели, във вреда на монетарно зависимите страни.

Друга важна последица от монетарния суверенитет е, че емитирането на националната валута дава възможност **сеньоражът и приходите от емитирането на монетарната база да бъдат присвоени от националния бюджет, вместо от чужди правителства.** При международните валутни съюзи съществуват споразумения¹⁵ за поделение на доходите на централната банка от сеньоража, но тогава пък същите тези интернационални споразумения ограничават монетарния суверенитет и характера на провежданата монетарна политика на участващите държави.

При съществуването на национална централна банка, **правителството обикновено може да контролира размерът на инфлацията, а следователно и размера на присвоявания сеньораж. Нерядко, в трудни времена, това е един добър допълнителен източник на средства за бюджетите на редица страни.**

Освен всичко друго, съзнателното подхранване на инфлацията от тези позиции, може да бъде обсъждано и като вид данък. Както е добре известно от практиката, при извънредни обстоятелства, хиперинфлация и бюджетни затруднения, този данък се събира най-лесно. **Милиони хора както в България, така и други с посттоталитарни икономики страни, допуснали хиперинфлацията да обсеби икономиките им, усетиха на собствения си гръб тежестта на инфлационния данък. Трябва да се има предвид, че промените в този данък дават ефект и върху другите данъци, особено при по-висока инфлация и при липса или несвоевременна индексация на доходите.**

Ефективната данъчна система, разглеждана като комплекс от различни видове и размери данъци, е различна за отделните страни. Чрез инфлационния данък, държавата може да променя по собствено усмотрение данъчната си система, в търсене на фискални решения. **Затова и наличието на централна банка и монетарен суверенитет, позволяват на страната по-голяма свобода при конструирането на оптимална данъчна система, при стиковането между монетарната и фискалната политика при тяхното паралелно приложение, при провеждането на валутни реформи и деноминация на валутите.** Това е от особено значение при извънредни обстоятелства – кризи, големи външни и вътрешни дългове, войни. Както Кейнс, твърде отдавана вече, писа за държавните доходи от сеньоража по време на война. "Държавата може да продължи да живее чрез тези доходи дори тогава, когато няма никакви други"¹⁶

Националната централна банка може да действа като **заемател от последна инстанция** за търговските банки и така да предотвратява банковите фалити и възникването на финансови кризи. Разбира се, и при

¹⁵ Bogetic Zeljko, Seigniorage sharing under dollarisation "central banking", 2000,10, 77-87.

¹⁶ Keynes, John, "A tract of monetary reform", Collected writings of John Maynard Keynes, 1971, v 4

валутен борд или официална доларизация на паричната система, за преодоляването на кризи може да се създаде фонд за застраховане на депозитите или други подобни фондове. Те обаче обикновено са средство за закъсняло, и затова не винаги ефективно лечение на кризите. **Рефинансирането на търговските банки от ЦБ, когато е разумно и навременно, е много по-добро средство и то не за лечение, а за предотвратяването на кризи в техния зародиш.** За това е нужна национална централна банка – единствената институция, която може да емитира пари и да покрива временно дълговете на търговските банки в местна валута

Монетарният суверенитет, като база на монетарната политика, позволява и **управление в доста голяма степен на търговския и платежния баланс.** За отворените икономики, каквито обикновено са малките страни, намесата при определянето на валутните курсове може да окаже значително влияние върху дефицитите или излишъците на балансите. Така, в дългосрочен план, чрез влияние върху валутните курсове, може да се насочва външната търговия и целенасоченото участие на страната в процеса на глобализация на икономиката. При липсата на монетарен суверенитет, подобна политика би изисквала използването на силови и командни методи, които по своето естество са значително по-неефективни и опасни.

Вероятно няма значим микро- или макроикономически проблем, за чието разрешаване монетарният суверенитет да не може ефективно да повлияе. Посредством него монетарната политика освен независимост, придобива гъвкавост и оперативност, качества които в много малка степен са присъщи на фискалната политика и поради това са твърде необходими за навременното и ефективно регулиране на икономическото развитие. Чрез монетарната политика и нейното влияние върху фискалната, монетарният суверенитет може да осигури на правителството един много **по-оперативен контрол върху системата от макро показатели.** Такъв контрол е много по-трудно достижим при пълната или частична липса на монетарен суверенитет – за алтернативните на централна банка парични системи.

Освен чисто икономическите ползи, които може да реализира монетарният суверенитет, той е и важна съставна част **от националния суверенитет.** В Европейската традиция доскоро монетарния суверенитет и националната валута бяха неделими елементи от националния суверенитет. Това е може би най-основателната пречка пред Англия – пълноправен член на Европейския съюз, да не се присъединява все още към Европейския валутен съюз. Националната валута, подобно на езика, знамето, гербът и химна, е своеобразен знак на държавността, на суверенитета на нацията. Тя, заедно с останалите символи, е едновременно и знак, и инструмент за идентификацията на страната пред останалия свят. Наличието на монетарен суверенитет, освен като основен фактор на националното самосъзнание, може да служи в трудни моменти и като средство за постигане на националното единство. Здравата и легитимна в международен план валута винаги може да бъде източник за национална гордост, доверие и единство. Именно стабилната, конвертируема национална валута е най-показателен израз на съществуващо национално доверие при сключването на сделките. **Доверието е изключително съществен фактор при формирането и**

растежа на обществения капитал. Не е тайна, че икономическата изостаналост на много страни в света в голяма степен се дължи на липсата на вътрешно взаимно доверие между икономическите й агенти. А липсата на такова доверие в най-голяма степен се поражда от нестабилността и съответно недоверието в националната валута. **Климата на взаимно доверие между опериращите на даден пазар икономически агенти с основание може да бъде квалифициран като шести фактор на производството /наред с труда, капитала, земята, предприемачеството и технологичните промени/. Главният фактор за имплантиране на доверие сред опериращите на национална сцена икономически субекти, може да бъде именно монетарния суверенитет и провежданата в неговите рамки разумна монетарна политика.**

4. Възможности за установяване и поддържане на монетарен суверенитет

В днешния глобализиращ се свят необходимостта и възможностите за установяване и за поддържане на този суверенитет не се приемат безусловно. Той, от една страна, дава вътрешна свобода за провеждането на нужната монетарна политика, но от друга може да изолира националната монетарна система от световната, респ. националното стопанство от световното. Естествено е, че подобни пагубни за националната икономика последиствия са крайно нежелателни. Затова и резонно звучи въпросът – може ли да има монетарен суверенитет и той да съдейства за сцеплението между националната и световната финансова системи, между националната и световната икономики?

Ключовият елемент на монетарния суверенитет, този който има най-голяма роля за ефективната връзка на националната финансова система и стопанство със световната, **е валутният курс.** Монетарният суверенитет може да бъде упражняван както при фиксиран валутен курс, така и при условията на ограниченото или свободното му плаване. Независимо от характера на избраната валутна система, основна цел е прилагането на **паритетен валутен курс**, защото само така ще се създадат условия за взаимноизгодно икономическо сътрудничество и националното стопанство ще може да се интегрира като част от световното. При международното сътрудничество и търговията, паритетния валутен курс е главен фактор на доверието между договарящите се агенти и страни. **Подценената или надценена национална валута** при всички случаи ще създава пречки пред интегрирането и ще дезинтересира сериозно отделните участници в този процес.

Смята се, че свободно плаващият валутен курс винаги позволява по-голяма степен на монетарен суверенитет, отколкото фиксирания. Наистина, свободното плаване позволява **бързото намиране на паритета** между две валути и с това стимулира интеграционните процеси. Но опитът показва, че даже страни, които поддържат абсолютно фиксиран валутен курс, могат да имат висока степен на свобода при провеждането на монетарната си политика. Актуален в това отношение е опита на Китай, който успява да провежда доста успешно независима монетарна политика, въпреки че "юанът" е твърдо фиксиран спрямо щатския долар. Китай например,

демонстрира успешен контрол върху валутния курс на "юана" при Азиатската валутна криза от 1997-1998 година. Независимо от този ограничен позитивен опит, в по-общ план може да се приеме, че **политическият контрол върху валутния курс може да създаде бариери пред националната валута и да попречи на арбитража с останалия свят**. Валутните разменни рискове могат да станат твърде големи и да блокират външната търговия. Колкото по-строг и необоснован контрол се установи върху валутния курс, толкова по-пълно той може да сепарира страната от световните стокови, технологични и финансови пазари.

Уверено може да се каже, че даже при екстремалния вариант на фиксиран валутен курс – доларизацията¹⁷, страната която го експериментира, все още запазва добри възможности за монетарен суверенитет /стига да не е загубила напълно политическия си суверенитет/. При опит за политически натиск от емитиращата валутата страна /при доларизацията – САЩ/, доларизиращата се страна има възможност да оказва съпротива и да се стреми към монетарен суверенитет. Тя може например да избегне недостига на долари като оторизира банките си да емитират банкноти на същата база като депозитите, т.е. на принципа на свободното банкиране.¹⁸ Доларът може да продължи да функционира като мярка на стойността, но да престане да циркулира като средство за обръщение и платежно средство, освен като такова за интербанкови разплащания.

За държавите, опасяващи се от политически натиск, или изпитващи такъв от страна на САЩ, сега има и други ключови валути с възможности да изпълняват ролята на субтитутор на национална валута. Съществуването на еврото например, е сериозна възможност за замяна на долара в подобна функция. Още повече, че еврото е валута на мощен икономически и монетарен съюз, затова при него е значително по-малка вероятността за оказване на **съгласуван политически натиск**. Преминаването от долара към еврото, като възможност за основа на националните парични системи на по-слабо развитите страни, би подобрило авторитета на еврото и би влошило авторитета на долара.

В наши дни все повече се разпространява и схващането, че за монетарния суверенитет няма значение каква е възприетата система на валутни курсове. Защото международната търговия и движението на международните капиталови потоци все повече намаляват възможността за провеждането на независима монетарна политика, дори и за най-големите национални икономики. Освен това, процесът на интегриране на международните парични и капиталови пазари и постепенното им превръщане в единен световен пазар, също набира скорост и подкопава основите на националния монетарен суверенитет.

Като нов и по-солиден аргумент против възможностите за постигане на реален монетарен суверенитет, може да се посочи и развитието на

¹⁷ Обикновено ситуацията в Панама от 1988-1989г. се смята за пример на липса на монетарен суверенитет при случай на официална доларизация

¹⁸ Dowd Richard, The experience of free banking, 1992, London: Routledge. Виж още: Kirshner Jonathan, Currencies and coercion: The political economy of international monetary power, Princeton university press, 1995

"електронните" пари.¹⁹ Смята се, че невидимите електронни пари – дебитни, кредитни и други подобни "умни" карти, скоро ще позволят на повечето от хората да използват за своите разплащания не националната, а най-различни други свободно избрани от тях конвертируеми валути. Тогава никой няма да може със сила да наложи ползването на несигурните национални валути. В бъдеще най-вероятно ще имаме масов отлив от несигурните валути на развиващите се страни, особено и най-опасно във вътрешен оборот. Правителствата на тези страни ще бъдат лишени от възможността да поддържат, макар и в най-широки граници, паричната си маса и другите парични агрегати и ще загубят в голяма степен монетарния си суверенитет. Процесът на "доларизация", "евровизация" или "йеновизация", ще протича неконтролируемо за по-слабо развитите страни и ще намали значително техните възможности за запазване на монетарния им суверенитет.

Разбира се, това са процеси които ще имат по-широко място и ще определят вероятно залеза на монетарния суверенитет по скоро в бъдеще, отколкото в настоящия момент. Защото колкото и големи и нарастващи да са между граничните стокови и капиталови потоци, те са все още много по-малки от тези, вътре в отделните страни. Затова националните граници и националните валути са все още твърде важно средство за влияние върху икономическата активност. Но такова влияние трудно се получава без наличието на, макар и по-ограничен, но все пак достатъчен монетарен суверенитет.

На потребността от монетарен суверенитет за провеждането на независима монетарна политика в националните граници, противостои потребността от безпрепятствено развитие на международната търговия и икономическата интеграция. Поради валутния риск, съществуването на отделни национални валути е едно силно препятствие пред търговията със стоки, услуги и финансови активи през граница. Това важи особено при поддържането на **плаващи валутни курсове**. Съществуването на отделни национални валути крие голям обменен риск, което може да държи националните спестявания вътре в страната и да прогонва чуждестранните инвестиции. При определени обстоятелства, големият обменен риск води до тежки финансови кризи със сериозни последици за цялата икономика на дадена страна²⁰. Страните които имат обща валута, при равни други условия, са облагодетелствани при взаимните си стопански връзки, поради липсата на този обменен риск и по-голямата степен на доверие. Много вероятно е поради това Европейската монетарна интеграция да доведе до сериозни предимства за страните-членки и за целия съюз, и естествено да направи еврото основна световна валута.

Твърде рано е също да се смята, че електронните пари и тяхното повсеместно разпространение ще елиминират националните валути и ще направят безсмислен въпроса за монетарния суверенитет. Наистина, от една

¹⁹ Вж. B. Frezza The internet and the end of monetary sovereignty, Cato institute's 14 th annual monetary conference, may 23, 1996. Washington, DC. Andreas F. Lowenfeld. The international monetary system and the erosion of monetary sovereignty. www.bc.edu/schools/law/lawreviews/meta-elements/journals/bciclr/25_2/05_TXT.htm. , проникнато на 20.02.03.

²⁰ Такъв например е случаят с Тайван от месец юли, 1977 г.. С кризата в Тайван започна финансовата криза в източна Азия от 1977/78 г.

страна, електронните пари правят в известна степен трудна възможността за проследяване на паричните трансакции и вида на използваната валута през граница. Но от друга страна, те даже в по-голяма степен от обичайните пари, дават възможност на заинтересуваните институции да се сдобиват с персонална и финансова информация за отделните стопански субекти вътре и вън от страната²¹. С използването на съвременните информационни технологии, с легални или нелегални средства, може да се проникне в съответните бази данни и за няколко минути да се научи всичко за всеки физически или юридически субект – от размера на доходите, до размера на разходите му и структурата на пазарната му кошница. **Трябва да се отбележи още, че неминуемото намаляване, а в много близка перспектива дори и изчезването на кешовия сектор на паричните трансакции, ще прави тези данни все по-пълни и достоверни.** Наред с голямата свобода, електронната технология предлага и големи възможности за инспектиране на сделките и преводите на валута. Бъдещето ѝ развитие несъмнено ще направи тези възможности по-евтини и по-големи. Така държавата може би ще придобие възможност да наложи използването на националната валута при електронните трансакции, така както сега налага това при обикновените.

Независимо от общата тенденция да се намаляват възможностите за подържането на монетарен суверенитет, особено от по-малките страни, предимствата на неговото практикуване още не са съвсем изчерпани. Глобализацията, монетарните съюзи, опитите за внедряване на световна валута и електронните пари, не могат да отменят напълно нуждата от монетарен суверенитет и независима парична политика.

5. За кого работи монетарният суверенитет

След като определихме какво представлява монетарния суверенитет и приведохме /засега предимно теоретични/ аргументи за и против неговото подържане, вече можем да дискутираме въпроса за практическото му приложение в различните страни. Ако монетарният суверенитет е действително необходим, то за страните с монетарна система структурирана на базата на централна банка, той би трябвало да осигурява по-висок и по-равномерен икономически растеж. Финансовата система също би трябвало да е по-стабилна, националната валута – да има устойчива покупателна сила и стабилен валутен курс /поне спрямо другите устойчиви валути/. Не бива да се позволява националната ЦБ, осигурявайки властови позиции, привелигирован достъп до кредити или по други начини, да облагодетелства тесен кръг от лица /обикновено това са високодоходни групи – политици, законодатели, финансисти/, за сметка на всички останали. **Ползата от монетарния суверенитет би трябвало да засяга най-широк кръг от гражданите на дадената страна, за да може той легитимно да се отстоява от съответните правителства.**

В много страни, особено развиващи се и с висока степен на корупция, централната банка, вместо средство за осигуряването на монетарен суверенитет, е просто камуфлажно средство за преразпределяне на богатството от широката публика към високодоходните групи със специални

²¹ Вж. Lorenz Muler, *Electronic money and monetary sovereignty*, Baden-baden, 2002, p.112.

интереси. Централните банки на Аржентина, Русия, България и много други посттоталитарни и развиващи се страни са един добър пример за това.²² С други думи, освен преките икономически изгоди, носещи икономическа стабилност и благосъстояние, монетарния суверенитет би трябвало да създава **и по-голяма политическа и социална стабилност**. За да се определят практически предимствата от практикуването му би трябвало да се сравнят икономическите показатели на страните с функциониращи централни банки и тези с други монетарни системи: валутни бордове, официална доларизация, валутни съюзи. Изследванията в това направление са сравнително малко²³, но те не свидетелстват категорично в полза на монетарния суверенитет, осигуряван при функционирането на централна банка.

Сравнение на икономическото развитие на три категории страни: развитите държави с централна банка, развиващи се страни с централна банка, държави с валутен борд или официална доларизация е направено в табл. 1. Както се вижда от данните в таблицата, ползата от монетарния суверенитет е несъмнена за развитите страни. Всички те имат силни централни банки, независима и стабилна монетарна политика и несъмнен суверенитет. Техните парични системи са най-устойчиви, с най-ниска инфлация и най-голямо доверие при вътрешните и международните трансакции. Те имат фактическо предимство и при данните за растежа, като се вземе предвид високата им изходна база, спрямо която се определят индексите на растежа.

По-интересно и показателно е сравнението в развитието на развиващите се страни с централна банка /предполагащо по-голям монетарен суверенитет/, и развиващи се страни с алтернативни парични системи – валутен борд или официална доларизация. Както се вижда от дългосрочните промени в основните макропоказатели в табл.1, развиващите се държави с действащи централни банки, не показват по-голям икономически растеж от страните с алтернативни форми на парични системи²⁴. Много развиващи се страни са с по-нисък растеж както в сравнение с развитите държави /всички с активно действащи централни банки/, така и спрямо развиващите се страни без централни банки. Нещо повече, тези с алтернативни парични системи, имат средно по-висок растеж и от развитите страни. Това само по себе си не е учудващо, като се има предвид ниската база, спрямо която се изчислява растежа. По-показателен е обаче фактът, че те имат с 0.9% по-висок растеж и от развиващите се страни с действаща централна банка. Освен ниския растеж, последните са

²² Вж още по въпроса. Josu Luis Cordiero, Dollarization and Monetary Sovereignty, Latin Business Chronicle, December 3, 2001. За България вж. Кенет Кофорд, Граждански ограничения на "Левиатанското" правителство: политики на преход в България. – Икономически изследвания, год.IX, 2000,3,с.30.,За Русия вж. Steve H.Hankeq The case for a Russian currency board system, <http://www.cato.org/plus/fpbriefts/fpb-049.pdf>, проникнато на 21.02.2003.

²³ Вж. Shuler Kurt, "Should devdloping countries have central banks? Currensy quality and monetary sistems in 155 countries." London, Institute of economic affaires, 1996. Glosch Atish, Anne-Mary Gulde, Holder Volf, "Currency boards: the ultimate fix?" International monetary fund working paper, 98/8 , Jauary. Hanke Steve, "Some thought about currensy boards", Massachuzetts: Kluwer academic publishers, 1999.

²⁴ Изключение правят само някои страни от югоизточна Азия - Хонконг, Сингапур.

реализирали като правило и по-лоша монетарна политика, с по-висока инфлация и по-значителен обхват на държавен контрол върху валутния курс.

Таблица 1

Сравнение на икономическото развитие на три категории страни (%)

Видове страни	Развити страни с централни банки	Развиващи се страни с централна банка	Развиващи се страни с валутен борд или официална доларизация
Икономически растеж за периода 1971-92			
Среден	2.3	1.5	2.4
Най-малък	2.0	1.3	2.2
Допуснали 20% инфлация за която и да е година от периода	26	84	28
Допуснали над 100% инфлация за която и да е година от периода	0	35	26
Експериментиращи някаква форма на контрол върху валутния курс за 1993г.	11	89	43
Обезценяване на валутата спрямо \$ за периода 1971/93	63	90	50

Националните валути на развиващите се страни с централни банки през последното десетилетие масово страдаха от валутни кризи и масирано обезценяване спрямо основните конвертируеми валути в света. Затова можем да направим извода, че използването на централни банки и национални валути не направи техните парични системи по-стабилни. Вместо това, валутните кризи, в комплект с лошата монетарна политика, водеха до банкови кризи и до обща икономическа стагнация. **Опитът на тези страни сочи още, че банковите кризи в страни със собствена валута и централна банка са по-тежки и продължителни, отколкото при страните с алтернативни парични системи.** При тях доверието в националната валута и способността на централната банка да поддържа стабилна покупателната сила на парите, падат много по-бързо и се възстановяват значително по бавно.

В много от тях протичат бързи процеси на **нелегална валутна субституция** или под формата на авоари, скрити в "буркан-банки", или под формата на незаконно използване като средство за парични трансакции на една или повече твърди, свободно конвертируеми валути. Тази нелегална валутна субституция не само че лишава държавата от сериозни постъпления от сеньоража и емитирането на паричната база, превеждайки ги автоматично на страните с твърди валути, но и задълбочава валутните и банкови кризи, тотално намалява спестяванията и води до масиран износ на твърда валута зад граница. По този начин, поради ниското доверие в националната банкова система, спестяванията се трансформират в твърда валута, изнасят се и финансират инвестиции и благосъстояние зад граница, вместо в собствената страна.

Най-вероятно, неспособността на ЦБ в развиващите се страни да упражняват ефективна монетарна политика е свързана с **незрелостта на демокрацията, неустойчивостта на политическите режими, високата**

степен на корупция, действията на банката като общ инструмент за ефективна защита на интересите само на политическите и икономически елити.

Валутната нестабилност сериозно ерозира, от една страна, доверието между икономическите агенти вътре в страната, а от друга, доверието между икономическите агенти при международната търговия и коопериране. А както добре се знае, доверието е много съществена част на събирателното понятие за обществен капитал. "Всяка сделка, пише Кенет Ароу, съдържа значителен елемент на доверие". **Доверието между икономическите агенти, в т.ч., че няма да загубят при своите сделки от валутната нестабилност, е основа за сключването на всяка от тях. Вероятно икономическата изостаналост в много страни до голяма степен може да бъде обяснена с липсата на взаимно доверие. В това отношение, характера на паричната система и доверието, което тя носи за бизнеса вътре и извън страната, имат наистина ключово значение.**

Данните недвусмислено говорят, че монетарния суверенитет осигуряван от действаща национална централна банка и национална валута, **несъмнено носи изгоди за развитите страни, особено за САЩ.** С това вероятно можем да обясним трудностите, възникнали пред европейската валутна интеграция и трудното прохождение на еврото. За развиващите се страни обаче тя явно не подsigурява икономически ползи. Защо тогава има силен стремеж към подържане на такъв суверенитет. Дали той не носи някакви политически изгоди и не осигурява база за политическата стабилност. Дали, бидейки символ на националния интегритет и национална гордост, монетарният суверенитет не прави гражданите по-горди и живота на политиките по-лесен? Ако се съди по това, какво правят страните, живеещи в условията на монетарен суверенитет и нестабилност на паричната система, едва ли това е така.

Като се почне от Южна Азия, мине се през Африка, Русия, Югоизточна Европа и се стигне до Латинска Америка ще се установи, **че милиони хора са загубили доверие в националните си валути. Валутната субституция в тези страни е добила широки мащаби.** Скорошни проучвания на Федералната резервна система сочат, че 55 до 75% от доларовите банкноти, емитирани от Федералната резервна система²⁵, са притежание на чужденци. Това очертава долара като най-голямото перо в американския износ за чужбина и обяснява хроническия дефицит на платежния баланс на САЩ. А може би и тяхната крайна незаинтересуваност от големината и рецидивите му. Търговският дефицит в крайна сметка се покрива до голяма степен с износ на долари – стока която САЩ си правят твърде лесно сами с печатарската машина. Това е показателно също и за това колко високо се цени международното доверие в националната валутата и колко големи са приходите от сенъоражът за САЩ. В по-малка степен това доскоро важеше и за "дойче марката", преди Германия да стане член на Европейския икономически и монетарен съюз. По данни на Бундесбанк, чужденци

²⁵ Porter Andrew, Judson Ruht "The location of U.S. currency. How much is abroad?" Federal Reserve Bulletin, №10, 1996 883-903.

притежаваха около 40% /приблизително 80 млрд. дойче марки/ от всички емитирани от нея банкноти.

Тези огромни парични авоари са доказателство на масираната неофициална доларизация, марковизация, а сега вече и еуровизация. Независимо че в много развиващи се страни официално се забранява или ограничават транзакциите и откриването на депозити в чужда валута, този процес несъмнено се ускорява. Проучвания на МВФ сочат, че една голяма част /от 16 до 30%/ от паричното предлагане на развиващите се страни, се осъществява във чуждестранна свободно конвертируема валута. Като се вземе предвид и по-голямата обращаемост на тези авоари /вероятно в пъти по-голяма от тази на националната валута/, продиктувана от безспорното обществено доверие в тях става ясно, че неофициалната доларизация има още по-сериозни мащаби. Натрупването и използването в развиващите се страни на огромни парични авоари в свободно конвертируема валута, освен сигурност и доверие за притежателите им, носи и огромни печалби за няколко развити страни, извлечени от действието на печатарските машини. По този начин износа на конвертируеми валути и печалбите от сеньораж, стават още един, значителен източник на деравновесието в икономическото развитие на напредналите и развиващи се държави. Той е и не по-малък източник на задълбочаване на диференциацията на доходите вътре в развиващите се страни. Не всички агенти имат възможността да притежават конвертируеми валути и да избягват загубите от инфлация и валутни рискове. Това като правило е привилегия на високо доходните класи.

Този процес обаче, с увеличаването на масата на конвертируемите валути, използвани и натрупвани от развиващите се страни, крие /вероятно в недалечно бъдеще/ опасност от нова криза на доверието, подобна на тази в долара от началото на 70-те години, която доведе до окончателната демонетизация на златото. Най-вероятно нова подобна криза отново ще засегне силно позициите на долара, като най-използвана конвертируема валута и ще увеличи шансовете на еврото да го замени, или пък направо ще ускори процеса на създаване на единна световна валута. Не може да се прогнозира точно, но вероятно сегашното обезценяване на долара спрямо еврото е закономерен израз именно на подобна криза, а не конюнктурно явление, което скоро ще отшуми.

*

Имайки предвид същността на описаните явления може да се направят следните заключения:

Първо, днес има изключително широко разпространение на неофициалната доларизация в много развиващи се държави. От една страна, това създава вътрешно доверие при транзакциите, от друга обаче, лишава от монетарен суверенитет съответните държави и позволява други да присвояват значителни доходи от сеньораж и емитиране на парична база. Липсата на монетарен суверенитет и неучастието в монетарни съюзи прави монетарната политика на тези страни **стерилна, а дългосрочното доверие между икономическите агенти нестабилно.**

Второ, съществува безспорна необходимост в развиващите се страни да се повиши доверието в използваната валута, като съществена съставка

на националния и интернационалния капитал и важен фактор на растежа и благосъстоянието.

Трето, повечето от развиващите се страни са неспособни чрез институциите на централната банка, националната валута и монетарния суверенитет да подсилят доверието в националната валута и да създадат силна мотивация на сделките. Това се дължи главно на икономическа слабост, политическа нестабилност, корупция и партизанщина. Монетарните власти подпомагат бързо сменящите се правителства в действията им като "установени, неустановени и дезорганизирани бандити".²⁶ При тези условия не е възможен и ефективен граждански контрол върху монетарните власти.

Четвърто, затова е много по-вероятно да се очаква разширяването на приложението на различни по вид валутни бордове, на едностранната или двустранната доларизация, както и на членуването на развиващите се страни във валутни съюзи. Това естествено ще намали възможностите им да поддържат монетарен суверенитет. Ако те извоюват по големи права при участието си в монетарни съюзи и при разпределението на облагите от сенъоража и монетарната база при валутната субституция, ползите за тях ще бъдат по-големи от загубването на монетарния им суверенитет.

Пето, ако се запази обаче съществуващото положение, не е изключено в близко бъдеще да избухне нова криза на доверието не само в долара, но и в съществуващата световна парична система изобщо. Тази криза ще доведе до по-бързото развитие на валутните съюзи и официалната валутна субституция. Тя ще направи развитите държави по-отстъпчиви при разрешаването на валутна субституция и при приемането на развиващи се страни за членки на валутни съюзи. Ползата от тези действия със сигурност ще бъде взаимна.

Шесто, вероятно е също скорошно осъществяване на нов проект /след СПТ/ за емитиране на световни пари в рамките на МВФ или на друга, новосъздадена световна организация. Това ще бъде пореден опит за избягване на валутните рискове и широко отваряне на вратите пред световната търговия. За този кардинален метод за решаване на проблема вече съществуват много конкретни проекти.

²⁶ По този въпрос виж. Кенет Кофорд, Граждански ограничения на "Левиатанското" правителство: политики на преход в България. Икономически изследвания, год. IX, 2000, 3, с. 30.

SUMMARIES

Lilia Chankova

SOCIAL INFRASTRUCTURE OF BULGARIA: NATIONAL AND REGIONAL DIMENSIONS

Presented are the results of the carried out study in the field of the social infrastructure, which is one of the nine priority directions of the National plan for regional development (200 – 2006). Analyzed is the state of its key sectors (education and healthcare) on national level, as well as on level regions for planning. Revealed are the tendencies in their development, the main problems and reasons, which provoked them. Characterized are the differences in the network of schools (for primary, high and higher education) and of medical clinics, insured with relevant personnel, as well as of specialized places for providing social services. Based on the analysis are presented the generalized conclusions and views for solving the problems in those two sectors.

JEL: I18, I21, I28

Irena Misheva

ORGANIZATIONAL BEHAVIOR OF THE AGENT IN INSURANCE

The study presents the specifics in the organizational behavior of the insurance agent as a professional intermediary of the insurance company. In this connection are determined the main and additional functions which the insurance agent should have during the intermediary activity in the insurance. The focus is brought to the professional knowledge which the agent should have concerning the specifics of the insurance activity and of the changes in the market and social-economic environment. Discussed are the requirements to the professional and personal qualities of the insurance agent which are in the basis of the successful supply activity in the insurance. Studied is the influence of the corporate culture on the organizational behavior of the insurance agent. Analyzed is the state and perspectives of the agent activity on the national insurance market.

JEL: G22

Adelina Mladenova

INSTITUTIONAL DETERMINATION AS A FACTOR IN THE INTERRELATIONS BETWEEN ECONOMY AND POLICY

The analysis of the interrelations between the economy and policy is significant in developing contemporary models in conceptual plan, applicable on macro, mezzo and micro level.

It turns out that the economists have to focus preferably on the applications of the economic theory of the policy and on the theory of the public choice, in order to enrich and update the economic studies and to optimize the connection between objectives, analyses and estimations.

It is necessary the institutional factor to be presented by the prism of the value and normative system of the society and to connect with the institutional determination and political rationality.

The study confirms that the political programs and political consequences should not be neglected and that the economists should include them systematically in their analyses.

Defended is the thesis that the analytical renewal of the traditional statements and the introduction of the interdisciplinarity will help the optimization of the institutional policy in its reveals on different levels.

JEL: B25

Snejana Naidenova

ECONOMIC IDEAS AND VALUES OF THE CHRISTIANITY – FUNDAMENT OF THE SOCIAL ECONOMIC MODEL OF THE SOCIETY

The industrial revolution provokes quality jump in the human desire to challenge the nature ruling. This creates the machine for self-destruction which destroys the social values and ruins the physical environment, in which the human lives in. It turns out that the social-economic development should be based on market as well as non-market principles, because there is a mutual determination between them. The study traces the problems of the society when the upper principles are torn apart, in order to prove that the industrial society builds an **entertainment type of person**, while the Christian-social model of society builds **harmonically oriented type of person**, counting the effective as well as the **Christian values and norms of development**.

JEL: B25

Rumen Lazarov

CONCERNING THE ROLE OF THE INSTITUTIONS IN MODERNIZATION OF ECONOMY

In this paper we have made an attempt to comprehend the processes of modernization of our social and economic system in the light of the integration of institutional agents in neoclassical theory. From the angle of methodology this approach implicitly presupposes the determining of the combined effect of market competition and institutions on the improving social and economic systems. In the context of the experience, whose bearer are modernized economies – similar to the ones in the Western world – we have elaborated our thesis on the hindering effect of the “collectivist epoch” institutions in accomplishing the profound change in our country. This change is directed from the “periphery”, based on the retarded technological level, as well as on social collectivism as mutually conditioned phenomena, towards the formation of an environment fostering the demonstration of individual needs through competitive development in the global world.

JEL: B52, B25

Asen Radev

MONETARY SOVEREIGNTY AND ECONOMIC DEVELOPMENT

From the point of view of the rapid extending globalization the national money systems and their interaction rise exceptionally significant questions. Their solution should be reached by the way of monetary sovereignty, currency boards, official and unofficial currency substitution or by the establishment of new global currency. The study investigates the general impact of the monetary sovereignty on the economic development. The accent is focused upon clarification of the monetary sovereignty, courses that urge nations toward monetary sovereignty or to reject it. The study also examines the economic development of nations under different currency systems: monetary sovereignty with powerful Central bank, currency boards and official currency substitution.

JEL: E42, O42